

HÍD

IRODALOM • MŰVÉSZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

BORI IMRE KÖSZÖNTÉSE

ACZÉL GÉZA, BALLA D. KÁROLY, BÁNYAI JÁNOS,
BENCE ERIKA, BORDÁS GYÖZŐ, BOTKA FERENC,
BRASNYÓ ISTVÁN, BELA DURANCI, FEHÉR KÁLMÁN,
GEROLD LÁSZLÓ, GREDEL LAJOS, HARKAI VASS ÉVA,
JUHÁSZ FERENC, JUNG KÁROLY, KABDEBÓ LÓRÁNT,
KALAPIS ZOLTÁN, KÁNTOR LAJOS, KÁNYÁDI SÁNDOR,
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ,
MAJOR NÁNDOR, NÉMETH G. BÉLA, NÉMETH ISTVÁN,
PAP JÓZSEF, PÉTER LÁSZLÓ, POMOGÁTS BÉLA,
CS. SIMON ISTVÁN, SZELI ISTVÁN, TAMÁS ATTILA,
TANDORI DEZSŐ, ALEKSANDAR TIŠMA, TOLDI ÉVA,
UTASI CSABA ÉS VARGA ZOLTÁN ÍRÁSA

1999

December

HÍD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT

Alapítási év: 1934
LXIII. évfolyam

Fő- és felelős szerkesztő:
Bori Imre

A szerkesztőbizottság tagjai:
Bordás Győző
Gerold László (kritikai rovat)

Műszaki szerkesztő:
Maurits Ferenc

TARTALOM

- Gerold László–Bordás Győző:* Számunk elé 841
Szeli István: Egy pedagógus emléktarsolyából 842
Aleksandar Tišma: Egy tőről fakadó két válasz (*esszé*) 845
Németh G. Béla (Budapest): Népiesség és polgárisodás – nemzetiségi
és állami feladat (*tanulmány*) 848
Pap József: Válás a kerttől (*vers*) 852
Péter László (Szeged): Csóka a magyar művelődés történetében (*tanul-*
mány) 853
Juhász Ferenc (Budapest): Hasonlatok (*vers*) 866
Kalapis Zoltán: Életrajzi kalauz (*tanulmány*) 876
Botka Ferenc (Budapest): Levél Bori Imrének 886
Kányádi Sándor (Kolozsvár): Versek a vers körül 890

SZÁMUNK ELÉ

Hetvenéves Bori Imre, az irodalomtörténész, a tudós, a tanár, a szerkesztő, a kritikus, az irodalomszervező . . .

A Híd, amelyet Bori Imre 1984 nyarától szerkeszt, ezzel a számmal tiszteleg a sokoldalú alkotó, az egyetemes magyar és a jugoszláviai magyar irodalom kiemelkedő egyénisége előtt.

És teszi ezt együtt azokkal a költőkkel, írókkal, irodalomtörténészekkel, kritikusokkal, barátokkal és tisztelőkkel – határon innen és határokon túl –, akik eleget tettek felkérésünknek, hogy szabadon választott témájú és műfajú írással legyenek az ünnepi szám munkatársai, amellyel a hetvenéves Bori Imrét köszöntjük.

Örömmel állapítjuk meg: harmincnál több szerző közreműködésével készült számunk igen gazdag, változatos, és reményeink szerint méltó az ünnephez.

Mindenkinek köszönjük szükséges és önzetlen közreműködését.

Szerkesztőségi pillanatfelvétel:

Amikor néhány hónappal ezelőtt tapintatosan közöltük Bori Imrével, hogy a decemberi számra ne legyen gondja, egy pillanattal csodálkozva nézett ránk, majd hirtelen – mint mikor megsejt valamit az ember – huncutkás mosollyal kérdezte:

– Miért, le leszek váltva?

– De a januárin máris töprenghet – hangzott a kitérő válasz.

Ennyiben maradtunk, azóta sem esett szó köztünk az ünnepi számról.

GEROLD László
BORDÁS Győző

EGY PEDAGÓGUS EMLÉKTARSOLYÁBÓL

A hetvenéves Bori Imre

S Z E L I I S T V Á N

Bori Imréről már rég fölvezoltam több mint fél évszázados kapcsolataink első fázisának jellemző mozzanatait, beszéltem az ötödikes gimnazista (akkor még nyolc esztendeig tartottak a gimnáziumi stúdiумok), a tizenöt-hat éves gyerekember ritka irodalmi vonzalmairól és különleges passziójáról. Húsz esztendővel ezelőtt, ötvenedik születésnapjára írtam egyebek között a következőket: „1945 szeptemberében találkoztunk először, ő, a Földvárról, Becs-kerekről, majd Becséről Zentára került tizenhat éves ötödikes gimnazista, s én, a huszonnégy éves, pályáját akkor kezdő fiatal tanár. Ez a két életkor az, amelyben az érettség foka, a gondolkodásbeli-magatartásbeli különbség talán a legszembeötlőbb, s amelyben a tájékozottság, a tapasztalatok és ismeretek is szükségszerűen nagy mértékben differenciáltak. Mégis: Bori Imrét ettől a tanévkezdő naptól egyenrangú partneremnek tartottam. Ennek a tizenhat éves gyerek-fiatalembernek az intellektuális glóbusza már akkor szinte hihetetlenül tágas volt. Úgyszólván nem volt olyan tartomány a magyar irodalom és műveltség határai között, amelyben már akkor nem mozgott volna teljesen otthonosan. Míg másoktól a *Robinson* és a *Gulliver*, legfeljebb a *János vitéz* és a *Toldi* szintjén kérhettem számon házi olvasmányaik anyagát, tőle a *Magyar Irodalmi Ritkaságok* köteteiről és Dosztojevskij-olvasmányélményeiről kaphattam beszámolóit, nem szólva Németh László műveiről, a népiesekről stb.” Tíz év múltán egy újabb emlékmorzsa került elő a tarsolyból bizonyítékául széles körű világirodalmi tájékozottságának. Nem tudok ellenállni a kísértésnek, hogy ne idézzem – még ha szerénytelennek látszik is – önmagam az emléktarsoly újabb morzsájával. „A már nagyon távoli, lassan már történelembe merülő 1945 óta hordom magamban kitartó emlékként első zárthelyi dolgozatának élményét. A föladat egy szabadon választott olvasmány bemu-

tatása volt, aminek a dolgozat írója a *Bűn és bűnhődés* elemzésével tett eleget. Nem is annyira témaválasztása lepett meg, hanem az, hogy a tizenöt és fél éves diák szinte teljesen a birtokában volt a fejlett esszéstílus kifejezésbeli eszközeinek, hogy oly magabiztosan bánt a költészettan fogalomkészletével, a világirodalom analógiás példáival, s hogy ezt az egész ismeretanyagot milyen természetesen építette bele a rögtönzött dolgozatszövegbe. Dosztojevskij regénykompozícióját az Odipusz király drámaszerkezetével egybevetve mutatott rá a két mű lélektanának érintkezési pontjaira, helyenként fiatalos szerelenséggel, de mindig rokonszenves merészséggel. Mindebben azonban nem csupán az irodalom iránti nagyfokú fogékonyság jelei mutatkoztak meg, hanem az is, hogy a szellem e korai magzatmozgása még semmiképpen sem tanult modor vagy fölvetett attitűd, hanem ösztönös megnyilatkozás, a gondolkodás-
mód és szemlélet eredetiségének föltétlen bizonyossága, olyan minőségeké, amelyeket majd az érett esszéíró erényeiként tartunk számon: a birtokba vett ismeret ivenciózus kezelése, az autochton látásmód, a kombinatív készség, a vállalkozó kedv az ismeretlen meghódítására.”

Az itt idézett megállapítások reális voltát az azóta lepergett két évtized még nyilvánvalóbbá tette, ugyanis az ez idő alatt megjelent monográfiái, százas szériában készült tanulmányai, tankönyvei, változatos tematikájú publicisztikája stb. tükrében még pontosabbnak látszik a szellemi paleontológia idézett képe, különösen annak az a kitétele, hogy általános és irodalmi műveltségünknek szinte nincs olyan területe és szakasza, amelyben nem mozogna otthonosan, sem olyan alkotója, akinek a műveiben nem volna nemcsak kellően, hanem igen magas szinten tájékozott. Ezt a sokfelé ágazó és magas szintű tájékozottságot, annak kibontakozását és első megnyilvánulásait szeretném ezúttal egy kerek ötvenesztendő emlékem és élményem fölelevenítésével illusztrálni, annál is inkább, mert ez arra is igen megfelelő alkalom, hogy Bori Imre éppen fél évszázada abszolválta érettségi vizsgájáról is a koronatanú hiteles vallomását mondjam el. Lehet, hogy a modern ízlésű jubiláns, a differenciált esszéstílus kiváló művelője avatagnak ítéli majd ezt az anekdotázó hangnemet, de az alábbi történetben szereplő két egykori pályatárs személye (és kora) talán mentsége lehet ennek az avult modornak is. Meg aztán ne feledjük, hogy a zentai anekdotákat bemutató könyve megjelenésekor Tőke Istvánnak az anekdotához mint műfajhoz való hozzáértését is éppen Bori Imre méltatta igen meleg hangon.

Nos, pedagógus sorsunk akként alakult, hogy 1946-ban jómagam két évre távoztam a zentai gimnáziumból, Tőke Istvánt pedig akkoriban helyezték oda, ennek folytán azután ő vette át addigi tanítványaimat, mind a leány-, mind pedig a fiúosztályt (merthogy akkoriban a koedukáció még csak a megvalósulás állapotában volt ebben a tanintézetben). Távozásomkor néhány észrevételemet

és tapasztalatomat közöltem vele, s természetesen fölhívtam a figyelmét a Bori-jelenségre is. Aztán két év elteltével ismét hazakerültem az alma materbe, s a magyarórák felosztásakor akkori igazgatónk, Gaál János, úgy vélte jónak, hogy a nyolcadik lányosztályt Tőke István készítse elő az érettségire, én meg a párhuzamos fiúosztályt. Noha bizonyára nem nagyon tanulmányozta a szenzitív és az intellektuális alapelvű pedagógia meg az ilyen nevelési elvek és módszerek közötti eltéréseket, de ösztönösen is megérezte, hogy a kitűnő szövegmondó és versinterpretáló, a szuggesztív egyéniségű s oratori képességeit a lányoknál, mint magam, aki az irodalmi alkotások bemutatásában és értelmezésében inkább a történelmi, társadalmi, gondolati-világnézeti kérdésekre helyeztem a hangsúlyt, ami viszont a fiúk érdeklődéséhez állt közelebb. Ennek folytán ez az effektus érvényesült nagyobb intenzitással.

Akarva, nem akarva egyfajta csendes rivalizálás, akaratlan vetélkedés kezdődött a két osztály között, ami aztán a két szaktanárt is megérintette, úgy, hogy már-már „választottaink” indokolatlan favorizálásával gyanúsítottuk egymást. S hogy a lehetőleg legigazságosabban döntsük el a „pert” gyerekeink felkészültsége, tehetsége, olvasottsága és egyebek tekintetében, úgy véltük jónak, hogy az ítélethozatalt magára az érettségi vizsgára bízunk, mégpedig oly módon, hogy részt veszünk „egymás vizsgáján”, s „pótkérdéseket” teszünk fel egymás jelöltjeinek. Jani bácsit, igazgatónkat is beavattuk a tervbe, s némi vonakodás után ő is egyetértett elképzelésünkkel. Természetesen „az évszázad csatájához” mindkettőnknek megvoltak a magunk „nagyágyúi”, az enyém persze Bori Imre. Tőle vártam tehát a küzdelem számomra kedvező kimenetelét. Az ádáznak ígérkező küzdelmet valóban ő döntötte el, de nem úgy, ahogy elképzeltem, hanem a rá oly jellemző módon: kitűnő tanulmányi átlageredményével fölmenttette magát az érettségi vizsga alól, s így a hadra kelt matúránssereg – voltak vagy nyolcvanaban abban az évben – vezénylőtábornok híján a hadviselés elveinek megfelelően, a stratégia előírásai szerint vívta meg (mégpedig szép sikerrel) fiatalságának első nagy csatáját. Jó lenne hinni: talán egész életére kedvezően kiható küzdelmét.

EGY TŐRŐL FAKADÓ KÉT VÁLASZ

A L E K S A N D A R T I Š M A

Bori Imrének

Ez év szeptemberében felkérés érkezett hozzám, hogy válaszoljak egy-egy körkérdésre. Az egyik ankétot a párizsi *Libération* indította, s azt kérdezi benne: „Mire gondol Ön?” A másikban a hamburgi *Die Zeit* a résztvevők valamely jellemző fényképét kéri, kísérőszöveggel.

A *Libération*nak az alábbi választ küldtem el:

Még ma is a hitleri Németország gyűjtőtáborainak foglyaira gondolok, amint állnak az Apelplatzon, s amikor a blokkparancsnok elordítja magát: „Mützen ab!”, lekapják fejükről a sapkát, majd a „Mützen auf!” vezényszóra, újból a fejükbe csapják. Ha a parancsnok úgy találja, hogy valamelyik fogoly nem viselkedett szabályszerűen, hogy – mondjuk – nem kapta le vagy nem tette vissza elég gyorsan a satyakot, vagy netán megmozdult, amikor erre senki sem szólította fel, akkor az előljárónak joga van őt maga elé rendelni és megbüntetni. A kiszóltított táborlakó ilyenkor köteles a parancsnok színe elé járulni, és bemutatkozni olyképpen, hogy nem a nevét, hanem a táborban kapott személyi számát mondja be. Például így: „Dreihundärtsechzig-achthundärt-neunzehn.” S ezt akkor is németül kell elhadarnia, ha nem tud németül, sőt, nem is hallott német szót, mielőtt táborba került volna. Mindenekelőtt meg kell jegyeznie ezt az idegen nyelven képzett számkígyót, azután betéve tudnia, és úgy begyakorolnia, hogy bármikor gyorsan, de jól érthetően kivágja, mint a huszonegyet, hogy az előljáró nehézség nélkül megértse, és esetleg feljegyezze, mielőtt botjával, egyszer vagy többször, ráhúzza a fogoly fejére vagy hátára, vagy pedig kirója a büntetést. Ez plusz munkából áll, vagy magánzárkát jelent a bunkerben, mely olyan szűk, mint a kéménykürtő, úgyhogy leülni nem, csak állni lehet benne.

Ezekre a foglyokra gondolok nemcsak száanalomból, hiszen az mit sem segíthet rajtuk még akkor sem, ha az ütlegekkel, éhínséggel, betegséggel dacolva túléltek a légert. Feléjük szállnak gondolataim amiatt az emberi butaság miatt is, amely ilyen megaláztatásra és szenvedésre ítélte őket. Ezekre a megaláztatásokra és szenvedésekre embertársaik ítelték őket egy olyan pillanatban, amikor erősebbek voltak náluk. Az elmarasztalás egyetlen oka pedig a különbség volt, az, hogy az áldozatok nemzeti, faji vagy ideológiai hovatartozásuk alapján különböztek amazoktól.

Vagyis, te nem tartozol a nemzetemhez, a fajtámhoz, a világnézeted is más, és mivel erősebb vagyok nálad, jogot formálok rá, hogy pusztá számot csináljak belőled, hogy mint egy közönséges számot, magam elé citáljalak és büntesselek, hogy kénytelen légy akkor kapkodni a sapkához előttem, amikor én akarom, s eltűrni az ütlegeket, amelyeket rád mérek csak azért, mert úgy gondolom, hogy vétettél valamiféle előírás ellen, melyet én magam agyaltam ki anélkül, hogy előzőleg hozzájárulásodat kértem volna.

Honnan az emberekben, bizonyos emberfajtában, a mások alárendelésének ez a szükséglete? Igaz, a természetben nincs egyenrangúság, ám az ott tapasztalható egyenlőtlenség nem írja elő, hogy a gyengébb tiszteletben tartja az erősebbiknek a szabályait. A nyúl elfut az oroszlán elől, de nem köteles oroszlán módra viselkednie. Ezért inkább felhúzza a nyúlcipőt, mint ahogyan a napraforgó is kifordul a tölgyfa árnyékából, hogy életben maradjon, és magot hozzon. Egyedül az ember nem állhat odébb, mert egy másik ember előírta számára, hogy igenis ott kell maradnia, ahol majd a jogtiprást végrehajtják rajta. Eszerint az előírások megfosztottak bennünket attól a szabadságunktól, amely a természet részeként megilletett bennünket, a szabályokat pedig csupán az erősebb jogán hoztuk meg. Az, ami a természet fölé emelt bennünket, az erőnk, mind hajlékony, ügyes testünknek, mind pedig találékony elménknek ereje egyaránt, nemcsak hogy gonosztevőket, hanem nevetséges, ostoba fajnókat csinált belőlünk, akik szenvedésre kárhoztatják egymást csak azért, hogy fölülkerekedjenek.

Márpedig miként a nyilvánvaló mérgezett hegye, éppen a német Harmadik Birodalom légerei összpontosították magukban az embernek azt a vad elszántságát, hogy kivetkőzzék önmagából, ha belepusztul is.

A *Die Zeim*ak egy régóta őrzött lapkivágást küldtem, meg az itt következő szöveget:

Egyetlen olyan fényképem sincs, amely valami fontos emlékemhez kötődne.

Igaz ugyan, hogy amikor megkaptam az első fényképezőgépetem, saját magamat is többször lefényképeztem: afféle önarcképeket készítettem a nagynéném lakásán, ő ajándékozott meg a géppel, ahol ismételten a tárgyilencse

előtt mutogattam állítólagosan csinos pofimat, eképpen készülvén a nagy szerelmi sikerekre, amelyek sohasem valósultak meg.

Ezenkívül, különféle alkalmakkal, mások is lefényképeztek. Mint a család fiát, mint diákot, mint egyetemi hallgatót, mint katonát, mint a közönség előtt fellépő író, mint férjet, mint apát, mint nagyapát. Mindez hamis, hazug volt, mert én sohasem voltam igazi, hanem a családnak csak állítólagos fia, áltanuló, álegyetemista, álkatona, álíró a dobogón. Hazudtam, mert ezt elvárták tőlem, hazudtam, hogy békén hagyjanak. Egyedül akkor nem hazudtam, amikor írtam, de hát fényképezni csupán a kezét lehet, amely ír, nem magát az írást is, nem azt, ami lesz belőle.

Ezért a sajátom helyett másnak a fényképét küldöm, de egy olyant, melyet magaménak ismerek el.

Lengyelországban, egy háborús albumban találkoztam vele először. A gettó lakói egy csoportjának elhurcolását ábrázolja, Varsóban, ha jól emlékszem.

Mindjárt láttam, hogy ott elől, a jobb sarokban, az a felemelt karú kisfiú, az én vagyok. Nemcsak hogy a vonásai hasonlóak, hanem az arckifejezése és egész tartása is hűen kifejezi serdülőkorom alapérzését: a tehetetlenségét az élet, az emberiség, a valóság reguláival szemben.

Időközben a fénykép világszerte ismertté vált, itt is, ott is gyakran felbukkan, meg hát a rajta levő fiúról is vannak már adatok. Egyébként ő sokkal fiatalabb, mint amilyen én voltam a varsói gettó felszámolásakor. Én azonban továbbra is magamra ismerek benne, egyedül őbenne.

BORBÉLY János fordítása

A Bori család 1931-ben

NÉPIESEDÉS ÉS POLGÁRIASODÁS – NEMZETISÉGI ÉS ÁLLAMI FELADAT

Gróf Révay József társadalmi felfogásáról

N É M E T H G. B É L A

1) Aki a 20. századi magyar kultúra bármely területével foglalkozik, e két kérdéskörrel rendszerint találkozik, s ítéleteiben állást kell foglalnia. A vizsgált anyag s annak e kérdéseket magába foglaló, s máig ható jelenléte állásfoglalásra készíti, kényszeríti.

A következőkben a két háború közti időszak egyik legvilágosabban látó, filozofikus egyéniségének, *Révay József* grófnak állásfoglalását szembesítjük röviden e kérdésekkel. Róla, jóllehet a kortársak nagyon is józan, európai látószögű eszmélkedőnek ismerték, alig tud valamit is a háború óta a kommunista iskolázás jegyében felnőtt értelmiségi; sőt, a filozófiai s szociológiai kérdésekkel foglalkozó sem sokat.

2) Egészen röviden tehát, róla annyit: a régi, a viszonylag kis vagyonú felföldi arisztokráciából jött a „csehszlovák” időkben. Részben otthon tanult nevelőkkel – pl. *Várkonyi Nándorral* –, részben az ottani iskolákban. Középiskolái elvégzése után külföldet járt, főleg Francia- és Németországot. Festőnek készült, de hamar ráébredt, hogy a filozófia, kivált a történet- és erkölcsbölcsélet jobban érdekli. A *pesti egyetemen* cikkeivel, tanulmányaival fölhívta magára a figyelmet, s a *Filozófiai Szemlénél* nyert foglalatosságot, s az egyetemen is tartott szemináriumokat, s előadásokat is.

3) Egyik nagybátyja, egy Szapáry gróf, mintegy négyszáz holdnyi alföldi birtokot hagyott rá. Gazdálkodni azonban nem volt kedve; igen méltányosan bérbe adta földjeit. Ez lett, tragikus módon, a végzete: 45 után maga ment igazságosan, s a hozzáértőknek fölosztani birtokát. Hátulról, a helyi párthatóságoktól ösztönzött gyilkos golyója érte, s oltotta ki életét.

4) Filozófiai tanulmányai mellett az egyik legjelentősebb történeti szociográfiát írta meg saját szülőföldjéről *Kisnemesek Tajánán* címmel, amelyben a

felföldi kisnemesség, a jobbágy- meg a szabadparasztság összeolvadását, gazdálkodásmódját, életformáját, szellemiségét mutatta be.

Érthető hát, hogy a „népiesek” vitái, nézetei is foglalkoztatták érdeklődését, s állásfoglalásra ösztönözték. Ennek kérdésköréhez a *Polgári művelődés – paraszti művelődés* című dolgozatában foglalt állást. A kor másik, az egész társadalmat erősen érdeklő kérdéséhez, a határainkon kívülre, nemzetiségi sorba került magyarság ügyéhez *A nemzeti kisebbség problematikájához* című dolgozatában foglalta össze állásfoglalását.

5) Erdeivel, kivált Veres Péterrel, de Gyórfy Istvánnal s részben Kovács Imrével is vitázva úgy vélte: „a túlságos egyöntetűség, az uniformizáltság nem jó talaja a kultúrának” (131. l.). „A sokszerűség általában nem mondható bajnak” (uo.). De „ha az egyes tagok között megszűnik a megértés lehetősége, akkor felbomlik (a nemzeti) egység is” (uo.).

Úgy véli, a magyar művelődés ugyan európai szintű, de a nemzetnek csak egy kis hányadára terjed ilyen szintűen ki. Így a parasztság szemében „azok az áldozatok, amelyeket tőle a kultúra és a közösség nevében az urak követelnek (. . .), minden eszmei elemet nélkülöznek, s éppen csak az urak érdekeit szolgálják” (132. l.). „Magas kultúrának európai viszonylatban is megállja a helyét, de – meg kell vallanunk –, néha úgy fest, mint kietlen parlagon emelt üvegház.” (Uo.) „Árnyalt, tagozott kultúra valóságos értelme lehet a közösségnek, de a különvált kultúrákban a közösség tartósan nem maradhat meg – nem maradhat egység.” (132. l.)

6) Sem Erdeivel, sem Karácsony Sándorral nem ért egyet, akik szerint „az állam és társadalom minden izoláltságát ellene (ti. a parasztság ellen) fordítja” (133. l.). De távolról sincs megelégedve az adott helyzettel. Kereszturyval és Eckhardt Sándorral ért egyet, „hogy az öntudatos népiesség jelentkezése (. . .) mindig valamilyen társadalmi vagy nemzeti válság, funkciózavar jele”. „Talán nem tévedünk, ha e válság, e zavar eredetét éppen a kultúra kettéhasadtságában keressük.” (134. l.) Szerinte ilyenkor szokás magas kultúra, színműveltség, vagy mélykultúra, fenékműveltség között különbséget tenni s egyiket a másikkal szembeállítani.

„A parasztpártolás látszólag egységes magatartása mögött többféle felfogás rejtőzik, több ideáltípus elemezhető ki ebből a bonyolult ideológiából. Egyik formája szerint a parasztkultusz a parasztságban egyetemes értékű, a polgárság számára is mintaképpül szolgáló életstílust lát. Másik formája szerint a parasztkultusz esztéta érdeklődés a sajátosság, az excentricitás iránt; a romantikus parasztrajongó a parasztság dolgait a panoptikum távlatából nézi” . . . „Harmadik formája a parasztpártolásnak: a parasztságban is az embert látni meg; e harmadik típus abból a feltevésből indulva, hogy a paraszti élet méltatlan élet, kisegíteni szeretné a parasztot kényelmetlenné vált helyzetéből” (134. l.).

E három típus részint egyezik, részben szemben áll. „Közülük csupán a másodiknak említett *„esztétabarát”* értékeli pozitíve a *szakadást*, és ezért az említett három közül ez az egyetlen olyan álláspont, amely elvileg a szakadás állandósítására törekszik.” (135. l.) A másik kettő – szemben azzal, amelyik a parasztkultúrát föléje kívánja helyezni – s „parasztosítani kívánja a polgárságot”, „a másik megfordítva: polgárosítani a parasztságot” (135. l.). De ezek is „sokszázados elnyomatás csökevényének is minősítik a paraszti életformát. Dicsőítik is, lázadznak is ellene.” (135. l.) Szerintük – mondja Révay – „úgy látszik, hogy az egész magyarságnak a parasztsághoz kell zarándokolnia, mint a magyar jelleg természetes forrásához” (136. l.). Aztán Győrffy is említi, aki szerint „külföldi minták értelmetlen másolása kedvéért” hagytuk el „a parasztságban megtestesülő értékmutatást” (134. l.).

7) A következőkben, s itt főleg Győrffyre s *Karácsonyra* utal: arra a képtelen álláspontra, mely szerint csak a saját tradíciójába illőt tudja egy nép a többitől elfogadni. S itt Révay *Prohászka Lajossal* ért egyet, mondván, hogy „a népi hagyományokra visszatérés merő utópia, hasonló a rousseaui ábrándhoz” (137. l.). Valójában a pedagógia örök feladata, hogy új, s idegen értékekkel is gazdagítsa az egyes társadalmakat. Egyetért Kovács *Imrével*, aki „a paraszti életforma csődjéről” beszél, s itt részben *Erdeivel* is, miszerint nem alkalmas immár az a továbblépésre, mert „megcsökött”, „visszaszorított” immár.

Aztán, nem minden ironia nélkül mondja, hogy ha az európai szintre kívánnak a parasztidealizálók hivatkozni, folyvást csak *Bartókot* és *Kodályt* emlegetik, holott Győrffy is elismeri: „ha teljesen kivonjuk magunkat a nyugati műveltség hatása alól, akkor (. . .) művelt és erősebb szomszédaink gázolnak hamarosan keresztül rajtunk” (139. l.).

8) A következőkben részletesen fejti ki, hogy mily tévedés a nemzeti-paraszti kultúráról azt hinni, hogy az örökké csak ősi önmagából merít és újul, s nem hasonlót vesz át bőven idegen hatásokat s elemeket is. Majd némi ironiával ismét *Prohászka Lajost* idézi, aki kimutatta, hogy a népi gondolat *eleve nem népi eredetű, hanem a felvilágosodás és romantika vidékéről „urbánus”* (vagy éppen szociálisan érző nemesi). Majd Kereszturyt szólaltatja meg mondván: „a nép nem népieskedni akar” (141. l.). Szerinte a paraszt a másik felé, mint ember felé fordul, „hogy a csökevényesnek felismert életformából kiségtse és végre a parasztot is európai jellegű élet révébe juttassa”. „Nem szabad kísérletet tennünk arra, hogy magát az életet merevítsük *kultúrhistoriai múzeummmá*” (142. l.). Ami érték benne, azt az élet úgy is kiválogatja.

9) A másik, az előbbinél rövidebb, de nem kevésbé időszerű írása (– nemcsak akkor, de most is –) az *államisághoz* s a *nemzetiséghez* való viszony a vegyes etnikumú országokban. Ez, mint *felföldit*, a trianoni békediktátum révén az akkor még *Csehszlovákiához*, a Clemenceau-ék által létrehozott államalaku-

lathoz, ma *Szlovákiához* tartozó pátriáját különösen foglalkoztatja. S egyben a kérdést illető folytonos hazai vitákba is belé kíván szólni.

Az ember, az egyén, szögezi le, *egyszerre egyed, egyén* s ugyanakkor egy valamely területen többnemzetiségű társadalmat elsősorban közös törvényi, igazgatási rendbe fogó *szervezetnek, államnak is tagja* lehet. *Mint egyednek nem kell szükségszerűen a többséghez tartoznia. Mint állampolgárnak* azonban meg kell tartania az állam jogos és értelmes, társadalomszervező törvényeit. A tiltakozás azonban, ha azok sértik az egyed nemzeti vagy vallási kisebbséghez való tartozási jogait, egyáltalán *nem tilos*, sőt, szükséges ellenük az általánosan *elfogadott európai normák* jegyében, keretében annak érvényesüléséért tiltakozni és harcolni.

Az egyed rendszerint ragaszkodik (s törvényesen) származása, szűkebb közössége, elődje kultúrájához, s kell is, hogy nyelvéhez, szokásaihoz, s hozzártartozói szűkebb közösségéhez valónak vallhassa magát. Ezzel nem sérti az állam törvényeit, ha azok ezt megengedik; márpedig kell, nélkülözhetetlen, *hogy a 20. századi normák szerint ezt megengedjék*. S ezt nemcsak a nyelvre, vallásra, sőt a szokásrendre is érti, hanem az érintkezési s egyedi életviteli normákra is.

10) Ha bármelyik sérül közülük, sérül általuk az állampolgári jog is. Ha mind a kettőt, az *állami törvényeket is, s a kisebbségi jogokat is* teljesen tiszteletben tartják, az európai szintű jogállamiság, s állampolgári szabadság egyaránt biztosítva van. Ugyanakkor, mint kiváló történeti szociográfiája mutatja, a kényszer nélküli, még csak nem is érvényesülési szándékú, hanem egyszerűen az életből természetesen következő hasonulást, mint magától értetődő illeszkedést vette.

Sajnálatos, hogy írásai kiestek – s nem véletlenül – a közönség ismeretéből. Józsansága s történetiszociológiai ismeretei és kutatásai, liberális s egyben keresztény mentalitása sok képtelen tantól óvhatták volna meg hazai olvasóit. De hát gróf volt, s liberális és keresztény, s így emlegetni is nehéz volt, nemhogy méltányolni s tanulni tőle.

VÁLÁS A KERTTŐL

P A P J Ó Z S E F

*A hetvenéves Bori Imrének,
kertrnyi virág helyett.*

Ne tarts fogva, kert!
Ellátatlan sérültek
kínjait érzem.

Szépséged fájna
most már, ha nem sietnék
segítségükre.

Már indulok is.
Kárhoztatnám magam, ha
veled maradok.

De te buzgólkodj,
virulj csak tovább. Tudod,
mindenütt látlak.

CSÓKA A MAGYAR MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBEN

P É T E R L Á S Z L Ó

A község neve – Kiss Lajos szerint – *Choka* alakban először a *Várad* *regestrumban* (1229/1550) fordul elő. Névadója az ismert madár nevéből lett személynév. A Csanád nemzetség birtoka volt, tőlük azután a középkor folyamán számos nemesi család örökölte, adta-vette. A török alatt szerbek települtek meg benne. A hódoltság után az udvari kamarától Marczibányi Lőrinc (1754–1786) vásárolta meg, és 1782-ben ötszáz szeged-alsóvárosi dohánykeretész családot telepített le uradalmában, Csókán és környékén, Imretelken, Monostoron, Morotván, Verbicán (Egyházaskéren), Crnabarán (Feketetón). Bálint Sándor a következő jellegzetes szegedi vezetékneveket találta Csókán: Bata, Bálint, Bénák, Bozóki, Bödő, Börcsök, Czöndör, Gëra, Kasza, Keszég, Kónya, Lakó, Márki, Miklós, Ördög, Palatinus, Palotás, Rúzsza, Szeles, Szécsi, Tápai, Terhös, Vas, Vecsörnyés. Monostoron: Masa, Savanya, Szekeres. Crnabarán: Gëra, Katona, Kónya, Masa, Révész, Vass, Vecsörnyés.

1800 táján baranyai és tolnai magyarok, kisebb számban fölvidéki szlovákok érkeztek ide.

1808 körül a faluban 240 szerb, 200 magyar, 60 szlovák lakott. 1860-ban a megszorodott lakosságból 1500 a magyar, 800 a szerb, 100 a szlovák és 50 a zsidó. A község 1981-ben volt a legnépesebb: 5414 lakója volt; ebből 3420 a magyar. 1991-ben a lakosság lélekszáma 5234; ebből 3229 (61,7%-uk) magyar. A magyarság fogyatkozik.

P. Kiss István
1733–1798

A Szegedről kirajzott katolikus magyarok lelkét sokáig a szeged-alsóvárosi ferences barátok gondozták. Az első, Muhorai Ferenc, 1785. február 22-én kezdte szolgálatát. Ez időtől vezetik a parókusok a kereszteltek, a házasultak és a halottak anyakönyvét. Ezeket jórészt a kikindai történelmi levéltárban őrzik; kivéve az 1849-ben fölégetett köteteket.

1785. szeptember 11-étől 1786. december 18-áig P. Kiss István volt a község lelképásztora. Ekkor már megjárta a Szentföldet, de élményeit még nem vetette papírra. *Jeruzsálemi utazásával* (1792/95) beírta nevét a magyar irodalom történetébe.

Jászberényben született, ikerként. Mátyásnak kereszttelték, testvérét Jánosnak. Pályájuk meglepően párhuzamos lett: együtt jártak a pesti piaristákhoz, és 1751-ben együtt léptek Szent Ferenc fiai közé a szécsényi kolostorban. Mátyásból szerzetesi nevén István, Jánosból László lett. Együtt szentelte őket pappá Migazi Kristóf váci megyés püspök 1757. április 9-én.

Istvánnak az utazás iránti hajlama korán megmutatkozott. 1750 szentév volt, különleges, jubileumi búcsú elnyerésének alkalma. A tizenhét éves István Rómába ment: „melly utazásomat – írta – Pestről indulván három hónapok alatt gyalog és többnyire meztálláb szerencsés pályafutással oda és viszatérve elvégzettem”.

Gyöngyösön kezdte pályáját, s hamarosan jeles hitszónokként tartották nyilván. 1760-tól Jászárokszálláson, 1763-tól Kecskeméten szolgált. Innen indult 1766. május 10-én – pénz nélkül, kis elemőzsiával – a Szentföldre. Hol gyalog, hol „alkalmatosságra” (kocsira) fölkéredzkedve, rentházról rentházra megszállva vagy a nép irgalmasságára szorulva járta meg útját. Egy jóakarója készített neki bádogból skatulyát, ebben vitte „mindenkéjét”: breviáriumát, imakönyvét, térképeket, pár zsebkendőt és egy „téntás kalamárist”. Ezzel írta latinul útinaplóját, amelyből utóbb magyar nyelvű könyvét formálta. Bécsen, Trieszten át jutott Velencébe: onnan a görög partok mentén Alexandriába. Szeptember 8-án ment be a szent városba, Jeruzsálembe.

Éppen egy esztendő múlva, 1767. szeptember 9-én indult haza. Most Cipruson át jutott Velencébe, onnan látogatott el a rendalapító városába, Assisibe, majd Rómába. Firenze, Pádvia érintésével visszatért Velencébe, innen hajón Triesztbe, majd fuvaros szekéren Bécsbe. 1768. június 12-én ért haza a kecskeméti rentházba.

1784-ben Szegeden gvárdián, házfőnök volt. Utána, mint már tudjuk, Csókán plébános. Innen visszakерült az alsóvárosi rentházba, majd 1786-tól Nagy-

szőlőstre. 1792 és 1795 közt ismét Szegeden működött. Ekkor írta *Jeruzsálemi utazását*, amely a magyar barokk irodalom kimagasló alkotása.

A gyöngyösi rendházban megmaradt kézirat csak 1958-ban, amikor Pásztor Lajos Rómában kiadta, vált ismeretessé. Meglepetést, kis túlzással szenzációt keltett a magyar irodalomtörténészek körében. Közmegegyezés szerint a magyar késő barokk prózának Mikes Kelemen, Faludi Ferenc, Árva Bethlen Kata, Hermányi Dienes József mellett egyenrangú képviselője, az egyházi barokkban pedig Faludi Ferenc méltó párja. Jellegzetesen barokk magatartását csillapíthatatlan kíváncsiság, leíró kedv és kiváló elbeszélőtehetség jellemzi.

P. Kiss István szülővárosában, Jászberényben hunyt el 1798. szeptember 21-én.

Marczibányi István
1752–1810

Marczibányi Lőrinc bátyjának, Marczibányi Istvánnak síremléke a csókai parkban található. Makón született, Egerben tanult, s 1780-tól a temesi kerület tartományi biztosa és királyi tanácsosa, utóbb Csanád vármegye alispánja volt. 1800-ban udvari tanácsossá nevezték ki, és Budára költözött. Birtokainak jövedelméből ötvenezer forint tőkével alapítványt tett, amelynek kamataiból magyar tudományos és szépirodalmi műveket jutalmaztak, és nyelvtudományi pályázatokat tűztek ki. A Marczibányi-díjat 1815-től 1830-ig a Magyar Nemzeti Múzeum közgyűlésén adták ki. Néhány év szünet után 1845-től kezelését a Magyar Tudós Társaság, a későbbi Magyar Tudományos Akadémia vette át, és 1944-ig évente osztotta ki díjait. Marczibányi István értékes drágaság- és régiséggyűjteményét a Nemzeti Múzeum őrzi.

Varga Ferenc
1837–1906

1879-ben Bonnaz Sándor megyés püspök csókai plébánossá nevezte ki Varga Ferencet, Szeged szülöttét és első várostörténet-íróját. Mindössze egy évig működött a községben. 1880. május 23-án iktatták be tisztebe, ám még ebben az évben Szeged város köztörvényhatósági bizottsága mint kegyúr kisleleki plébánossá választotta, s új állomáshelyét december 1-jén el is foglalta. 1893-ban ugyancsak szülővárosának önkormányzata őt választotta szegedi-palánki (belvárosi) plébánossá. 1896-ban kazári címzetes apáttá nevezték ki. Az öreg apátplébános a századfordulón azzal vált híressé, hogy nem engedte lebontani a Dömötör-templomot, hogy helyére a Város a Víz (1879) után tett fogadalmát beváltva fölépítse új templomát, a későbbi, mai dómot, a Fogadalmi

templomot. Míg élt, nem is foghattak a bontáshoz s az építéshez. Talán igaza is volt: nem föltétlenül kellett volna a szép barokk Dömötör-templomot lebontani.

Varga Ferenc fiatalon verseket, tárcákat írt – saját nevéen meg Szeredy Ferenc írói nevéen – a *Szegedi Híradóban*. Később történeti tárgyú írásait adta közre, s mikor 1860-ban Szeged városa száz arannyal kecsegtető pályázatot írt ki a Város történetének megírására, Varga Ferenc nekilátott a föladatnak. Művét a bírálók (Horváth Mihály, Salamon Ferenc, Szilágyi Ferenc) díjra érdemesnek minősítették. Így jelent meg 1877-ben *Szeged város története*; igaz, csak első kötete. A második és a harmadik soha nem látott napvilágot, s kéziratának is nyoma veszett.

Rózsa József
1848–1910

A szegedi születésű katolikus pap már a temesvári papnevelő Magyar Egházirodalmi Iskolájában kitűnt szorgos tevékenységével: elsősorban hittudományi műveket, hittankönyveket fordított németből. E tevékenységét Szentkláray Jenő is nagyra értékelte. 1872-ben szentelték pappá, és több évi segédlelkészi szolgálat után adminisztrátorként, plébánoshelyettesként került 1880-ban Csókára. Mindössze egy évet töltött itt, ismét káplán lett a szegedi-palánki (belvárosi) plébánián, majd püspöke 1883-ban Magyarbánhegyesre helyezte. Itt ő szervezte meg az önálló lelkészséget, 1884-ben fölépíttette a plébániát, 1896-ban a templomot. 1897-től mezőkovácsházi plébános és kerületi esperes volt.

Kálmány Lajos
1852–1919

„Az utolsó magyar sámán” – ahogyan Móra Ferenc nevezte, Szeged-Felsővároson tímárcsaládban született. A *kegyes oskolában*, a piarista gimnáziumban tanult, és szívta magába Dugonics András, Révai Miklós, Csaplár Benedek szellemét. Érettségi után édesanyja kívánságára a temesvári papnevelőbe iratkozott. Bonnaz Sándor megyés püspök 1875. július 24-én szentelte pappá, és augusztus 15-én segédlelkésznek az Arad melletti Pécskára rendelte. Itt kezdte népköltészeti gyűjtőmunkáját, amelynek első termékét *Koszorúk az Alföld vadvirágaiból* címmel, *Pécskáról való* alcímmel már 1877-ben kiadta Aradon. 1878-ban követte a második kötet, amely további állomáshelyeinek (Csanád-apácának, Battonyának és környéküknek) népköltészetét mentette meg az utókornak.

Püspökei – akkori szokás szerint – csaknem évente helyezték új községekbe: Szajánban, Törökbecsén, Apátfalván, Szőregen, Csanádpalotán, Mezőkovácsházán, Csókán, Magyarszentmártonban, Németeleméren szolgálta egyházát és népét, s közben fáradhatatlanul gyűjtötte és újabb kötetekben adta ki a nép szellemi kincseit (*Szeged és népe*, 1–3. k. Arad–Szeged 1881, 1882, 1891). Szőregen elmélyült elméleti tudása, s megjelentette maradandó értékű dolgozatait (*Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya*, 1885; *A hold nyelvhasznályainkban*, 1887; *A csillagok nyelvhasznályainkban*, 1893; *Világunk alakulásai nyelvhasznályainkban*, 1893; *Gyermekijesztők és rablók nyelvhasznályainkban*, 1893 stb.).

Két helyen káplánkodott szokatlanul hosszú ideig: Szőregen 1882 és 1885 közt három, legtovább Csókán, 1887 és 1891 közt, négy esztendőn át. Ez bizonyára azt is jelzi, hogy jól kijött princípálisával, Hoffmann János (1845–1919) plébánossal, a későbbi torontáli főesperessel.

Csókai éveire esett Ipolyi Arnold és Abafi Lajos kéziratban levő népköltési gyűjteményeinek ellátása jegyzetekkel és sajtó alá rendezése. Mind a két gyűjtemény kollektív gyűjtőmunka eredménye: mind Ipolyi, mind Abafi csak szervezője volt a társadalmi gyűjtésnek. A kéziratok a Kisfaludy Társasághoz kerültek kiadás végett. Abafi, miután látta Kálmány hozzáértését addig megjelent köteteiben, megkérte a tudós papot a kéziratok gondozására. Az *Ethnographia* 1892. évfolyamában megjelent tudósítás szerint Kálmány el is készült a rábízott föladattal. Két évtized múlva, 1914-ben jelent meg szerkesztésében *A Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozat 13. köteteként Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye.

Volt azonban összeütközése is Kálmánynak környezetével. 1889. március 23-án a csókai katolikus iskolaszék jegyzőkönyvben kifogásolta hitoktatói működését, és bevádolta plébánosánál. Szerencsére főnöke elsimította az ügyet.

Negyvenedik évéhez közeledett, amikor barátja, az íróként is ismertté vált Várossy Gyula (1858–1926), aki ekkor már hittanár volt Lugoson, majd nem sokára plébános Kisteleken, ezzel keserítette: „Herrmann Miskán kívül nincs Onnél vénebb káplán a megyében.” Valóban, Kálmány egykorú társai már mind plébánosok voltak; Herrmann Mihály (1848–?) is csak 1898-ban lett szanádi plébános.

Negyvenéves elmúlt Kálmány, amikor 1894-ben Dessewffy Sándor püspök kinevezte Csanádpalotára plébánosnak. Lélektani rejtély, itt miért nem gyűjtött, miért nem írt. Papi teendői mellett gazdálkodott, ám ezt sem népe, sem fölöttesei nem nézték jó szemmel. 1906 augusztusában agyvérzés érte. Lassan gyógyult, ezért az új püspök, Csernoch János, a későbbi hercegprímás, nyugdíjba küldte.

Kálmány hazatért szülővárosába, s gyógyulóban ismét gyűjtőmunkához látott. 1914-ben három könyve is napvilágot látott. Gondozásában jelent meg *Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye*, és a *Hagyományok* két kötete saját gyűjtését tartalmazta. A 2. kötet alcíme: *Borbély Mihály mondása után*. Ez – elsőként a magyar mesekutatás történetében – egyetlen mesemondónak, az egyházaskéri (verbicai) írástudatlan juhásznak mesekincsét tartalmazza.

Szegénységben, elhagyatottságban halt meg Szeged-Alsóvároson 1919 decemberének első napjaiban. Úgy talált rá egy iskolás gyerek. Temetésén a papon, Móra Ferencen és két múzeumi munkatársán kívül csak sirató koldus-asszonyok vettek részt.

Hagyatékából eddig két kötet jelent meg (*Történeti énekek és katonadalok*, 1952; *Álföldi népballadák*, 1954). Gyűjtéséből még mesék, mondák, hiedelmek, babonák várnak kiadásra.

Móra Ferenc máig érvényesen nevezte *a legnagyobb magyar folkloristának*.

Tömörkény István 1866–1917

Tömörkény István gyógyszerésznek készült, újságíró lett, s amikor 1899-ben a *Szegedi Napló* kiadója, Engel Lajos, nem őt, hanem Békefi Antalt bízta meg a felelős szerkesztői poszttal, a könyvtárosságot választotta: a várostörténész Reizner János (1847–1904) igazgató mellé került a Közművelődési Palotába, amely addig csak a Somogyi-könyvtárat jelentette, de éppen ettől az évtől kezdve a városi múzeumnak is helyet adott. A két testvérintézmény 1950-ig személyes unióban – egyazon igazgató vezetésével – működött. A múzeumi tennivalók közt első volt a régészeti leletek begyűjtése, majd egyre gyakrabban leletmentése. Ahogy előbb Reizner, majd később Móra, Tömörkény is beletanult a régészeti ásatások módszerébe. Először Reizner mellett 1901. december 28-án Sasülesen vett részt ásatáson „az ásatási munkálat vezetésénél gyakorlati szakismeretek elsajátítása céljából”. 1903 nyarán régészeti és néprajzi tanfolyamot is végzett a fővárosban.

Reizner hirtelen halála után Tömörkény lett a Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum igazgatója; az ő helyére pedig a *Szegedi Napló* szerkesztőségében előnyösen megismert Móra Ferenc került könyvtárosnak, de egyben régésznek és néprajzkutatónak is. Tömörkény ásatásairól 1902-től haláláig évente beszámolt az *Archeológiai Értesítő* és a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* hasábjain. „Beszámolói – írta Móra Ferenc – inkább leltárak, mint tanulmányok, amit szerénysége és tudománybecsülése magyaráz.”

Minden bizonnyal Tömörkény kapta a hírt Farkas Szilárd csókai plébánostól 1907 őszén, hogy a Kremenják-domb tetején sok cifra cserép került elő,

érdemes lenne kivallatni. Egyedül-e vagy már Mórával, de ő ment ki Csókára, és látott a kutatáshoz. Erre közvetve, szépirodalmi műveiből van bizonyítékunk. 1911-ben jelent meg a *Pesti Hírlapban Faj és felekezet* című tárcája, amelyben csókai ásatásának jellemző epizódját örökítette meg. Nem említette név szerint Csókát, de körülírásából egyértelmű, hogy róla van szó:

„Egyik ilyen telepünk, ahol jó néhány ezer év előtt a kőkorszakbeli ősemlék tanyázott, és sajátos kultúrájának maradványait ki lehet ásni a földből, Torontálban fekszik. A falu népe kevert. Részben magyarok, részben rácok. Belőlük kerülnek ki a munkások. És bár a szegedi, algyői, dorozsmai, csongrádi kubikosnak az ország határán túl is jeles híre van, itt a jobb földmunkások inkább a rácokból kerülnek ki. Szívós és könnyű emberek, példátlanul szorgalmasak.

Egy ebéd után bent feledtem a plébánián a felső kabátomat. Eső jött, megáztunk a mezőn, utána hideg szél támadt, mondom egy embernek, hogy ugyan menne be a faluba, s hozza ki a kabátot. A munkás egy tornász ügyességével pattan ki a gödörből, és azonnal szalad le a dombról a falu felé, mintha kergetnék. Ameddig csak látni lehetett, folyton egyenletes futásban haladt. Mikor megint előtűnt a kabáttal, újra csak ugyanezen egyenletes futásban közeledett, így futott föl a dombra, s ahogy átadta a kabátot, menten visszaugrott a gödörbe, és nyúlt az ásója után.

– Miért szaladt mindig, szomszéd? Nem mondtam én, hogy szaladjon.

– Hogy meg ne fázzon az úr – mondta nevetve a gödörből.

Sovány, de izmos nép ez. Minden porcikája rugalmas. Így rendes munkásunk az öreg Vászó bácsi, aki a maga nyolcvankét esztendejével éppen úgy dolgozik az árokban, mint a többi. Nagyszerű ember az öreg Vászó. Politikus és szociológus egy személyben.

Egyszer azt mondja:

– Miért neveztek ti bennünket rácoknak, mikor minket a mi nyelvünk szerint szerbnek hívnak?

A kérdésre a többi gödörből is fölütik a fejüket az emberek. Mondom:

– Miért neveztek ki bennünket ugarnak, mikor minket a mi nyelvünk szerint magyarnak hívnak. .

Erre az öreg Vászó nemigen tud mit felelni, s ásnak tovább szózatlanul.”

Tömörkény nem hagy kétséget az iránt, hogy rokonszenvezik a csókai szerbekkel, becsüli őket. Kiderül az is, hogy Vászó bácsival nem is magyarul, hanem szerbül, pontosabban bosnyákuul diskurált. Az öreg észre is vette a különbséget, s erről azután újabb párbeszéd támad az író boszniai emlékeiről. Tömörkény azzal érvel, hogy a lent szolgáló magyarok a szerbek védelmében jártak arra: „hogy a görögkeleti keresztényeket felszabadítsuk a török uralom alól”. Ekkor dobta be a – magyarul, mert a válasz, ha csikorgó magyarsággal

is, magyarul hangzott – a vitára ingerlő mondatot: „Azután az a hála érte, hogy nagyon sok rác ellensége a magyarnak.”

„A kissé megnyomott szavakra az öreg Vászó a kezével tiltakozva hadonász:

– Az nem úgy van! Itt nincs ellenség! Nálunk mindenki megvan békén. Itt szerb meg magyar úgy él a faluban egymás mellett, mint a birka.

– Mint a birka?

A másik gödörből szól egy ember:

– Bárányt akart mondani.

– Igen, igen – hadonász Vászó –, mint a kis birka. Mint a kis fehér, szelíd birka. Békesség van.

A dombtól át lehet látni a Tisza túlsó oldalára. Hatalmas vashídjával ott van Zenta. Magasabb épületei a lapos mezőn át ide látszanak.

– Hát, Vászó bácsi, az nagyon szép, hogy maguk úgy élnek, mint a kis fehér birka. Hanem negyvennyolcban maga sem lehetett ilyen fehér kis birka. Mert akkor maguk odaát Zentán, a piacon, a szent szobrát magyar emberfejekkel rakták körül.”

Csönd támadt, csak az ásók, kapák ütközése hallatszott. Vászó bácsi is csak némi tünődés után fogott a magyarázathoz:

„– No – mondja –, az sem úgy van egészen. Régen volt. Megtörtént. De nem mink csináltuk. Úgy éltünk akkor is, mint a kis birka. Nem mink csináltuk, hanem a papok csinálták.

– Nono, Vászó bácsi. A papok talán csak nem vágták el az emberek nyakát?

– Hát azt nem is – véli Vászó bácsi. – Hanem papok csináltak bolondságot. Szerb pap fölment templomba, és prédikálta: gyűnnek a magyarok, és megölnek minden szerbet. Akkor magyar pap is fölment templomba, és prédikálta: gyűnnek a szerbiányok, és megölnek minden magyart. No, aztán addig prédikáltak, hogy összevesztünk.”

Tömörkény megértéssel fogadta a szokatlan érvelést:

„Néztem az erős aggastyánt, ahogy négykézláb állva dolgozik az árok alján, s közben ráér történeti dolgokat olyan különös világlátásba helyezni, amelyben eddig nem voltak.”

Móra Ferenc *Harmadikon* (1924) című elbeszélésében fölhasználta Tömörkénynek ezt a motívumát, a Horthy-korszak viszonyai közt a papok helyébe vasúti bakterokat helyettesítve. Ő egy öreg szőregi szerb szájába adta a szomorú tanulságot: „Addig beszélte magyar bakter, rác bakter, míg a népek csakugyan megöldösték egymást.”

Farkas Szilárd
1869–1923

Az iménti idézetből kiderül, hogy Tömörkény, akár később Móra, a plébánián volt megszállva. A vendéglátó plébános is megérdemli a megemlékezést.

Farkas Szilárd Csanyteleken született, Temesvárt végezte a teológiát, és 1892-ben szentelték pappá. Magyarszentmártonban, Földeákon, Magyarpécskán, Makón, Csókán, Szeged-Rókuson, Szeged-Belvárosban (a Palánkban) volt segédlelkész, és éppen az ásatások évében, 1907. május elsején lett csókai plébános – haláláig. Belvárosi káplánként az *inasiskolában* ő volt a hitoktató, amikor 1903/04-ben Móra ott olvasást és közismeretet tanított. (Itteni működésének legismertebb hozadéka a *Kalcinált szóda* [1923] című, gyilkos gúnyú, remek elbeszélése.)

Most, amikor Móra Csókán ásatott, még jobban összeemelegedtek. A plébános kosztot, kvártélyt adott Mórának. S elmesélte neki *A csókai csata* (1909, 1926) című Móra-elbeszélés alapanyagát. Az író a második közlésekor szúrta bele szövegébe, hogy adatközlője, ahogy írta: „az én regényembe is belementett csókai papom”, már meghalt.

A regény pedig a *Négy apának egy leánya* eredeti címével *A festő halála* (1922). Színhelye részben Csóka, részben Tápé. Szereplőinek jól fölismerhetők modelljei, köztük maga az író és régész. A kedélyes, borkedvelő „főúr”, „dupla papé”, Pap Fidélé: Farkas Szilárd. A *főúr* a régi zsargonban nemcsak főpincért jelentett, hanem a *főtisztelendő úr* bizalmaskodó rövidítése is volt. Móra szeretett játszani a szavakkal: ahogy a „kétszer szabónak” a neve is Szabó meg a mestersége is (*Köztársasági emlék*, 1923, 1928), úgy *dupla pap* Pap Fidél.

Móra Ferenc
1879–1934

A Kremenyákra mint régészeti lelőhelyre már 1863-ban fölfigyelt Baranovatsky ~ Branovácsky Tódor zentai szerb tanító. Dudás Gyula 1886-ban több újkőkori tárgyat szedett föl. A régészeti szakirodalomba Szentkláray Jenő vezette be 1880-ban. Gubicza Kálmán csókai tanító 1904-ben ásott a halmon, és putrilakás maradványaira bukkant sok cseréptárggyal. Ugyanebben az évben Birovsky Mihály innen való bögrét ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak. Járt ott Milleker Bódog (1858–1942) verseci könyvtár- és múzeumigazgató, régész. Orosz Ferenc ~ Endre 1906-ban kutakodott a halmon. Több kárt tettek, mint amennyi hasznot hajtottak. „Őszintén megvallom – írta Móra –, hogy először én is az ő tiszteletre méltó, de minden érték nélküli nyomdokaikon haladtam.

Az első ásonyomokra özönével kerülőköző neolitikus kincsek gazdagsága valósággal elkápráztatott, s inkább a kezemmel dolgoztam, mint a szememmel.”

Móra rosszul emlékezett, amikor 1923-ban úgy idézte a csókai papot, Farkas Szilárdot, hogy korábban *hírből* ismerte. Valójában, mint előbb írtam, már ismerték egymást a szegedi iparostanonc-iskolából. Farkas Szilárd mint friss csókai plébános nyilván mit sem tudott a Kremenják korábbi viszontagságairól; számára újdonság volt az előkerült leletanyag, ezért adott hírt róla a szegedi múzeumnak.

Móra először a *Szegedi Napló* 1909. április 25-ei számában említette Csókát *A múlt hazájár!* című cikkében:

„A múlt esztendő őszén régészeti ásatásokat végeztem Csókán. A Kremenjákot vallattam, azt a nagy kopasz halmot, amely holttetemként domborodik a mintagazdaság hírében álló Lederer-birtok közepén.

Nem holttetem pedig a Kremenják. Inkább nagyon is beszédes emléke rég letűnt évezredeknek, eltemetett kultúráknak. Az ásóval, csákánnyal vallatott föld ezerszámra adta ki magából a kőkori ember mindennapos szerszámain, primitív művészetének maradványait. Vagy három hétig gyűjtöttem a kőbaltákat, a csonttöröket, az agancsból faragott szigonyokat, a békateknőből kerekített gyöngyszemeket, a márványból csiszolt díszgombokat, az agyagból égetett orsókarikákat. Hadiszerszámain az ősembernek, ékességeit az őszaszonyoknak, játékszereit kicsiny gyerekkezeknek, melyeknek pora már évezredekkel ezelőtt elvegyült a porral.

Zentáról való úriemberek nagy érdeklődéssel nézték a munkánkat. Illendő tisztelettel s lehetőleg visszafojtott nevetetnéssel: hogy okos emberek mi végre veszkődnek ilyen bolondságokkal?

Ott voltak akkor is, mikor egy veremlakás romladékai alól kikapartam egy nagy kétfülü amforát. Tele volt mindenféle drága holmival: csontgyöngyökkel, csontgyűrűkkel, átfűrt nyakú, függőnek való özfogakkal. A juvelier-holtja lehetett valami őskorbéli Arany Károlynak. Volt köztük egy kőkés is: ujjnyi hosszúságú kovapenge, amit annak idején valami nagy kovadarabról pattantottak le.

– Micsoda együgyű szerszám! – pittyesztette el száját a zentai úr, s elővette az ő zsebkését. Elegáns angol formájú holmi volt, finom, keskeny pengéjű, gyöngyház nyelű. Hegyével nekifeszítette a kőkésnek.

– Vigyázzon, el ne törje – fogtam meg a karját.

– Ne tessék félni! Csak azt nézem, elég kemény-e – hártotta el bosszúsan a kezemet úri barátom.

S a másik percben a modern, finom acélpengének a hegye úgy letört a kőkésen, hogy csak úgy pengett.

Én kíméletesen lenyeltem volna az örömet, hanem a napszámosságaim énhelyettem is nevettek.”

1914-ig Móra nyolc ízben százharmincöt napot ásott itt, és mintegy hétezer négyzetméternyi területet tárt föl. Ez kétszer akkora, mint a legnagyobb magyarországi kőkori föltárások. „Ez volt az én régészeti inasiskolám” – írta 1932-ben. „Nem tagadom, hogy tanulóveimben a régészetnek is okozott némi kárt tudatlan, laikus mohóságom – hiszen a vargainas is sok bőrt elszab, míg felszabadul. De azért Csóka így is külön fejezet lesz a magyar régészetben.”

1908 nyarán Móra régészeti tanfolyamon vett részt a kolozsvári egyetemen; Pósta Bélától elsajátította a korszerű ásás elméletét, módszertanát, a gyakorlatot pedig Roska Márton pécskai munkáját megszemlélve ismerte meg.

Könyvet akart írni ásásának eredményeiről, de mindössze 1911-ben rövid hírlapi tudósítást, 1925-ben pedig *A csókai őstelepről* címmel néhány lapon tömör összefoglalást közölt, valamint ismertette a különleges leletekre, az akkor hazánkban egyedülálló újkőkori csontgyűrűkre vonatkozó értelmezését. 1918-ban a föld birtokosa, Léderer György följánlotta a kiadás költségeit, de Mórának sem akkor, sem később nem jutott ideje a monográfia megírására.

Közben 1922-ben folytatásos regényt is kezdett egy zentai ifjúsági folyóiratban *A csókai rézemberek* címmel, de ez is félbeszakadt.

A csókai leletek hírére fölfigyelt az európai régészet. A neves angol archeológus, Gordon Childe megtekintésükre jött el Szegedre. Tárgyalta is névezetes művében (*The Danube in prehistory*. Oxford, 1929). Más nemzetközi művek sem mellőzhették (Jon Nestor, Balduin Saria, Vladimir I. Fewkes stb.). Mórának a húszas-harmincas években múzeumi munkatársa, később a szegedi, majd budapesti egyetem iskolateremtő régészprofesszora, Banner János vezetésével 1944-ben elkészült a csókai leletek földolgozása, nyomdába is került, de a háború elodázta megjelenését. Csak 1960-ban jelentette meg az *Acta Archeologica* Banner Jánosnak a kőkori, Kovrig Ilonának és Korek Józsefnek az avar kori leletekről szóló dolgozatait. Májig hiányzik az embertani anyag vizsgálata és számos lelet értelmezése. „A tárgyak özöne vár új interpretálásra – írta Korek József. – Gondolok itt a fűzfalevél alakú, lyukakkal átfúrt csonteszközökre, a kőamulettekre, a házoromdszkekhez kapcsolódó állatábrázolásokra, a gyermekjátékoknak tartott edényekre, hogy csak néhányat emeljek ki abból a 9500 tárgyból, amely benaplózva 200 nagy oldalon örökre megőrzi nevét.”

Benárd Gyuláné
?–?

Móra 1912 októberében Babits Mihálynak küldte el a mindmáig ismeretlenségben maradt dr. Benárd Gyuláné *Jéghegyek* című regényének kéziratát. Babits véleményét Mórának ismételt sürgető levelei ellenére sem ismerjük, s a kézirat tudtommal sohasem került elő. Így csak Móra leveleiből tudunk meg róla és írójáról valamennyit. A leveleket az *Üzenet* 1978. novemberi számában közöltem, most csak idézek belőlük.

„A kéziratot én a Torontál megyei Csókán kaptam, ahol most már a nyolcadik őszi ásatások neolith-kori telephelyeket. Azt hiszem, az a kor volt a kultúra utolsó látogatása ezen a helyen. Annál furcsábban lepett meg, mikor egy uradalmi majorházban eltemetve talákoztam vele annak a számkivetett asszonynak a képében, aki ezt a dolgot írta.

Arra kért, segíteném valahol napvilágra, neki az lenne a föltámadás. Bizalmatlanul fogtam neki az olvasásnak, s furcsán éreztem magam, mire a végére értem. Lehet, a kontraszt is hozzájárult: hogy zsugorított csontvázak, ötezer éves tűzhelyek, nefrit-köves asszonycsontok közt sikoltozik így a fülembe az élet.

Lehet, hogy csalódom, de azt hiszem, őszintébb asszonyi írás ez akár a Karin Michaelis, akár az Agnes Henningsen írásainál. Írásművészet ugyan nem sok van benne, helyenként brutális, máshol ijesztően sablonos: egészben mégis érdekes és nem érték nélkül való munkának tartom. Annál mindenesetre többet érdemel, hogy az egerek rágják össze valahol a padláson.”

Írójáról, dr. Benárd Gyulánéről még ennyit írt: „Nekem különben, a szánalom érzésén kívül és azon az érdeklődésen kívül, amit írói tehetsége ébresztett, teljesen idegen. Élete történetét jóformán csak a mellékelt kéziratnyalábból ismerem, melyben alig van kitalálás. Autobiográfia az, néhol túlságosan erős is az életíze.”

A rejtélyes csókai írónő. Így neveztem, amikor először hírt adtam róla, abban a hiszemben, hogy akad majd, aki kinyomozza, ki lehetett ez a hazai madame Bovary. Még mindig reménykedem.

Cs. Simon István
*1942

A terjáni születésű mezőgazdának költői nevében a megkülönböztető Cs. betű *Csókait* jelent. Szülőfaluját eltüntette a kíméletlen történelem, s ő azóta Csókáról kénytelen küldeni költői üzeneteit a magyar közösségi tudat számára Észak-Bánság magyar világáról. *Egy mikrovilág és írója* – ezzel a címmel

méltatta a *Magyar Szó* 1988. május 27-ei számában verseit és szépprózai írásait Bori Imre. Az ő konok elkötelezettségének – úgymond – a sóvirág a jelképe. Ez a megmaradás virága: amikor a többi mezei virág mind elhullatta szirmát, a sóvirág apró lila virágai még mindig díszlenek. *Sóvirág* (1993) című kötete ezért rajzolja meg prózában, de költői hangütéssel a táj társadalomrajzi sajátosságait.

A jugoszláviai magyar irodalom története legutóbbi kiadásában (1998) Bori Imre így összegezte véleményét Cs. Simon István lírájáról:

„Első verseskönyve *Utak keresztye* címmel 1971-ben jelent meg, a második kötetének (*Ahogy a vadkörtefa*, 1980) már címe is a költői magatartást jelképezi. Nincsen drámaiság híján, s jellemző lehet, hogy a tragikus felhangokat tájköltészete szólaltatja meg a legtisztábban és a legmeggyőzőbben. Világa jól körülhatárolt, és neve is van: Terján – az egykori uradalmi dohánykertészek ma már felszámolt, apró települése Csókától nem messze. *Varasodás* (1992) című verseskönyvében sem lépett ki eredendő élményeinek ebből a köréből, tovább kísértik a pusztulás képei.”

Idézi prózai műveit (*Szülőfalum, Terján*, 1994; *Virulsz-e még, szülőföldem?*, 1997). Ez utóbbi Csókáról szól. Lírai hangulatú jegyzetei és riportjai (*Lehasadt ág*, 1995) ugyanennek a világnak, ennek a népnek múltját, jelenét rögzítik az utókor számára. Újabb versei (*Romok*, 1998), gyermekversei (*Sziromeső*, 1998) sem tudnak szabadulni a táj szomorúságot sugalló atmoszférájától. Ellenpontul csak terjáni gyermekkorának boldog idejét idézgeti. Bori Imre figyelmeztet: „Az olvasók is értetlenül állnak e jelenség előtt, és Simon Istvánt az egyhúrú, egytematikájú költők közé sorolva, általában napirendre is térnek felette.”

Pedig lehet, hogy a vajdasági magyarság életérzését profetikus ösztönnel Cs. Simon István fejezi ki leghívebben. „Érdemes figyelniük – írta Bori Imre – Simon István képeire és költői hangjaira.”

*

Bori Imre 1952 és 1956 között tanított a csókai általános iskolában. Feleséget is ott talált magának. Első tanulmánykötetének (*Az ember keresése*, 1960) ajánlása így szól: *MARCSIKÁMNAK, feleségemnek.*

(*Szóreg*, 1999. október 13-án)

HASONLATOK

Bori Imre hetvenedik születésnapjára

J U H Á S Z F E R E N C

Már te is hetven vagy!
Én meg hetvenegy.
Ne siess, hogy elhagyj
sok közt te: az egy.
Mint az egyszeregy.

Sorsunk: gömbhéjakkból hagyma.
Aki érted készül
jobb ha békén hagyna.
Ha letör egy gömbszeletet
az a Kéz, nem a te kezéd.
Így fosztja létünk a más
közönyű héj-ritkítás,
s egyre kisebb lesz a gömb,
az egymásra tapadt zöld
gömbhéjhalmaz hagyma-tömb,
a jövő fogy, nem a föld,
a darázs-szúrás szagú,
a csípős könny-illatú
időhéj-fogyatkozás,
mintha rácsból hull a rács
az ér-húsos és szitás,
s végül a Semmi marad:
az üresség-villanat.

Mint a fény ha földagad:
ami volt nincs pillanat.

Idő az időhöz fagyva,
mint szirtkúpos lassú jéghegy
lebeg, úszik lassú csöndön,
fehér szikrabércként csúszik
két titok közt ringva, oldva:
lent a lény-hemzsegő zöld zár,
fönt az égitest láng-erdő,
lent a folyékony üvegből
nehéz mélység lényel töltve,
hússal, szemmel, rágószervvel,
tűz-aganccsal, lét-selyemmel,
rabló vad virágoskerttel,
hús-inda szenvedély-esttel,
hullással és maradással,
csontvázatlan puha lázzal,
lepke-csönd hal-villogással,
behemót ős-óriással,
fönt a tűzpont-förgetegből
a semmi-pupilla töltve,
s az egész közöse együtt,
mint egy végtelen szemgolyó.
S a titok-jéghegy a szemben,
mint fehér vitorláhajó:
a forrva egymáshoz fagyott
idők szikra-piramisa
ring, száll lefelé a másban:
elmúlás az elmúlásban,
a hegyes a területben,
tömör talp a merülésben,
a könnyebb a nehezebben,
a szilárd test puha testben,
a fehér a feketébe
merülve óceán-mélybe
száll, hogy szinte biceg, csoszog,
mint mi, kötött idő-rabok,
öreg, fáradt vulkán-lények,
kiszáradt élet-edények

a sír felé jég-fehéren
rángva szenvedély-tölcsérben,
hisz szívünk, amelynek ritka
rejtély-pókháló a titka,
abba csomagolva voltunk:
pók-enyv szálak háló-kürtje
sírásunk, zengésünk, sorsunk
halandóság-hálófürtje.
Szívünk, amely vággyal szabad,
mint ős-dzsungel tenyészik vak
háló-talaj halál-alján.

A tenyészet fölött állva,
a tenyészet hamujába
süllyedve: jéghegy-sors tisztán.

Mint a vízfelszín alatt,
a vízbőr lángja alatt
széthálózó zöld hínárhaj
lebeg, laposan tenyészik,
kapilláris-legelészik,
s a göbös szár-erdő törzse,
levele, gubanc-gond ága
bevonva vastag penésszel,
sárga nyálcsönd-lepedékkel,
gomba-pázsit dudorokkal,
szenny-rügyekkel, moszat-habbal,
víz-mozgása sár-csomókkal,
s lent a szemfenék-mocsárban,
a puha iszap-talányban,
a vulkán-rühes gáz-ködben:
mint a szemfenéki erek
a madárláb tó-gyökerek,
s ring a vad növényzet kéken
mint a vágy a szenvedésben
a borostyán-köd víz-éjben,
a mézga-súly derengésben,
a gyanta-gyász erjedésben,
mint a kín a sziszegésben,
mint a fájdalom seb-gézbén:

szívünkben a gond ilyen vad
burjánzás Isten-héj alatt,
akár a tó-tükör alatt:
Isten tükre szívünk mélyén
túl az irgalom reményén,
túl az izgalom szegélyén,
a tükrözés szenvedélyén,
a felület bőrén, mélyén,
ami kék, ha süti a nap,
fekete, ha árnya felhő,
s ami a csillagig felnő,
lángpettyes az éjszakában,
hajnalban rózsapor-ernyő,
s alkonyatkor alvadtvér-tál,
penészes szarvastüdő, máj,
s később lesz csak lila kristály,
hipermangán szuszogás-táj,
lombrezgésből szikra-vázlat,
fúkalászon a csillagok,
aranylepkék, fény-rovarok
könnyű súlyoktól a hajlás
halhatatlan vízmorajlás
az érhálózat-csővekben,
vízsál-szövet edényekben.
Mint barlangmélyi patakok
bennük is öröklét csobog.
S bennünk testünket betöltő,
agyunkat szírommal bérlő
iszonyat, mint madártömlő
madarában a száraz kóc,
a szorongás üvegtömlő
szemgödrünkben a merev gömb.
S nézzük a herpeszes fáradt
nem-létet, egymást a két csönd.
A késsel megvágott bánat
vézlik, mint a habos arcbőr
megcsúszott borotvakéstől.
Zománc-porcelán-utánezat
volt lények szárny-csőr-ütésből.

Ne irtózz a szenvedéstől,
higgy a gyötrelem dühében.
Szaporítsd meg a kevésből
ami gyáva a növésben,
s nem hisz a növekedésben.
Kondítsd meg a világ-hangot,
ne mint a lélekharangot,
de mint gyémánt-Szeráfokból,
túzaranygőz-Kerubokból
szótt lét-kupola barlangot,
csald ki a szív-mélyi hangot,
a bűn gödréből a gondot,
szilárd gőgjéből a rangot,
mint gyerek a csigabigát:
kürt-varából rece-húsát,
hogy kinőjön lassan abból
a tekercs-ház mézcső-habból,
nyálfodrokkal, testhabokkal,
orrhegyén fölgyűrt csöcsökkel:
a négy látó-lopótökkel:
elől a két hosszú szarv-szem,
mögötte két kisebb szarv-szem,
tapogató finom álmok:
fejhullámon tulipánok
kelyhükben higany-csapokkal.
Töprengésünk kertje virág
az a négy szorongás-világ
higany-gombostű kék szem-ág.
Mondd ki te bátor félelem,
tapintat-büszke türelem,
okosság nedve vér-elem
mond ki amit most már sejtek:
jövőkben a sok rák-sejtet,
a világ-tűzvész jövendőt,
az emberiség esendőt
az emberiség-veszendőt,
hogy mit akart, hogy mit akar,
hogy amit kínjára csavar,
mint sebre fehér gézkendőt:
az a vérző csont-hús roncsra

tekert hit-láz felhő-rongya.
Gyúrd ráncvonal-legyezővé
a lepkeszárny-eres időt,
a halálfejes lebegőt:
fájjon, izzadjon, vérezzen
létünk a vályú-szárny sebben.
Ne nőjön, mint gaz a kertben,
csalán, s más növény-gyalázat
bennünk a halál-alázat
a gubanc erjedés terpedt
rém-vaddá, mint halál-sejtek,
rák-mohó burjánzás-sejtek
lét-faló kő-rózsakertté
a szerelem éles testben.
Az emberiség-részletben.
Hidd el, ami van: az Éden,
akármi pokol-kövéren,
s ami nincs: az csak a szégyen
menny-háborgása köd-fényben,
árny-ácsorgás árny-szegényen
sugárzás-tömegek néma
emberiség-hulladéka.
Isten-koldulás szerényen,
túlvilág-világszegényen

Mondd el, amit eddig mondtál!
Kell szívemnek amit szóltál,
kell, amit még mondanod kell.
Lázam elől ne rohanj el
fogsoraid közt szívemmel!

Mint kutya ha madarat fog:
s eleje száll, hátában fog.

Az a szív nem egy a sokból!:
megfagyott könny-fürt pokolból,
jég-szőlőskert márvány-fürtje
s fénye Sátánfog ezüstje.

Mint alma az alma-ágról
lehullunk az idő-fáról,

s nincs Newton ki megfordítva
 a lehullást: föltaszítsa
 lebegő emelkedésé:
 lehullásból föleséssé,
 fölfelé szálló gömb-lepke
 testté s az ágra növessze!
 A nagyobb súly a kisebb súlyt
 amit apróbb tömege sújt,
 úgy szívja szeme vizére,
 mint az állatgép-szerkezet
 miniatűr sejtrács-legyet
 nyár-vihar a tó tükrére,
 harag-lila ég-dühére,
 sárga szenny-üveg lapjára,
 hab dühe csönd pupillára.

Amit az enyészet-kéz nyújt,
 s bennünk tarló-tüzeket gyújt,
 hogy a fácán, óz, nyúl rohan:
 lángrohamtól állat-roham:
 az a gond-sziget: mi voltunk.
 Az a büszke gyász: mi voltunk,
 az a futás láng-tömörben,
 a fuldoklás füst-özönben.
 S életből közöny-fagy: holtunk!

Hűségemet eléd rakom,
 s ott ragyognak asztalodon
 lángok, páncélok, gyémántok,
 héjak, burkok, ihlet-lázak,
 kocsonyás lény kürt-gyöngyházak,
 ősföld sárkánymadár-vázak,
 mindenféle kő-hegedűk,
 földmélybe írt csontház-betűk,
 ősközetekbe belesült
 száalka-cimbalom-levelek:
 halcsontvázak, gyanta-legyek:
 borostyánban szúnyog lebeg
 pontgombóc szem-dülledéssel,
 cérnahorgolás-keresztel,

ünnep-fehér asztalodon
amit hoztam. Odarakom:
ősföldkori sárkányvázak,
bálnaporcogó-csontvázak,
orrszarvú, elefánt, zsiráf,
zebra, rajtuk mozaik, stráf,
teve, kenguru-csontvázak,
gázlómadár, futómadár,
Moa-titok őscsontvázak,
mamut-milliók csontváza,
ember-előd kis csontvázak
orangután és gorilla,
csimpánz-csontváz elédrakva,
milliárd ember csontváza,
az emberiség csontváza,
a múlt-idő emberváza,
mint a mítosz arany-ága!,
apró, óriás, közepes,
törpe, görbe és egyenes,
a mítosz emberistenek,
a mítosz istenemberek,
titán, gigász, Föld-óriás
mesetündöklet-létvarázs
sziklabérc csoda-csontváza,
s a képzelet ember-láza:
Szeráfok gyémánt-csontváza,
Kerubok tüzkrisztály-váza,
az angyal-üdvözlet váza,
a Sátán-hulla csontváza
asztalodon, amivé tett
a bűvölet és igézet
és apám, anyám csontváza
és öcsém korhadts csontváza,
és az első asszonyé is,
akiben már csak a föld hisz,
ünnepeden, ami vétek,
korok, koronák, ős-létek:
titán kő-kakas futások,
páncél-tüskés sárkánytyúk,
tévedések, kezdemények,

Földfejlődés ősbukások,
templomasszony-csipogások,
óceánok, vulkán-szúzek,
nukleáris fénygömb-tüzek,
önhömpölygés-öngomolygás
aranyizzás messzi romlás
telepek, alakulatok,
mindent, ami volt az ének,
ami elbomlik szemétnék,
s lesz mint rothadás-mosolygás,
galaxisok, Isten-álmok
máglyán megsült szívárványok,
meg az egész történelem:
meg a téboly-történelem,
emberiség-jaj gyötrelem
asztalodon, amit hoztam,
Mindenségtől amit kaptam,
szerelemtől, szenvedéstől,
asszonyi gyermek-szüléstől,
elmekórházi sikolytól,
gyűlöletől és átoktól,
skizofrén gyémánt-rózsától,
kegyetlen-láng ragyogástól.
S az új asszonyi mosolytól,
ami, mint az arany-Éden
lángol a hetvenegy évben:
csontban, húsban, agyban, szívben:
örök teremtés-hitemben!

Gond-fényem, ami ha bántott
benned arany-hantot szántott,
s abba magokat vetettél:
arató-gazdám te lettél.
Apa-anya nemzés-csókból
szárnyas csikónak születtem:
egy-való a két valóból,
kozmosz-szárnyú gyöngy-keresztem
kődgríz szitakötő-testen.
Pegazus lett a juhászból,
s te vagy a Pegazus-pásztor.

Mint a természet sok ága:
növénye, dühe, virága,
emlőse, sejtje, madara,
molekuláris mosolya,
tenger titok-takony lénye,
csápos, karos szenvedélye,
hala, tűz-rács tüneménye
szarvasbogár, cincér, lepke,
rozmár, pingvin, jegesmedve:
lettünk nősténnyé és hímmé
csigaszűz hermafroditává,
önnemző szent ősvilággá,
remény-gyász emberiséggé
Sorsunk súlyát szárny mi vinné?
Árnyunk súlyát el ki hinné?
Így lettünk szellemmé öntve:
mindenség-mezőn elhintve,
mező-magányból kinőve
lét-árnyékok az időre,
kalászkok az elmúlásban
ringás-nyarak gazdag gyászban,
hullámozások a halálban
kalász-földek darázs-lázban,
szitakötő gyémánt-röpte
rezgő levegőre kötve,
rábízva a szájalomra,
sors-kerék vízimalomra,
rábízva a szenvedésre
alváásra, fölébredésre,
rábízva kötélre, késsre,
az örökből a kevésre,
sokból egyként az egészre
és aztán valami másra:
egyből szanaszét-oszlásra,
kvadmillió pont-bomlásra,
talán a föltámadásra.
Rábízva az Isten-rímre
testvér-társam Bori Imre.

ÉLETRAJZI KALAUZ*

KALAPIS ZOLTÁN

DARVAS GÁBOR (Törökbecse, 1889. november 14–Haifa, Izrael, 1972. ?)
– Ahhoz a szerencsétlen nemzedékhez tartozott, akiknek életpályáját oly kíméletlenül derékba törte az első világháború. Hadifogolyként hol a kálváriát járták, hol a pokol minden kínját.

Műszaki érdeklődésű, fűrő-faragó, barkácsoló ember volt kora ifjúságától kezdve, s így útja a becskereki gimnáziumból egyenesen a pesti József Műegyetemre vezetett, ahol 1912 végén gépészmérnöki oklevelet szerzett. Izraelből küldött leveleire, címe elé, ezt írta: „Gabriel Darvas ingenieur.” Már egyetemi hallgató korában az irodalom felé is tájékozódott, néhány versét Kiss József közölte a Nyugat előtti kornak vezető társadalmi és irodalmi közlönyében, *A Hétben*.

Karpaszományosként tényleges idejét szolgálta, amikor kitört a háború, s így az elsők között került a szerb frontra, s az elsők között is esett fogságba egy tífuszkórház betegeként, amikor Potierek osztrák tábornagy gyászos veresége után visszavonulásra kényszerült, miközben a kórházat Szerbiában „felejtette”.

Alig épült fel betegségéből, máris jött az osztrák őszi offenzíva, a szerb visszavonulás, s vele együtt az újabb megpróbáltatások sora; a kimerítő gyakorlat, a gyötrő éhség. A nagy becsben álló angol katonai gyapjúpokróca egy savanyú kukoricakenyérért kelt el, de boldog volt akkor is, ha sótlan galuskát, nyers halat, keserű rügyet rágcshálhatott. Bajtársai kínjukban olykor az elejtett

* Az Életrajzi kalauz kéziratának rendezése során, a mintegy kilencszáz biográfia alapján, névjegyzéket készítettem, s megkértem barátaimat, hogy tüntessék fel, emlékeztük és tetszésük szerint, a még hiányzó „jeles embereket”. Nos, ezt az alkalmi gyűjteményt zömmel a Bori Imre által javasolt, s azóta elkészült, meg nem jelent darabokból válogattam.

vadak vérét nyalogatták a földről, állati ganét túrtak fel egy szem kukoricáért. A szerb katonák sem voltak sokkal jobb helyzetben, elcsigázva, lerongyolódva és mezítláb meneteltek Kosovo, Macedónia és Albánia hegyein át a tengerparti Durrazóig és Valonáig, onnan pedig francia hajókkal Korfu szigetére. A hadifoglyokat olasz pontonokkal szállították egy lakatlan szigetre, a Szardínia melletti Isola d'Asinarára, ahol aztán a kolera szedte áldozatait: a Valonában behajózott háromezeröttszáz fogoly közül ezer sem élte túl a járványt.

Nos, a poklot megjárt Darvas Gábor ennek a kornak állít emléket önéletrajzi ihletettségű regényében (*Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam*, 1930), azaz a szörnyű időknek, amikor „az emberekből kihalt az isteni szikra, s csak az állat élt bennük”.

A „szenvédések könyve” nagy visszhangot és elismerést váltott ki, feltűnést is keltett, attól függetlenül, hogy a *Reggeli Újság* folytatásokban már leköszölt. Szenteleky Kornél nagyra értékelte a „szerény becsei mechanikus” munkáját. „Cso-dálatos gördülékenységgel, egyszerű, ízes magyarsággal beszéli el útját a pokol sok bugyorán keresztül – írta –, de élményei egyúttal nagy emberi értékeket hoznak fel lelkéből...” (*Erdélyi Helikon*, 1931, 5. szám). Méltatta a könyvet Csuka Zoltán, Kristály István, de írt róla az újvidéki *Letopis*, a pesti *Századunk* is.

Meteoroként jelentkezett, de olyan gyorsan el is tűnt. 1931-ben és 1932-ben még publikálta novelláit *A Mi Irodalmunk*ban, annak 1931. évi almanachjában, 1933-ban szerepelt az *Ákácok alatt* című, első vajdasági magyar novellaantológiában, s tagja lett a Szenteleky Társaságnak. Schossberger Pál újvidéki történész, a család barátja úgy tudja, hogy megírta első könyvének folytatását is, amely *PG* (*Prisonnier de Guerre*) címmel meg is jelent (a francia táborokban PG jelet viseltek a foglyok). Ennek a közlésnek azonban nincs nyoma sem az irodalomtörténetekben, sem a bibliográfiákban, de még Darvas Gábor sem tett róla említést 1964-ben, amikor Tomán László kérésére életrajzi adatokat adott egy készülő lexikon-címszóhoz.

1935-ben csapat-papot hagyva kivándorolt a mai Izrael területére, amely az idő tájt népszövetségi mandátummal brit igazgatás alatt állt. A Földközi-tenger partján fekvő Haifában, a Karmel-hegy lábánál telepedett le, s az idézett levelének tanúsága szerint „egy fémfeldolgozó szerszámgyár szervezője és tulajdonosa volt 1958-ig”, amikor is nyugdíjba vonult.

Csak tűnődhetünk azon, hogy miért szakadt meg minden kapcsolata szülőföldjével, meg a jugoszláviai magyar irodalommal, aminek „eredménye” a teljes feledés lett (Óbecsén még a holokauszt egyetlen túlélője sem tud róla). Emlékét Bori Imre idézte egy újságcikkben (*Magyar Szó*, 1967. VII. 16.), majd az 1968-ban megjelent irodalomtörténetében is méltatta munkásságát. „Jellegzetesen egykötönyű írója volt a jugoszláviai magyar irodalomnak – írja – ... a magyar háborús könyvek között valóban tisztességes hely illethetné meg.”

DRASKÓCZY EDE (Makó, 1891. november 21–Budapest, 1945. január 13.) – Régi, ágostai hitvallású familia leszármazottja, apja, nagyapja evangélikus lelkész volt Makón. Ő azonban hátat fordított a családi hagyománynak, s a helybeli gimnázium befejezése után a kecskeméti jog- és államtudományi karral bíró református főiskolára (jogakadémiára) iratkozott. Befejezése után egyévi bécsi tanulmányi utat tett, majd 1913-ban a kolozsvári egyetemen doktorált.

Patvaristaként, azaz joggyakornokként került 1916-ban az óbecsei járásbírórságra, majd az újvidéki törvényszékre azzal a szándékkal, hogy az előkészítő szolgálat után, állami hivatalnokként, bírói vagy ügyészi pályára lép. Nem így történt: 1920-ban megnősült, ami azt is jelentette, hogy az új országhatárok meghúzása után is Becsén maradt, s apósának irodájában lett ügyvédbojtár, majd fokozatosan Becse és környéke egyik vezető fiskálisa lett. A jól jövedelmező praxis tisztas megélhetést nyújtott, 40–50 láncnyi tanyás birtokot vásárolhatott („mivelhogy a becseiek láncokban mérik a becsületet”), lapot indított *Tiszavidék* címmel, s az Óbecsei Népbank Rt. vezetője lett. A Zöldfás utcai nagy családi házat a polgári kényelem lehelete lengte körül . . .

A húszas évek derekától dr. Draskóczy Ede közéleti szerepet vállalt, s művelt irodalomkedvelőként az itteni, szárnyait bontogató irodalom felé is tájékozódott. Ezt nem hangosan tette, hanem diszkrétan, háttéri emberként. S nem is annyira alkotóként, hanem inkább szellemi és anyagi pártolóként. Herceg János így emlékezett rá: „. . . a magas, mindig ünnepélyes külsejű, monoklit viselő és kicsit raccsoló ügyvéd, amolyan szürke eminenciája volt a magyar közéletnek, aki az irodalomnál és a politikánál is kicsit fölötte állt . . .” (Előjáték, 1975). Hangya András róla készített portréjáról is egy csokornyakendős úriember néz ránk.

Mint a becsei Magyar Népkör elnöke sokat tett a művelődési élet fellendítéséért. Az egyesület 60. évfordulóját elsőrangú eseménnyé avatta, többek között, a vécsi Helikon mintájára, megszervezte a vajdasági írók találkozóját, a becsei Helikont. A Népkör alapította meg az Ezüstkoszorú irodalmi díjat is, amelyet Szirmai Károly, Cziráky Imre és Herceg János érdemelt ki.

Szoros és meghitt kapcsolat fűzte Szenteleky Kornélhoz. „Barátságban legközelebb áll hozzá” – írta Majtényi Mihály. Munkatársa lett a Szenteleky alapította *Vajdasági Írásnak*, anyagilag támogatta megjelenését. Később a *Kalangyán* is „megbízott fenntartója” volt. Szenteleky a mecénás szerepnél többet is szánt Draskóczynak: a szellemi élet vezéri magaslatán látta őt, úgy találta, hogy „higgadt, helyes és magyar léletszemlélete, összefogó, teremtő ereje” erre predesztinálja. Szenteleky korai halála után, Szirmai Károllyal együtt, a *Kalangya* élére került, együtt hadakoztak a dilettantizmus ellen, majd vezetői posztot töltött be a Szenteleky Kornél Írók Társaságában is.

Amíg élt, Szenteleky állandóan írásra buzdította, kéziratot rendelt nála, sürgette leadásukat. Amikor nagy ritkán megszólalt, „szentelekyesen” fogalmazott. Ez a vidék – mondta Szenteleky halálának negyedik évfordulóján – „... sohasem lehetett a kultúra zavartalan és igazi területe, s akkor is, midőn békés és rendezett napok virradtak reá, csak termő föld lett, anélkül, hogy egyszersmind teremtő föld is lett volna”. A zombori magyar kultúrparlament ülésén nyomtatékkal állapította meg, hogy „kisebbségi életünk erkölcsi parancsa tehát, hogy különbek, jobbak és tökéletesebbek legyünk, mert a kisebbség hátrányát csak tökéletesebb szellemi felkészültséggel lehet ellensúlyozni”.

1944 őszén elhagyta az országot, és 1945 elején, Budapest ostromakor veszítette életét: azt a házat, amelyben menekülteként meghúzódott, telitalálat érte, a romok alól holtteste sem került elő . . .

FÜLÖP ILONA (Szabadka, 1891. május 21–Hollywood, 1953. december ?) – A békebeli békeidők nyugtalan gyermeke volt. Az érettségi után a bécsi Rotschild-bankház által alapított Magyar Általános Hitelbank szabadkai fiókintézetében kapott hivatalnoki állást. Kihúzta a főnyereményt, mondhatnánk, de ő nem így gondolta: a hitelügyletek, a pénzforgalom világa nem kötötte le érdeklődését. A szabad pályák, elsősorban az irodalom és az újságírás felé tájékozódott. Első tárcája 1911-ben a *Bácsmegyei Napló*ban jelent meg. Itt figyelt fel rá a másik napilap, a *Bácskai Hírlap* főszerkesztője, Braun Henrik, aki a kortársak véleménye szerint „az első modernül fürge, modernül invenციózus” szabadkai újságíró volt. A jó nevű szerkesztő lapjában jelentette meg első írását Kosztolányi és Csáth Géza. Amikor kivetette hálóját Fülöp Ilonára, már nála dolgozott Somlyó Zoltán, a „versek bús csavargója” (1911), majd „tíz forint előleggel” Gyóni Gézát csalogatta magához (1913), úgyhogy a húszéves, bubifrizurás, fitos orrú, szecesszióskodó leánynak volt kitől tanulnia. Az első női újságírónak mondják, bár erről Kolozsi Tibor nem tesz említést sajtótörténetében, s nem is helytálló, mert Lányi Sarolta – Csery Éva néven – már két-három évvel korábban publikálni kezdett a szabadkai lapokban.

Fülöp Ilona főleg tárcákat, novellákat írt. Zsengéinek gyűjteménye csakhamar könyv alakban is megjelent (*Kacag a sátán*. Oláh Sándor címlapi rajzával, 1913).

Volt egy másik érdeklődési köre is: gyakran felkereste Lifka Sándor 1905-ben emelt, kilencszáz férőhelyes sátrát a Széna-téren, amelyben „a tökéletesített elektro-bioskopját” üzemeltette, meg később, 1910-ben az átalakított Hungária Kávéházban megnyíló filmszínházat, a Lifka-mozit.

Az irodalom és a film bűvkörében élő fiatal leányt nem elégítette ki Szabadka légköre, a lehetőségek korlátozottsága – bár ekkor már az ország harmadik legnagyobb városa volt –, ő többre vágyott, ki akart törni a provincializmus szorításából, világot szeretett volna látni.

Az első kínálkozó alkalomkor elhagyta szülővárosát: 1914-ben kihajózott Amerikában élő öccséhez. Az első világháború kitörése miatt kinnrekedt, 1915-ben pedig férjhez ment, úgyhogy a hazatérésre már nem is gondolhatott. 1919-ben meghalt anyja, apja és katonaoccse, s új határokat is húztak, úgyhogy most már oka sem volt a visszatérésre.

Eleinte New Yorkban újságíróskodott, az ottani *Amerikai Magyar Népszavában* és a *Magyar Bányászújságban*, de bedolgozott a clevelandi *Szabadságba*, és az ugyancsak New York-i *Képes Világlapba*. Egy időben vezette az Amerikai Magyar Színtársulatot, színdarabot is írt.

Kezdetben irodalmi sikerei is voltak: *A vihar gyermeke* (The Child of Storm, 1918) és az *Amerika-falu* (American Village, 1919) című angol nyelvű, ön-életrajzi jellegű regényét kedvezően fogadta a kritika és az olvasóközönség. Irodalmi érvényesülésének azonban csak később lett folytatása. Egy időben még New Yorkban újságíróskodott, majd csapat-papot hagyva, Hollywoodba költözött.

Az álmok városába 1926-ban telepedett le. Először Korda Mária titkárnője lett, de amikor a némafilmek ünnevelt sztárjának a hangosfilm derékba törte pályáját, s férjétől, Korda Sándortól is elvált, elköltözött Hollywoodból, mire Fülöp Ilona egy másik magyar filmhírességhez, Kertész Mihályhoz (Michael Curtis) szegődött asszisztensnek. Közben felcsillant előtte egy igen vonzó és ígéretes lehetőség: egyik novellája, amely még a *Kacag a sátán* című könyvében jelent meg, megtetszett az USA-ban élő Fejős Pál rendezőnek. Hazahozta, és 1932-ben egy magyar–francia filmet forgatott belőle *Tavaszi zápor* címmel, Annabellával, a kor népszerű filmsillagával a főszerepben. Ez idő tájt jelent meg egyetlen verseskötete is (*Tulipános láda*, New York, 1933).

Több filmsztorit, szcenáriumot nem vettek meg tőle. Megmaradt segédrendezőnek, titkárnőnek, naplóvezetőnek. „A filmiparban van technikai állásom” – írta nem sokkal a halála előtt Jozo Sokčić sajtótörténésznek.

A szinte teljesen ismeretlen Fülöp Ilona emlékét Petar Vukov ébresztette az imént említett levél, továbbá hiányos életrajzának és fényképének leközlésével, szabadkai írásainak bibliográfiájával (*Üzenet*, 1999. március–április).

KARL MIKLÓS (Muzslya, 1931. augusztus 4–Muzslya, 1991. szeptember 17.) – A bányász franciáknak a telepesei előbb elnémetesedett, majd elmagyarosodott leszármazottja. Földműves nagyszülei Muzslya megalapításakor, 1890-ben, Nagybikácsról költöztek az új telepre. A nagybikácsiak voltak egyébként a legnépesebb letelepülők (51 család) a szajániak (155) és a lőrincfalviak (73) után. Apjának már jól menő, vásárra dolgozó kézműipara volt: csizmát, papucsot, fűzős és szöges bakancsot árult „búcsús” sátrában. Mind a négy gyerekét

kitanítottatta. Karl Miklós Muzslyán és Becskereken járt iskolába, majd a szabadkai tanítóképzőben diplomált.

Pályáját Bocsáron kezdte „néptanítóként”, de két év múltán visszakérült szülőhelyére, ahol éppen akkor, 1951-ben alakult át a négyosztályos, magyar tannyelvű elemi nyolcosztályossá. A feltételek ugyan nem voltak meg, de az akarat annál nagyobb volt, ösztönzőleg hatott a hiányzó szakelődások gyorsabb képzésére. A korszellem lendülete, a népi szolgálat igénye hajtotta továbbképzésre Karl Miklóst is: beiratkozott az újvidéki Pedagógiai Főiskolára, s két év múltán Muzslya első történelemtanáraként tért haza.

Nagy lendülettel állt munkába az iskolában és az iskolán kívül is: hat évig volt a tízezer lelket számláló muzslyai helyi közösség elnöke, azaz az előljáróság feje, a falusi bírósági tizenhárom éven át pedig, 1966-tól 1979-ig, a zrenjanini (becskereki) képviselő-testület tagja. Több éven át, elnökként és edzőként, vezette a helyi labdarúgóklubot. Közben húsz éven át a *Magyar Szó* tudósítója is volt.

Nagy bánata volt, hogy a magyar történelmet csak kevés óraszámban taníthatta, de azért megtalálta a módját, hogy diákjainak többet nyújtson, mint amennyit a tanterv előírt. Ezzel kihívta maga ellen az „igazhitű” kollégákat, áskálódta ellene. „Bűneit” csak szaporította azzal, hogy a „liberalizmus” idején teljes erejével támogatta az ország demokratizálódásáért indított mozgalmakat. Amikor ezek a törekvések a hetvenes években kudarcot vallottak, s a dogmatikus erők újra felülkerekedtek, őt is háttérbe szorították, magyar nacionalistaként megbélyegezték. Keményen védte igazát, mire ellenlábasai perbe fogták, s a szabálysértési bíróság verbális delictum, azaz szóban elkövetett bűntett címén két hónapra ítélte, amit ő le is töltött a zrenjanini börtön 10 099 számú rabjaként.

Kiszabadulása után állás nélkül maradt (politikai alkalmatlanság címén mondtak fel neki), majd rokkantként nyugdíjazták. A meghurcoltatás elkésé- rítette, már-már megtörte, de mégis talált magában annyi erőt, hogy megírja Muzslya százéves történetét, amelynek anyagát harminc éven át gyűjtötte (*Dűlőutak szorgos népe*, 1990). Bár a könyv inkább a dokumentumok és a Muzslyáról szóló híradások gyűjteménye, mintsem monográfia, de azért mégis hézagpótló munka, egy kései bánásági telepés község történelmének fontos és megkerülhetetlen forrása.

Karl Miklós a *Bánáti Híradó* hasábjain éveken át nagy rendszerességgel jelentette meg írásait Muzslya népszokásairól, népletéről. Ezeket korai halála előtt kötetbe rendezte, de kiadására nem került sor: kéziratban maradt.

Hányatottságának éveiben hivatalosan nem hívták meg volt diákjainak szokásos tízévi találkozóira, de ők minden alkalomkor, szinte tüntetően, háza elé vonultak, s zeneszóval köszöntötték, ami nem kis elégtétel volt az elszenvedett megaláztatásokért.

KORÁNI ELEMÉR (Szilberek, azaz Bački Brestovac, 1888. március 13–Innsbruck, Ausztria, 1957. július 25.) – Kalocsai diák volt, az ottani jezsuita intézet bennlakójaként fejezte be a középiskolát és a teológiát, majd lelkeszi pályáját futaki káplánként kezdte meg.

Tábori papként vett részt az első világháborúban: 1914 és 1917 között a 68. gyalogezred százados-főlelkésze. Minden vitézségi érem (arany, kis- és nagyezüst, bronz) és sok más kitüntetés viselője. Katonatársainak elbeszélése szerint keresztrel a kézben vezette a szuronyrohamokat, mint valami kései Kapisztrán János.

A háború után a zombori főgimnázium hittantanára lett, de egy ilyen kiszolgált csatapap, a megváltozott körülmények folytán, nem sokáig maradhatott a tanügyben. Herceg János, akinek osztályfőnöke volt, azt írta róla, hogy olykor más tanárokat helyettesített, „s amíg mi dolgozatot írtunk, addig ő fenn a katedrán kiterítette maga előtt a *Le Figaro* lepedőjét, és elmerült az olvasásban”.

1924-ben káplánként az újvidéki belvárosi plébániára került, 1925-ben kánonjogi doktorátust nyert a szegedi egyetemen, majd 1929-ben a Szent Rókus-templom plébánosa lett, s egyúttal a kisebbségi művelődési élet buzgó munkása. Elnöke a Külső Katolikus Körnek és az újvidéki magyar kórusnak, díszelnöke a Magyar Kaszinónak, választmányi tagja a Belvárosi Katolikus Körnek. Közben a *Délbácska*, később a *Reggeli Újság* külpolitikai rovatát vezette és írta, de kivette részét a lap szellemi irányításában, többen is a *Reggeli Újság* „szürke eminenciájának” tartották. Ő volt például az, aki felkínálta Szenteleky Kornélnak a lap induló irodalmi mellékletének, *A Mi Irodalmunknak* szerkesztését, majd annak munkatársa is lett. Sokfajta elfoglaltsága folytán, Herceg János szavai szerint, „az utcán kizárólag sietni látta az ember, mint magas alakját körüllegyezi a reverendája, keskeny ajkát szorososan összezárta, amitől mintha még nagyobb lett volna orra hegyén a nagy barna szemölcs”. Szenteleky „nagyon rokonszenvesnek” tartotta.

A közvetlenül a második világháború előtt megalakult JMKSZ (Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség) alelnökeként a szervezet tényleges vezetője, Krámer Gyula gyáripáros helyett, aki inkább tiszteletbeli elnökként fungált.

1941-ben kimagasló szerepet vállalt a közéletben, így a Tizes Bizottság tagja volt, amely a katonai közigazgatásnak a polgári közigazgatásra való zavartalan átállását egyengette, többek közt „nemzethűségi bizonyítványok” kiadásával is. 1942-ben, a razzia idején, az igazolóbizottságnak volt a tagja.

Bárdossy László miniszterelnök javaslata alapján „meghívott tagja” lett a magyar parlamentnek, mint a „visszatért Délvidék reprezentánsa”, illetve a hatalmon levő Magyar Élet Pártja tisztségviselőjeként. Továbbra is irányítja

a Közművelődési Szövetséget, amely időközben a DMKSZ (Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség) nevet vette fel.

1944-ben elmenekült az országból. Az új hatalom háborús bűnösnek nyilvánította, bíróság elé kívánta állítani. 1945 márciusában két OZNA-tiszt (a biztonsági szolgálat emberei) Magyarországon nyomozott utána, Cservenikov szovjet tábornok engedélyével és közreműködésével. Jelentésükben több háborús bűnös tartózkodási helyét felfedték, így Korániról azt jelentették, hogy „az esztergomi zárdában” tartózkodik.

Dr. vitéz Koráni Elemér évekig visszavonultan élt, olykor inkognitóban is, úgyhogy háború utáni éveit nehéz rekonstruálni. Magyarország után Ausztriában tűnt fel, Tirolban, egy ideig Olaszországban, a dél-tiroli Roverettóban is tartózkodott, az ottani Madonna del Monte búcsújáró templomban. Még egy újabb magyarországi egyházi kiadványban is csak halálának évszámát tüntették fel, az illetékes egyházmegye említése nélkül (*A magyar katolikus egyház 1945. január 1-től 1994. december 31. között elhunyt egyházmegyei papjai, szerzetes papjai, szerzetesei és szerzetesnői*, 1995).

MAR CZIBÁNYI LŐRINC (Puhó, azaz Púchov, Szlovákia, 1753 ?–Csóka, 1786. január 8.) – A Trencsén megyében, majd a Torontálban és a Szerémségben honos Marczibányiak a XVIII. században Magyarország leggazdagabb emberei közé tartoztak, addigra már kialakult a családi domíniumok országos láncolata is. A família dél felé terjeszkedett: újabb s újabb birtokokkal gyarapodott Arad, Csanád, Csongrád, Szerém és Torontál megyében.

Okmányokkal ugyan nem igazolható, de a családi hagyomány szerint kiváltságos (nemesi) levelüket Puchói Márton szerezte 1467-ben, Mátyás király idején. Szlovák jobbágysai Márton úrként, Marci pánként tisztelték, állítólag innen ered a Marczibányi családnév. Marcsibán, Marczibán alakban is előfordul.

Az egyik utód, Marczibányi Lőrinc, Imre nevű öccsével együtt, a bánásági kincstári birtokok 1782. évi bécsi árverésén több mint 80 000 forintért megvásárolta Csókat és környékét, így aztán a puchói előnév mellé odakerült a csókai is. Még ugyanabban az évben megkezdte ötszáz szegedi dohánykertész család letelepítését Csókán, Monostoron, Morotván, Egyházaskéren (Verbicán) és Feketetón (Cernabara).

A telepitést csak részben fejezte be, mert időközben fiatalon elhunyt: harminchárom éves korában. Öccse, Imre, társtulajdonosként és két csecsemő korú gyermekének gyámjaként folytatta az uradalom fejlesztését, jöllehet trencsényi alispán volt, s így inkább megyéjéhez volt kötve.

Az elég gyakori félreértések elkerülése végett le kell szögezni, hogy Csóka első földesurát II. Lőrinc néven vezetik. A családban ugyanis több azonos nevű, de különböző korban élő utód volt, akiket a genealógusok római számmal

jelölték – mint a királyokat –, az összemosódás elkerülése végett. Így a családban három-három Lőrinc, Imre és István különböztethető meg.

A mi Lőrincünk apja, a csanádi alispán volt az I. Lőrinc, a III. Lőrinc pedig öccsének, Imrének a fia, aki szintén alispán volt Nyitra megyében, meg császári kamarás is. Vele halt ki a család csókai ága 1847-ben, tetemes vagyonának java része még életében elúszott. Az örökösök 1868-ban adták el a csókai birtokot az épülőfélben levő új kastéllyal együtt, amelynek felemelését III. Lőrinc, azaz az utolsó torontáli Marczibányi kezdte meg, s az egyik későbbi tulajdonos fejezte be.

A Csókán gyökeret eresztő Marczibányi testvérpár, II. Lőrinc és III. Imre mellett megemlíthetjük még a harmadik testvért is, a legidősebbet és a legismeretebbet: Marczibányi Istvánt. Ő is alispán volt, meg udvari tanácsos, de nevét kórházak, iskolák, templomok építésével, a róla elnevezett Marczibányi-díj megalapításával örökítette meg: a magyar tudományos és irodalmi munkák jutalmazására, a nyelvtudományi pályázatok kiírására ötvenezer forintos alapítványt tett. Ennek kezdeti lépéseiről Horvát István számolt be (*A dicső Marczibányi család tudományos jutalomtétele s annak első fényes kiosztása*, Pest, 1817). Értékes ritkaság- és régiséggyűjteménye a Nemzeti Múzeumba került.

A fiatalon elhunyt II. Lőrinc alapozó munkát végzett Csókán. A nagyszabású telepítések mellett káplánságot alapított 1785-ben. Az istentiszteletet az uradalmi kastély kápolnájában tartották, mivel templom építésére csak később, 1804 és 1807 között került sor. Csóka számára kieszközölte a mezővárosi kiváltságokat is, de ennek írásos megerősítése csak halála után érkezett meg.

Marczibányi Lőrinc jogvégzett ember volt: a szempci (Senec, Szlovákia) kamarális iskolában diplomált 1774-ben. Torontálban az alispáni tisztet látta el, akárcsak testvérei és rokonai másutt, úgy tűnik, hogy ők „előfizettek” erre a hivatalra, vagy születésüknél fogva „járt” nekik.

A csókai temetőben családi kápolnát építtetett, halála után oda temették el. Ma is áll, de igen-igen elhanyagolt állapotban.

MARCZIBÁNYI MÁRTON (Csóka, 1785. november 11–Pest, 1843. április 13.) – A XVIII. században és a XIX. század első felében kilombosodó Marczibányi család erejét, gazdagságát, hatalmát jól tükrözi a rangos állami címek és hivatalok sokasága, a díszes paloták, kastélyok, továbbá az általuk emelt kórházak, templomok nagy száma, a különféle értékes régiséggyűjtemények létrehozása, a bőkezűen ellátott alapítványok létesítése. Településeket neveztek el róluk (Lőrincfalva, Imretelek, Marczibányi Dombegyháza), Pesten pedig még ma is fogalom a Marczibányi-gyűjtemény, Marczibányi-ház, Marczibányi-menhely, Marczibányi-palota, Marczibányi tér.

A fényűzően élő, bőkezűen adományozó Marczibányiak közé tartozott Márton is, a csókai II. Lőrinc fia, aki a Csanád megyei Tornyan (Turnu, Románia) és a szerémi Kamenicán (az ősi Kamancon) levő családi uradalmakat örökölte. Ő a győri királyi akadémián diplomált, Szerém megye országgyűlési követe lett, de a politikai és közigazgatási pályát másodlagosnak tekintette. Figyelmét a gazdálkodásra összpontosította, mintabirtokokat hozott létre, magas fokra emelte a hagyományos szerémségi szőlőművelést.

A kamenicai uradalmat még a XVIII. század derekán I. Lőrinc vásárolta meg, az ottani, ma is épen és rendezetten álló kastélyt pedig a család leghíresebb tagja, Marczibányi István emeltette 1793-ban.

Marczibányi Márton a XIX. század elején került Kamenicára, a megörökölt kastélyt felújította, a több mint húszhektáros parkját pedig ritka fákkal, az óceánon túli országokból hozott növényekkel telepítette be. Mesterséges tavat is létrehozott, amelyet két forrás táplált. A kiválóan rendezett parkot mitológiai alakokat ábrázoló szobrokkal népesítette be, így egy egyiptomi szfinxszel is, meg a római történelmi személyiségek magas oszlopokra emelt, öt mellszobrával, ezek közül négy még ma is áll. Sajnos a park, az újvidékiek kedvenc kirándulóhelye elhanyagolt állapotban van, értékes növényzete kpusztult, a fák is gondozatlanok, sétányai rendezetlenek.

A fönt már említett pesti Marczibányi-palotát is Marczibányi Márton építette 1830 és 1833 között. Hild József tervezte, a neves pesti építész, aki döntően hozzájárult a klasszicista városkép kialakításához is. A kétemeletes épületet is ebben a stílusban készítette. A nagyméretű és gazdag architektúrájú palota Lipótváros (V. kerület, Október 6. utca 7/a) egyik legjelentősebb épülete volt, de a folyamatos átépítések során (a XX. század elején harmadik emeletet építettek rá), kivették eredeti szépségéből. Az első emeleti helyiségek azonban még őriznek valamit egykori ékességükből. A palota első emeletén díszteremsor, kőrszalon volt faliképes boltozatokkal, továbbá Marczibányi kör alakú könyvtárszobája, amelynek kupoláját Ganümédész elrablását ábrázoló freskó díszítette.

A XIX. század derekán a Marczibányi birodalom széthullott, a palota is új gazdát kapott 1866-ban: a Magyar Földhitel Intézet vette meg. Az összeomlást sem Marczibányi Márton, sem fia, Livius nem élte meg, néhány évtizeddel korábban meghaltak. Liviuszal, akinek neve apjának klasszicista érdeklődését tükrözte, kiveszett a Marczibányi család szerémségi ága is.

LEVÉL BORI IMRÉNEK

B O T K A F E R E N C

Kedves Imre!

Már hetek óta toporgok magamban: mi is legyen az, amivel üdvözölhetlek. Milyen „kedvest s szépet” mondhatnék is Neked, hogy az ne csak a szokványos jókívánság szavaiból álljon?

Idézzem gyerekkorunk közös színhelyét, a számomra életem végéig csodálatos Bácsföldvárt? Vagy annak környékét? – Nem hiszem, hogy helyénvaló lenne, hiszen bennünket nem elsősorban egy földrajzi hely, hanem annál szélesebb ügy – az irodalom – köt össze.

Válasszam akkor az emlékezés egy egészen konkrét gesztusát? S köszönetként küldjem magam helyett ifjúkorom egy írását, amely az első között hajtott fejet Budapesten az *Eszmék és látomások* című könyved előtt? Abban a folyóiratban, a *Kritikában*, amelyben néhány hónappal korábban Pap Jóska verskötetét, s *Rést* ismertettem. Mindkettőben rejtetten ott munkált a nosztalgia – a kényszerűen elhagyott bácskai táj iránt s az a remény, hogy a magam lehetőségeivel „lazítok” általuk valamit az országhatárok – akkor még – különösen rideg választóvonalán.

Ezt a gesztust sem érzem azonban megfelelőnek. A harminchárom év előtti sorokban sok volt még a kiszámítottság s az az említett megkötöttség, amely szinte minden mondatot patikamérlegre kényszerített.

Vagy elevenítsem inkább fel 1963-beli emlékeim? Amikor – Pap Jóska vendégeként – tizenkilenc év után újra Bácskában, illetve Újvidéken jártam – és értesültem szinte felfelé „robbanó” pályád részleteiről. Ajaj! Ez se megfelelő. Mert ha nem képmutatóskodom, be kell vallanom: első reakálásom nem az öröme – hanem az irigységé volt. Származási fekete pontokkal a hátam

mögött, én, a budapesti, örültem, ha egyáltalán megkapaszodom a szakma peremén, s csendben araszolva teszek néhány szerény lépést a sokak által lebecsült bibliográfiai „segédtudományok” területén. Ezzel szemben itt van ez a velem egyidős pályatárs: nyitva áll előtte minden lehetőség, szinte ölébe hull a siker, az elismerés.

Nem éppen köszöntésbe kívánczó indulatok – már csak azért sem, mert közben szépen, csendben elpárologtak. Először munkarended és kitartásod fegyverzett le. Amikor megtudtam, hogy esténként már nyolckor lefekszel, hajnali négykor ébredsz, s mire az átlagnép munkába indul, Te már el is végezted az írás aznapi penzumát. Olyan életritmus volt ez, amely Balzac kámzsáját juttatta eszembe.

De ne anekdotázzunk. A lényegre térve: ma is pontosan rá tudok mutatni az *Eszmék és látomások*nak arra a bekezdésére, amely számomra az irántad való rokonszenv és feltétel nélküli elismerés kulcsa volt. A *Változatok a Bolyai-témára* tanulmányod nyitó soraira gondolok:

„A Németh László könyveivel eltöltött órák, amelyek immár hónapokban mérhetőkké szaporodtak fel az elmúlt húsz esztendő alatt, az olvasás gyönyörűségeinek legkellemesebbjei közül valók. Nyugodtabb olvasói élményt nem tud felidézni emlékezetem a könyvek között eltöltött esztendőkből annál, amit ő nyújtott – nyugalanságaival, világot bebarangoló érdeklődésével, a gyűjtött kincsekből élményt formáló hevével: az egy szenvedély, amely ezer alakban sziporkázik előttem: a sokfélékbe kóstolt agy vallomásai.”

Így is lehet Németh Lászlóról, s általában: az irodalomról írni? Azokban az években nem ez a stílus jellemezte a hazai irodalomtörténet-írást. A tanulmányok elsősorban az írók/művek politikai-ideológiai hozadékát vizsgálták, a legtöbbször olyan bikkfa nyelven, amely elvont bonyolultságával már eleve taszított. Hogy a mű nemcsak illusztráció, hanem önelvű, s ráadásul *öröm* szembesülni vele: ez a felismerés 1965/1966 fordulóján (ne somolyogj!) meg-rázó volt számomra.

S legalább ehhez hasonló megrendüléssel olvastam a – nem éppen rövid – mondatod befejező részét, amely könnyed, de biztos kézzel odavetett ecsetvonásokkal idézte az olvasó emlékezetébe Németh László „sokfélékbe kóstolt” szellemi kalandjait: száraz felsorolás, de részletei akár egy monográfia címszavaiként is felfoghatók:

„... a polihisztori szenvedély, amely az egyoldalúság ellen kínálta orvosságait: – Én-kultusza, amely századunk nagy individualizálódási folyamatában az európaiság egy formája volt, a küzdelem a magyar élet hétfejű sárkányai ellen; a minőségnek az a forradalma, amelyet ez a lázas agy kigondolt a maga mentségére, önvédelemből a társadalom elembertelensége ellen, egy emberi harmóniát óvandó, a kéz és az agy összefonódott tiszteletében; a nagy lobogás

és a hamuja, amely együtt adja azt az írói arcélet, amelynek vonásait vagy két tucat könyvből kell összeszednie annak, akit Németh László műve érdekel.”

Helyben vagyunk. Nemcsak az irántad, esszéstílusod iránt érzettek filológiai helyét, hanem belső lényegét illetően is. Most aztán megkezdődhetne a felsorolás, amely köteted és későbbi munkásságod módszerét jellemzi: a beleérzés, a művek hámrétege mögötti övezetek eszmei és filozófiai vonatkozásainak a feltérképezése, ezeknek az összefüggéseknek nemzetközi kapcsolatrendszerbe illesztése – és a vizsgáltak eredeti elemeinek a kiemelése; más szóval modern irodalmunk kibontakozásának az európai fejlődésmenetbe emelése: Jókai Mórtól – Krúdy Gyulán és Radnóti Miklóson át – Juhász Ferencig és Nagy Lászlóig, hogy csak jelzéseként villantsak fel néhány nevet, amelyek munkásságod teljességre való törését érzékeltetik.

Nem folytatom, hisz nem akadémiai üdvözlőbeszédet, hanem baráti szavakat sorakoztatok eléd. De mégsem tudom megállni, hogy legalább egy bekezdésnyit ne szorítsak ki nagyszabású avangárd trilógiádnak, amely elismerést és ellenérzést keltve lázba hozta egész irodalomtörténet-írásunkat. Igazi jelentőségének felismerése ma sem teljes. – Nem is ezért hozom itt fel, hanem, hogy ismétellen kifejezzem elismerésem kitartásod és következeteséged előtt. Főleg arra az időre gondolva, amikor koncepciódért kígyót-békát kiáltottak Rád, s Neked volt erőd túrni és függetleníteni magad a sokszor kiközösítéssel felérő gesztusokat.

Voltaképpen ehhez a kérdéskörhöz tartozik az engem személyesen is érintő vonzódásod Déry Tibor munkásságához – az *Eszmék és látomásokban* leírt *G. A. úr X.-ben* értelmezésétől a szerénytelenségem által szerkesztett *Déry Archivum* legutolsó kötetéig. Hadd mondjam itt ki, hogy irodalomtörténészeink közül Te vagy az egyetlen, aki a legkövetkezetesebben kiáll Déry nagysága és egyre jelentősebbnek tetsző szerepe mellett a magyar avangárd történetében.

Baráti levelet emlegettem az előbb, ám ez se zárhatja ki, hogy ne szóljak arról a hatásról, amely munkásságodhoz kapcsolódik: az irodalomtörténészek „újvidéki iskolájától” – az általad képviselt kritikus magatartásig és az érdekközpontú folyóirat-szerkesztésig. Lendületes tevékenységed – és munkatársaid alkotó segítségével nyomán – egy „periferikus” kezdeményezés – és magyar irodalom és irodalomtörténet-írás kiemelkedő – többszázéves jelentőséggel bíró – műhelyévé nőtte ki magát. – Hála e körülményeknek – és természetesen az egykori Jugoszlávia szabadabb, liberálisabb szellemi légkörének – volt idő a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, amikor a hazai irodalomtörténészek „vigyázó szemüket” – Újvidékre vetették.

Kedves Imre, a teljesség igénye nélkül pásztáztam át azokat a vonatkozóakat, amelyek személyes nagyrabecsülésem mögött állnak, s amelyeket jókívánásaim mögé sorakoztatva azt kívánom: jelentse ma is az irodalom szá-

modra azt az örömet, amelyről annak idején Németh László életműve kapcsán szóltál – s műved továbbra is az esszéírást azzal a szenvedéllyel és a mester-ségnek azzal a varázsával, amellyel, úgy gondolom, nemcsak engem, hanem egyre szélesülő olvasótáborodat elbűvölte.

Isten éltesse!

Szeretettel
Feri

Budapest, 1999. november 14.

Az elsős gimnazista 1941-ben

Barátaival (középen) 1944-ben

Ballagás előtt 1949 májusában

VERSEK A VERS KÖRÜL

K Á N Y Á D I S Á N D O R

Bori Imrének

SZÉLJEGYZET LÁBJEGYZETTEL

riszálják magukat tetszetős
interjúkban riszálják magukat
európa boldog költői egymással
versenyeznek a beállítás
különböző pózaiban alkotási
nyavalyáikkal traktálják
aki még traktálható
beszélnek beszélnek
egymásnak beszélnek

szárnyas csikaik megannyi
kérődző barom
nekem pedig savanyú a szöllő

EGY ZARÁNDOK NAPLÓJÁBÓL

megcsodáltam a nagyvilág
csodálni-valóan szép
katedrálisait
de imádkozni csak itthon
gyermekkorom öreg
templomában tudnék
ha tudnék

MÉG MINDIG

vers-szolgabírák
sürögnek-forognak
ügyködnek
úgy tesznek

módját adják
úgy járják
tenyérbe-szegett tarkóval
barkóval

unos-untig húzatják
nyirettyűvel nyúztatják
asztalra-bukó fővel

se gesztusuk se gusztusuk
hiába tűznek nájlon
sörtét a kalapjukba

HAJNAL FELÉ EGY DÉLI VÁROSBAN

jedan smer
egyirányú
jedan smer
egyirányú

soha

átal is
vissza is
oldalra
körbe is

ha falhoz lapulva
ha falhoz lapítva

de szembe is

A KÖLTÉSZET ÍRATLAN SZOLGÁLATI SZABÁLYZATÁBÓL

portyán előrsön felderítőben igazi
szuronyt tűzünk igazi puskára igazi
gránátot akasztunk a derékszjra és
még a nyomjelző lövedékünk is éles

mert az avantgarde lényege mindig a töltés

(anarchista közbekiáltás:)
meg kell szüntetni az egyes szám első személyt
vesszenek a közérzet nélküli szavak!

hátra a dobbal majd a parádén
szóljon bár ott se erősen

ELLENVERS AVAGY FOLYTATÁS

Petőfi: A farkasok dala

hosszú tél ne dideregtess
ne vacogtass
üvöltene de csak nyüszít
sír a farkas

ki megfagyott ki megfutott
hol a horda
ül a farkas magányosan
le a hóra

azt se bánná már ha vadász
vetne véget
aj mivé lett a nyári szép
farkas élet

csonttá fagyott a szabadság
ehetetlen
társa sincs hogy belemarna
tehetetlen

KUPLÉ

már annyi minden költészet e földön
házak hidak gépek és röpterek
hogy lassacskán azon kell eltűnődnöm
miért is írunk pajtás verseket

s van-e vajon költészet még a versben
vagy már régen elinalt megszökött
nem ül a rímek bilincsébe verten
s a versek kongó cellák börtönök

hová csak jámbor múzeumi nézők
tekintgetnek be egy-egy ünnepen
ójjégatni a sárarany s a mélyzöld
rozsdával díszes üres rímeken

míg a költészet ezer más alakban
éli világát tudósok mérnökök
mívelik már számokban vonalakban
jelenti már magát ég és föld között

már annyi minden költészet e földön
házak hidak gépek és röpterek
hovatovább azon kell eltűnődnöm
írunk-e még valaha verseket

de hát a múzsák és mi mind a költők! –
alkalmazottak valamennyien
a múzsák tisztos öreg jegyzedőnök
s a költőkre nem figyel senki sem

A MARADÉKHOZ

rajtad is áll hogy a verseim
szirmokká nyílnak-e vagy
jól időzítve repeszdarabokká

KÉZFOGÁS A HETVENÉVES BORI IMRÉVEL

N É M E T H I S T V Á N

*... nehezen adok
kezet
s nehezen fogadok.*

(Illyés Gyula: Kézfogások)

Nem tartoztam a tanítványai közé olyan értelemben, hogy az óráira eljáró gattam volna. Nem egészen egy év híján egyidős vagyok vele, így sohasem magázódtunk, nekem ő, emlékezetem szerint, mindig csak Imre volt, anélkül, hogy barátkoztunk, összejártunk volna. Egyetlenegyszer keresett fel a lakáson, amikor annak az ügynek szeretett volna megnyerni, hogy vállaljam el a *Híd* szerkesztését. Nem vállaltam, nem voltak ilyen ambícióim, de ebből nem származott köztünk harag. Másból származott. Nem tudom, elmondhatom-e ezt éppen most, amikor nem ennek a fölemlegetése, hanem egyféle köszöntő megfogalmazása a célom. Tehát nem az ünneprontás, ellenkezőleg: az ünnepelt előtti főhajtás.

Nem hallgattam Bori Imre Tanár Úr előadásait, sohasem láttam a katedráját, valamit azért én is tanultam tőle. Még csak nem is annyira a könyveiből. Miért nagyoznék és udvarolnék, nem illik ez már a koromhoz, megmondom kerekén: ha tartok is a könyvtáramban irodalomtörténeti munkákat, ritkán nyúlok értük a polcra. Valahogy vonzóbb számomra maga a vers, mint a versmagyarázat.

Tudom, hogy kiváló irodalomtudóst köszöntve reá nézve nem a leghízelgőbb sorok az ilyenek. Én azonban, mint afféle író, a tudóst is mindenekelőtt emberként tartom számon. Esendőségében is a nagyszerű embert. Vagy a nagyszerűségében is az esendő. Számomra mindig az esendő ember volt a rokonszenvesebb, ő állt hozzám közelebb, ő a szeretetreméltóbb. A „hibátlan”, a „tévedhetetlen” riaszt.

Megítélésem szerint az Ünnepelt egyszer hibát követett el. (Az vesse rá az első követ, aki munkája közben így vagy úgy meg nem botlott volna. Akit nem fogott volna el kísértés. Hiszen a Legnagyobb is megkísértetett.) Bori Imrének

ez a botlása azonban nem hogy rokonszenvesebbé tette volna őt a szememben – lám, lám, még ő is mennyire esendő! –, hanem haragra lobbantott, mintha engem sértett volna meg annak a nagy magyar költőnek a személyében, akit én akkor is, ma is a legelsők között tartok számon.

Hadd ne említsem most a nevét, hiszen mindenki tudja, kiről van szó. Haragunkban, személyes megbántódottságunkban egy író társammal keményen megfogadtuk, hogy Bori Imrének többé nem szállítunk kéziratot. Hogy, hogy nem, fogadalmunk eljutott a Tanár Úr fülébe is. Őt nem egy kitérő embernek ismerem, nekem sohasem említette, hogyan érintette a „fogadalmunk”, amit, persze, nem tartottunk be. Hiszen mi is esendőök vagyunk az esendőök között, s hiúak a hiúak között.

A most ünnepelt irodalomtörténész nagyságát – és nagyvonalúságát! – abban látom, hogy amikor bevonul alkotóműhelyébe, ajtón kívül hagyja az őt ért sérelmeket, hogy amikor magáról a Műről kell ítélnie, el tudja felejtetni a „művész” emberi botlásait, gyarlóságait. Őt, úgy látom, csakis a Mű érdekli, annak a szerkezete, milyensége, tartása, szépsége, nem úgy, mint e sorok íróját, aki elsősorban az Embert figyeli rengeteg hibájával és törekeny erényeivel együtt.

Bori Imre Tanár Úrban az egyetemes magyar irodalom déli hajtásának leggondosabb figyelőjét és doktorát ünneplem a magam módján, és a hetvenedikén túl is még sokáig szeretném letegezni. Ne vegye zokon ezután se, miként talán eddig se vette szívére, hogy nem tanár uraztam, pedig ha valaki, Ő igazán rászolgált erre a fényes titulusra, valamint arra, hogy mi, írók és tanítványai, fejet hajtunk munkássága előtt.

Első tanítványaival a csókai iskolában 1954-ben

Kedves Imre!

Harmincöt éve lehet annak („félidő!”), hogy Szegeden – egyetemi szobámban – összeismerkedtünk. Sok közöset találhattunk egymásban – különbségeket is. Te hívtál engem Újvidékre, én hívtalak – később – Debrecenbe. Mikor Lukács esztétikájáról szóló írásom megjelenését itthon egyre reménytelenebbnek láttam, Te ezt megjelenéshez segítetted a Híd hasábjain. Némely években némely befolyásos honi személyek engem a Te magyarországi vezérképviselődnék minősítettek, pedig nem így volt: ki-ki önmagát képviselte, és egy általa nagyobbnak tekintett ügyet. Ezek megítélésében voltak köztünk néha eltérések – ezek fölött azonban nagyobb részt eljártak már azóta az évek. Az a szerep azonban, melyet Te a magyar irodalomszemlélet frissítésében, rugalmasabbá – ma divatos szóval élve: európai-bbá – tevésében játszottál, állja az idők próbáját.

Elsősorban erre gondolok, amikor közelgő hetvenedik születésnapod alkalmával jó egészséget és további munkakedvet kívánok Neked!

Debrecen, 1999 nyár végén

Tamás Attila

KÉRDÉSEK AZ IRODALOM TÖRTÉNETISÉGE KÖRÜL

T A M Á S A T T I L A

Hogy azoknak a köteteknek a helyébe, amelyek irodalmunk történetét tárgyalják, előbb vagy utóbb újakat kell írni, afelől aligha lehetnek kétségeink – bármilyen nagyra becsüljük is egyébként a jó esszégyűjteményeket. Hogy ezek a kötetek majd milyen szempontokhoz igazodjanak, az viszont már kevésbé világos.

Hogy nem csupán időtlen normákhoz több-kevesebb sikerrel igazodó egyes irodalmi *művek* léteznek – mivel a lángelmék újra meg újra áthágják a korábbi normákat, s az eltérések egymásutánjából már valamilyen *átalakulásnak a menete* is kirajzolódhat (mely nem független egy-egy nemzet történetétől) – arra, mint tudjuk, a romantikusok figyeltek föl először határozottabban. Képzeltéseknek is teret engedő rendszerezéseiket azután a pozitivisták igazították helyre a maguk módján: többnyire tényisztelettől fegyelmezett (és ellaposított) térképek kidolgozására vállalkozva. Az egyes művek közvetlen létokait: alkotóikat analizálva tapogatták ki ehhez a távolabbról hozzájuk vezető szálakat: idegzetük örökletes tényezőit, környezetük lehetséges szemléletformáló szerepét, korviszonyaik kimutatható nyomait. Másrészt a tárgyválasztásban, cselekménymozzanatokban, szövegelemekben dokumentálható átvételeket. – Az őket felváltó iskola szemléletét viszont zavarta a „kézzelfoghatóságukban” nemegyszer kisszerű tényekhez béklyózottságnak ez az állapota, s arra törekedtek, hogy az *okozati* hatásrendszerrel meg nem magyarázható: *célok*at kitűző ember sokszor merészen szárnyaló szellemének közelítsék meg a mozgásait. Empatikusan, intuitív módszerrel, másrészt ennek a szellemnek az önmozgási törvényszerűségeire ügyelve: eszmerendszerek fejlődési logikáját szem előtt tartva, élménytípusok közös jelentkezéseire is odafigyelve, az egymást tagadás szabályos menetében önmagára lelő szellem energiáit tételezve.

Aztán a történések összmenetének részeként szemlélt irodalom vizsgálata helyére a műegészek strukturális analízise nyomakodott: a „miért épp ilyenek ebben a korban a művek?” kérdésének helyébe – az antikvítás stiliztikájához is visszanyúlva – a „milyen általában véve a műalkotás?” kérdése lépett, amihez történetiség tekintetében hovatovább már-már csak egy abszolútizált örök újításnak az elvárásai társultak. (Mondván, hogy egy-egy sajátos alkotási eljárásnak idővel mintegy kimerülnek a lehetőségei.)

Más oldalról: azok az iskolák, melyek a személyiség magvának őrzését, vagy a közös tudattalanba való visszakapcsolást tekintették a művészet fő feladatának, hasonlóképpen nem a történeti változások vizsgálatát tartották fontosnak. Az úgynevezett szocialista országok irodalomtörténet-írása – tapasztalhattuk – leginkább egy faji szemlélettől elhatárolt, történetiségében viszont átpolitizált-szociologizált (ennek érdekében tények meghamisítására is kész) pozitívizmusként a jegyében alakult. Az évek-évtizedek menetében ennek mérséklődtek később a hamisítási tendenciái, rugalmasodtak oksági felfogásának korábbi merevségei: ebbe áramlottak be idővel az említett műegész-szemléletnek is a különböző változatai.

Erős leegyszerűsítésekkel valahogy így válaszolható föl az az út, mely önmagunkkal és világunkkal való újraszembesülésünk mai helyzetébe elvezetett bennünket. (Csak még a szellemtörténettel kapcsolatos, de azzal nem azonosítható *stílustörténet* későbbi érvényesülése fölött nem hunyhatunk itt szemet.)

Hogyan tovább? – kell most már kérdeznünk. És ebben a látszólag talán tisztán a jövőre irányuló kérdésben természetesen a múltra való visszatekintésnek is benne kell valamiképpen foglaltatnia. Mit vehetünk legalább nagyjából át a hosszúra nyúlt évek örökségéből, és mi az, amit mindenképpen félre kell tolnunk? (Valamiféle történeti *határmegvonás* kísérletével nyilvánvalóan elhibáznánk a dolgot, hiszen azért a legsötétebb ötvenes években is születtek maradandó eredmények, és a változásokat már előlegező nyolcvanasokban megfogalmazottakhoz is kritikával kell közelítenünk, az eltérések inkább csak arányok viszonylatában mutathatók ki.)

A politikai átértékelések ügye még a könnyebben elvégezhető feladatok közé tartozik. Olyan életművek esetében, amilyen például az Ady Endréé volt, ez sem fog persze egészen egyszerű feladatnak bizonyulni, nem ez lesz azonban a legnehezebb. Lehet, hogy még az esztétikai érték megállapítása (újra-megállapítása) körül is csak ritkábban fognak nagyobb nehézségek mutatkozni – legalábbis a régiebb időkre vonatkozóan – noha egyáltalán nem azért, mintha már egységes esztétikai felfogás kialakításához közelednénk. A különböző felfogásokat érvényesítő hosszas viták menetében mégis kikristályosodottnak mutatkozik már valamilyen hagyomány (viszonylag szilárd „kánon”), mely további hivatkozási alapot ad. Hogy Balassi és Zrínyi, vagy Arany és Madách

legnagyobbjainknak a sorában foglalnak helyet, annak megkérdőjelezésére például talán nem kell az eljövő években fölkészülnünk, valószínű, hogy pl. Ady, Kosztolányi, József Attila vagy Weöres esetében sem lesz más a helyzet. (Bár ha Móricz, vagy – erősen eltérő példát véve: Déry – esetében már ilyen tekintetben is élénk vitákra lehet számítani.) „Úgy nagyjából” a megjelenítő s a kifejező erő, az intellektuális tényezők jelenléte (illetve hiányuk), a modalitás-sokféleség és a szokványos nyelvhasználatról „eltérő”, valamint az egységbe formáló erők megnyilatkozása is elismert értéktényezőként jöhet számításba. Ha azonban a nagyobb összefüggések kirajzolása túl akar jutni a hatásnyomok pozitívista regisztrálásán, akkor ennél nagyobb fokú elbizonytalanodással kell számolnunk.

Milyen okok magyarázzák egyáltalán a változásokat? Az a gondolat, hogy az írói tárgyválasztásnak, a szorosabb értelemben vett nyelvhasználatnak, gondolatiságnak, modalitásnak, szerkesztésmódnak a változásai azzal lennének megmagyarázhatók, hogy jelentkezésükkor már „kimerültek” a korábbi változatok által biztosított lehetőségek, önmagában elégtelennek bizonyul. Már a formalisták komolyabb bírálói is rámutattak ennek a felfogásnak arra a hiányosságára, hogy ha ezt általában véve talán elfogadnánk, akkor is magyarázat nélkül maradna az egyes változásoknak a konkrét iránya. (Miért – mondjuk – a Goethe alkotásmódja előzi meg a Th. Mannét, nem pedig fordítva?) Amellett az időhatáraik sem azonosak ezeknek az úgynevezett kimerüléseknek: egy-egy stílus – „megszólalásmód”, „beszédmód” – hol egy évszázad, hol egy évtized alatt bizonyulna „kimerülőnek”, inautentikussá válónak. (Elvileg valójában bármely stílusban végtelen számú művet lehet alkotni, és ténylegesen is igen nagy lehet a megalkotottaknak a száma – néha még a remekműveké is. A művészi alkotó-befogadó „közeg” érzi esetenként valamiért kimerítettnek, kimerülőben lévőknek az ilyen lehetőségeket.) Maradjunk hát akkor ebben a vonatkozásban amellett, hogy a társadalom közállapotainak és ebből adódó szellemiségének a változásai indítják meg a művészetek átalakulásait?

A *Toldit* vagy a *Toldi estjét* valóban nehéz lenne a reformkor bizakodásai és kételyei nélkül megmagyarázni, Illyés *Rend a romokban* kötetének, Déry *A befejezetlen mondatának* vagy Márai *Egy polgár vallomásainak* a létrehívói közül sem hagyhatók szemhatáron kívül a két háború közti magyar és európai viszonyok. Pilinszky *Harmadnaponja* nincs a második világháború és a haláltáborok, Konrád *A látogatója* a Kádár-rendszer (és környezete) nélkül. A Gyászhoz és az *Iszonyhoz* azonban már éppúgy a távolibb háttérben hagyhatók az ilyen „alapok”, mint a Szabó Lőrinc-líra legfőbb értékeinek, Illyés *Kháron ladikján*-kötetének, Weöres mítoszainak vagy szonett-sorozatának a tárgyalásakor. A DADA keletkezése s léte aligha érthető meg az első világháború

nélkül, míg az impresszionizmus vagy az akmeizmus magyarázatakor szintén a hátsóbb régiókban maradhat a korabeli francia vagy orosz társadalom analízise. A szellemtörténeti örökségből kínálkozó gondolatok közül az, amelyik az ellentétek menetében történő átalakulás lehetőségeire figyelmeztet, továbbra is alkalmazhatónak mutatkozik: akár a múlt századi népiességnek, a századunkbeli új tárgyiasságnak és a vele csaknem egyidejű népköltészet-kultusznak a magyarázatánál: ebbe – módjával – a jelrendszerek „elhasználódása”-ról – későbbi változatukban „kiüresedésük”-ről, „közlésképtelenné” válásukról – szóló felfogások előbb említett elemei is beépíthetők. – Úgy gondolom, világos, hogy a kor bölcselőiben és tudósaiban megfogalmazódó *eszmék*hez viszonyításnak – mint lehetőségeknek – ugyancsak ott a helye irodalomtörténeti gondolkodásunkban, amennyiben ezek is tényezőivé *lehetnek* valamilyen tekintetben pregnánsan saját szerű alkotások létrejöttének. Kosztolányi vagy József Attila munkásságában például okvetlenül számbavételt érdemel a freudi (vagy az övével rokon) szemléleti elemek érvényesülése – az azonban már nem lenne indokolt, ha ezek ilyen szerephez *nem* jutását másoknál negatívként, a „koruktól való elmaradás” megnyilatkozásaiként vennénk számításba. (Legyen szó akár Németh Lászlóról, akár Márai Sándorról. Arra sem látszik indok, hogy más eszmék viszonylatában másképpen járjunk el – legyen szó akár Marxról, Heideggerről vagy Wittgensteinről.) Gondolatoknak, gondolatrendszereknek a „saját logikájáról” – az *A*-ból *B*-re, *B*-ből *C*-re való továbbjutásban megmutatkozó *irányról* – lényegesen több joggal szólhatunk, mint azokról, melyek a művészi alkotások viszonylatában érvényesülnek. Hiszen az utóbbi esetben meghatározott *anyag*nak a *megformálására* kerül sor. Ezek nem „folytatódnak” úgy, mint esetleg a gondolatok.

Föltehetően a technikaiaknak mondható újítások történeti értékelése sem kell hogy eltérjen az eszmeiekétől. Hogy első szonettjeink Kazinczytól származnak, az bizonyára érdemül tudható be a széphalmi mesternek, az viszont, hogy Arany vagy Ady nem érezte magához közel állónak ezt a műformát, nem lesz ettől negatívum. A festészetben a perspektivikus – vagy a pointillista – ábrázolási, illetve színhástechnika első alkalmazásai éppúgy *kiemelést* kívánnak, mint amennyire *nem marasztalhatók el* viszont azok, akik utóbb majd nem élnek ezekkel az eljárásokkal. Mitől érdemelne más elbírálást – mondjuk – az idősíkfelbontás vagy az írás menetére mint tárgyra ráirányított odafigyelés alkalmazása az elbeszélés folyamatában? Faulkner mítoszokra való „rájátszás”-sal, Brecht a Villon-balladák, Ady krónikás énekek és bibliai szövegrészek hangjának a megújításával teremtett – többek között – értékeket: határozott irányban valamire vezető út mindebből nem rajzolódik elő. Inkább csak egymást érintő, máskor egymást metsző utak érdekes hálózata.

Felelőtlenség lenne persze tagadni, hogy *érvényesülnek* ebben a menetben fontos törvényszerűségek. Csakhogy ezeknek különbözik egymástól a természetük, és egymással való találkozásaik meglepő irányváltásokat is eredményezhetnek. S a *véletlennek* a szerepét se hagyjuk azért egészen figyelmen kívül.

Ha egy kilencéves kisfiú egy ferencvárosi házban a maga végletes megbánottságában *csakugyan* lúgkövet iszik – nem pedig, szerencsés tévedésből, csak keményítőt –, akkor más képet rajzol elénk a későbbi magyar költészet – beleértve ebbe Pilinszkyt, Juhászt és Nagyot is. Csak egy kicsit fordítva nyugatabbra a szemünket: ha Wagnert gyerekkorában halálos baleset éri, körvonalazni tudná-e valaki – akárcsak mégannyira vázlatos vonásokkal is – a zenetörténetnek így *betöltetlenül maradt* helyét? Csakhogy egy – úgymond – „hely” azáltal, hogy valaki valamilyen remekművet alkotott, nem annyira *betöltést nyert*, hanem sokkal inkább: *létrejött*. És így már követőkre is találhattott. Ugyan kinek tűnnék – tűnt volna – föl a *Toldi* hiánya költészetünk történetében, ha Arany Györgynek nyolc gyermeke után még a kilencediket is a sírba kellett volna tennie? Senkinek. Pedig erősen másmilyenné lett volna ettől az a történet: más hatások érvényesülésével, más tényezők vonatkozási pontul vételével.

Milyen konklúziók irányában tapogatóznak az itt talán kissé fegyelmezetlenül mozgó gondolatok?

Részben azt szeretném hangsúlyozni, hogy meggyőződésem szerint hiba lenne egy bizonyos szempontrendszerhez igazodó „fejlődési fővonal” helyébe valamilyen másikat határozottan előrajzolni. Nem kizárólag személyek vonatkozásában: akár az „európai fővonal” fogalmával is érdemes óvatosan bánni. Az ettől való eltérések, a róla való „lemaradás”-ok megítélésem szerint inkább csak másod-harmadvonalbeli művészek esetében könnyelendők el negatívumként. Ha Márquez írói erejéből – meglévő törekvései jegyében – csak közép-szerű regények megírására futotta volna, akkor ezzel a maga egészében provinciális egzotikumnak minősülhetett volna kritikusan számára. Kimagaslót alkotván viszont egy egész irányzatnak a kialakításában játszott szerepe előtt tisztelgethettek.

Másrészt azt a végső soron jól ismert, sokszor mégis szem elől tévesztett tényt szeretném szavaimmal hangsúlyozni, hogy a sokszázados irodalomtudomány sok vizsgálati szempontot, eljárásmodot alakított már ki. Középpontot vesztett korunkban a hiányból egyfajta hasznot is húzhatunk: egyfajta termékeny eklekticizmust létrehozva. A hézagmentesen néhány sarokpontra épített rendszerek kialakítását célzó törekvésektől eltávolodva, fölismerve az esetleg különböző irányokból induló, de azért egymást ki nem záró gondolatok, egymás eredményeit meg nem semmisítő vizsgálati módszerek együttes, rész-

ben egymás melletti hasznosításának a lehetőségeit. Tudományunk történetén végigtekintve erősen valószínűsíthetjük, hogy – akár korábban a pozitivizmus, a szellemtörténeti, a nyelvészeti-strukturalista megközelítésmód vagy a New Criticism, a szociológiai vagy a lélektani irányzatok bármelyike – az irodalomtörténetet kihívások egymásutánjaként szemlélés, a mentalitástörténet vagy az empirikus irodalomtudomány sem fog egymagában mindent megoldó vezérelvként működni. (Sem avval, amivel merőben újat hoz, sem azzal, amivel inkább csak felújít valamit.) Mindegyiktől érdemes azonban valamit tanulni. Mitől többet, mitől kevesebbet: a válogatásnál célszerű jól odafigyelni.

Hogy így jártunk-e el, annak ügyében későbbi évtizedek szakmabéliei fognak aztán majd ítéletet mondani. (Ha az már nem is biztos, hogy minálunk sokkal szilárdabb pontokhoz igazodva.)

A csókai iskola tantestületében 1954-ben

BÁTORÍTÁS – ÚTRAVALÓUL

Egy barátság, amely 27 éve, 9 hónapja és 29 napja tart

B E L A D U R A N C I

Egy reggel, valamikor 1985-ben a *Híd* szerkesztőségében ültünk, dr. Bori Imre, Bordás Győző meg én. A folyóirat márciusi számát lapozgattam, amelyben megjelent az írásom a rendkívüli Fülep Lajosról, beszélgettünk, s közben a 394. lapon rátaláltam a szövegemre: „alig észrevehetően villant a szeme, s elégedetten távozott vastag gyapjúzoknijára húzott apostolpapucsában” . . .

Bori egy pillanatban elmosolyodott, s azt kérdezte:

– Honnan tudja ma, hogy Fülep akkor gyapjúharisnyában volt?!

*

Bori Imre professzort nem egészen három évtizede ismerem, a nevét pesti barátaim között mozogva jegyeztem meg, azt mondták róla: „Másképpen gondolkodik, mint az itteni irodalmárok”, majd B. Szabó Györgyöt emlegették, és még sok mindent, már ahogyan az lenni szokott, amikor a művészvilághoz meg annak csillagképéhez tartozó emberek találkoznak kötetlenül beszélgetve.

„Élőben”, szemtől szemben először Újvidéken, a Báni Palota néven ismert épületek tornyában található „kisterem” előcsarnokában találkoztunk, mely épületkolosszus Dragiša Brašovannak (1887–1965), a Pesten tanult műépítésznek az alkotása. Valamiféle tanácskozáson voltunk a Vajdasági Közművelődési Közösség szervezésében, én egy dolgozatomat olvastam fel *A vajdasági magyar képzőművészet* címmel. A szünetben, úgy dél körül, miközben az ablakból elnézegettem a kinti téli világot, Bori hozzám lépett. „Tanáros hidegséggel” bár, de az anyag jó ismerőjének benyomását keltve röviden elbeszélgettünk, de elég hosszan ahhoz, hogy megállapíthassam: érdeklődéssel hallgatta fejtegetésemet. Ezt követően hosszú ideig nem találkoztunk személyesen.

Később gyakrabban megfordultam a Forumban, leginkább a *Híd*ban. Az igazi találkozásra azonban 1980. március 20-án került sor, méghozzá Balázs G. Árpád (1887–1981) szabadkai műtermében. Aznap délután két óra körül befutottak az „újvidékiek”: Bori Imre, Fehér Kálmán, Bordás Győző . . . a festővel meg családtagjaival együtt kilencen voltunk. Amolyan alkalmi ünnepség jött össze, a művésznak átadták a róla szóló frissen megjelent kismonográfiát: *Balázs G. Árpád*. Bori Imre vezető tanulmányával, Forum Könyvkiadó, Újvidék. Kellemes percek voltak, a festő gyerekes elragadtatással új kiállítással „fenyegetőzött”; meg aztán éppen abban a pillanatban „jutott eszébe”, hogy egész mappára való rajza és grafikai lenyomata van, amelyeket a közönség mind a mai napig „nem látott”. Elnézegettük a munkákat, élénk eszmecsere folyt . . .

Később, a monográfiát lapozgatva olvastam: „Ezerkilencszáznegyvenegy után ugyanis, Belgrád élénk művészeti életéből kiszakadva, a harmincas évek második felében kialakult új festői világába kapaszkodhatott, s ez a világ már a magyar festészetben akkor is kedvelt posztnagybányaiságnak festői igényéhez állt közel. Ezzel magyarázhatjuk, hogy festőileg nagyobb megrázkódtatások nélkül tudta 1945 után folytatni munkásságát egy anekdotikus nagybányaiság vonalán, amit könnyen lehetett a magyar festészetben eluralkodott szocialista realista képeseménnyel azonosítani. (. . .) A hetvenesévesen hazatérő művész 1957-ben nemcsak élete, művészete számára is megoldást keresett. (. . .) S valóban, 1957 után Balázs G. Árpád új és termékeny periódusa kezdődött. Nem folytatta ugyan, ahol a harmincas években abbahagyta. Ám kiérlelte, amit kései posztimpresszionizmusa adott mind komponálásban, mind színhasználatban, mind témafelvetésben. A megállapodott művészember vallomásai ezek a hetvenen túl készült képek. A legjelentősebbek például mind műtermi alkotások, s ami alapvetően jellemzi őket, az a statikusság. S jelentésüket pusztán önmaguk létével hirdetik, azzal, hogy »vannak«. Ennek a máig megtartott művészeti korszaknak legértékesebb eredményei kétségtelenül az önarcképek, s ezekhez kapcsolódnak felesége portréi is. Két önarcképét 1969-ben festette . . .”

Ma újraolvastam a sárga filctollal rég megjelölt sorokat, hosszan szemléltem az egyik ilyen önarcképet az íróasztalom fölött, s eszembe ötlöttek egy másik szerző egészen más összefüggésben leírt szavai (*Jelentéscsapdák*. Beszélgetés Beke Lászlóval, Molnár Mária; Új Művészet, 1998. december, 40–41. l.). Egy interjú, amely talán éppen kerek egy esztendeje készült! Ebben Beke László, a jelenkori művészet történéseinek legfőbb szakértője egyebek között azt mondja: „A művészet létformája az egyszerű »van-ság«, azaz szavak nélküli megjelenítése valaminek, ami fontos, és amit aztán a néző szavak nélkül – érzéki és érzelmi úton – tesz magáévá.” Ami engem önkéntelenül is a korábbi,

1980-ból származó megfogalmazásra emlékeztet: „S jelentésüket pusztán önmaguk létével hirdetik, azzal, hogy »vannak«.”

Igen, ez az 1969-bene megfestett és 1970 elején nekem ajándékozott önarckép, melyet azután április 26-ától kezdve a Szerb Matica képtárában állítottak ki, lavinaszerűen zúdítja rám az emlékeket és „jelentéseket”, ugyanakkor a kép valóban van, és „van-ságával” tartósan létezik mint művészeti tény, mit sem veszítve abból a kisugárzásból, amely egyként megejtett bennünket, Bori Imrét és jómagamat is, valamikor régen.

És eljött 1983. december 27-e, az a nap, amikor kézhez kaptam az „első könyv első példányát” – ahogyan Bordás írta –, minek emlékéül mindketten alakanyarintjuk a nevünket. Örültem; a kötet, „hála” az illetékes „struktúráknak”, nemkülönbén a szabadkai „jó barátoknak”, hároméves késéssel, megjelent. De az igazi öröm akkor ért, amikor 1984. március 24-én, a 7 Napban *A szecesszió* nálunk címmel elolvastam a Forumnál megjelent könyvem, *A vajdasági építészeti szecesszió* ismertetőjét. Bori Imre az alábbi szavakkal zárja méltatását: „a szecesszió nem »vajdasági« sajátosság, hanem világméretű, mifelénk konkrét vonásaiban pedig monarchiabeli jelenség. Am véletlen-e, hogy vidékünkön élt a szecesszió filozófusa (Schmitt Jenő Henrik, itt született zeneszerzője (Ábrahám Pál), egyik festőművésze (Juhász Árpád), kitűnő építész (Raichle Ferenc), a szecesszió misztikájában megmártózó költő (Sinkó Ervin), több kézművese (csipkekészítő és szőnyegszövő), s nem utolsósorban errefelé kezdte pályáját e korizlés magyar művészettörténésze, Fülep Lajos”.

Ma pedig, az évszázad és az évezred legvégén, előkeresem és idemásolom Bori egyik korábbi, 1979-ben keletkezett írásának végét: „S ma már azt is tudjuk, hogy a modern művészetek útja a szecesszió kertjein és ligetein át vezetett. A szecesszió felé tájékozódott az expresszionizmus éppen úgy, mint a szürrealizmus, és az absztrakt művészi látás számára is a századfordulón készültek a lehetőségek. Csak a szecessziós vonalat kellett még tovább elvonatkoztatni és megmerevíteni, mintegy szegletesre vágni! Mai korunk tehát a szecesszióban dajkáját fedezte fel.”

Magam is a tűnt idők határtalanságába révedek, felrémlenek előttem az itteni valóság – mindannyiunk számára – jól ismert művészi vagy művészietlen képei, egészen a fogalomná vált „századfordulóig” nyúlva vissza. Lelki szememmel építményeket látok, ezeknél is régebbi polgári enteriőröket, a paraszti-póri tapasztalat és ügyesség egyedülálló szálláshelyeit – a tanyákat, a tanyasi és falusi házsorokat, alkotóegységükönél fogva feledhetetlenné vált személyiségeket, illetve alkotásaikat. Háborúk dúlta, esztelenek „dekrétumai-val” a megsemmisülésbe, feledésbe taszított . . . helyel-közzel törvénnyel megvédett, kulturális örökségként átmentett megannyi másra is emlékezünk. Köztük éppen ezek a szecessziós építmények – a legutóbbi századforduló e

pompás ismérvei – tartósan léteznek a vajdasági városok urbánus jellegének kifejezett akcentusaiként. Egyedülálló jelképekként korok vízválasztóján, mert akkor is, most is többen jelentenek pusztá formánál. Mezsgyekövek ezek egy határmezsgyén, melyet egyfelől a múlt határoz meg, másfelől a jövő balsejtelmektől terhes rejtélye dereng.

A napjainkban életre kelt ökológiai tudat, a dolgok természetes rendje, a mintául vett növényvilág, a „fordulón” a jövőt firtató érdeklődés – minden alakot öltött a szecesszió dologi világában. A munka–művészet–élet szentháromsága egyik célja a kor alkotóinak; annyi művész régi vágya, mármint a műépítészet, a képzőművészet, a képzőművészeti ágazatok és az iparművészetet űző kézművesek együttműködése, a szecesszióban gyakorlattá vált; különböző foglalkozású eszes emberek „közösségi műhelyeikben” nagy sikerrel valóstították meg az egységet a különbözőségben a jövőndő nemzedékek javára.

Ha már a századforduló bizonyos tartós civilizációs eredményeit száz év alatt sem tudtuk elérni, miért nem tűzzük ki célul újból az ezredfordulón?

*

Majdnem elfelejttem!

Honnan tudtam, hogy Fülep Lajos gyapjúharisnyát és apostolpapucsot viselt?

Feljegyeztem naplomban, amikor 1970. március 18-án, szerdán találkoztam vele, a művészetfilozófiának ezzel a nagyságával. Amiképpen 1972. február 25-én, pénteken, a Brašovan-palota „kistermének” előterében történt találkozás után is jegyzeteltem: „Bori prof. nem valami derűs arc, de úgy tűnik, örül, hogy a magy. művészettel foglalkozom.”

Ma odaírhatnám még: Köszönöm a bátorítást!

1999. november 23.

BORBÉLY János fordítása

JUGOSZLÁVIA ELSŐ SZÉTHULLÁSA

Tanulságok a jelenkor számára

MAJOR NÁNDOR

Bori Imrének, tépelődve

1939-ben, miután a Cvetković–Maček-féle megállapodás révén megalakult a Horvát Bánság, mindenki megérthette, hogy mind Nikola Pašić korábbi elképzelése a kiterjesztett Szerbiaként felfogott Jugoszláviáról, mind pedig Svetozar Pribičević elképzelése az integrált jugoszlávság országáról, amelyek közül mindkettő az egységes, osztatlan és központosított állam formájához kötődött, megbukott, s már fel sem támasztható. A szerb politikai elit arra a meggyőződésre jutott, hogy a Horvát Bánság határainak a kijelölése után Szerbia határait is óhatatlanul meg kell jelölni.

Ez a gondolat azért hódított, mert sok szerb bennrekedt a Horvát Bánságban, meg azért is, mert olyan területek is a Horvát Bánsághoz kerültek, amelyeket a háború kezdetén, az akkor még csak Szerbiában, s nem Jugoszláviában gondolkodó szövetségesek Szerbiának ígértek. A szerb politikai elit nem kis része most úgy vélekedett, hogy 1918-ban mulasztás történt: Szerbiának előbb meg kellett volna húznia új országhatárát, s csak ezt követően kellett volna egyesülésre gondolnia a többi délszláv országgal. Akadtak azonban, akik rámutattak, hogy mindaz, amit a szövetségesek Szerbiának felkínáltak – már-mint a Vajdaság, Bosznia és Hercegovina, Montenegró, Dalmáciának fele része, a tengerparttal együtt, Planke szirtjéig – korántsem oldotta volna meg a szerb nemzeti kérdést, hiszen a szlavóniai és a horvát krajínabeli szerbek e térségen kívül rekedtek volna. Viszont ebben a Nagy-Szerbiában sok idegen lakosra is számítani kellett volna. Közben ismeretes volt, hogy Szlavónia és a Horvát Krajina már a történelmi Magyarország keretében is régóta Horvátország szerves részének számított.

A szerb vezető körökben sokan azon méltatlankodtak, hogy a horvátok állítólag már csak a saját Bánságukkal törődtek, s Jugoszlávia sorsa továbbra

sem érdekelte őket. Hovatovább a Bánságot csak a horvát államiság csírájának tekintették, s máris újabb igényekkel hozakodtak elő. A szerbek véglegesnek tekinthető megoldást óhajtottak. Akadtak szerb politikusok, akik emlékeztettek rá, hogy a korábbi horvát nemzeti programok rendre számítottak Boszniára és Hercegovinára, Dalmáciára és az adriai tengerpartra egészen Budváig, Isztriára, sőt Bácska egy részére is. Világos volt: az aspirációk helyel-közzel fedték egymást. Ezért többen figyelmeztettek: a horvátokkal menthetetlenül súlyos összeütközésekre kerül majd sor.

Akadtak azonban szerbiai politikai szerzők, akik kiemelték, hogy a szerbség számára Jugoszlávia, akármilyen legyen is, az egyetlen jó megoldás, mert egyazon államban egészében felöleli őket. Mégis ez volt a lényeg: amíg egységes és központosított marad az ország, a szerbek sehol sem kerülhetnek benne vissza a nemzeti kisebbség státusába. Ki kell módolni – követelték ezek a szerzők –, hogy a szerbek ezt a státust, tekintettel államalkotói érdemeikre, a jövőendő változásoktól függetlenül, Jugoszláviában mindvégig megtarthassák. Ezzel kapcsolatban elhangzottak olyan elvárások is, amelyek szerint a horvátoknak, belátva, hogy a szerbek csak ily módon élhetnek egyazon államban, altruista felbuzdulásból le kellene mondaniuk sajtáságos, különálló törekvéseikről, s be kellene érniük a közös célokkal.

De vajon a horvátok valóban csak a saját ügyükkel foglalkoztak-e? A horvátok voltaképpen csalódottak voltak, és sértve érezték magukat a délszláv egyesülés könyörtelen módja miatt, később pedig tömegesen el voltak keseredve, részben a kegyetlen kormányzási módszerek, részben pedig a szerbiai rezsim komisz unifikáló intézkedései miatt. Az egyesülés módja megfosztotta őket minden reményüktől. Leginkább az bántotta őket, hogy elveszítették a horvát államiságnak még a nyomát is, amelynek fejlesztéséért pedig még a történelmi Magyarország körülményei között is évtizedeken át tántoríthatatlanul küzdöttek. Vagy legalábbis ők ezt gondolták. A horvát politikai elit túlnyomó része már az I. világháború előtt a háromnevű, de egységes délszláv nemzet gondolatát és létét vallotta, amelynek teljes integritásában fel kell szabadulnia, hogy létrehozassa közös államát. Később kiderült, hogy ez hamis elképzelés volt, hiszen már a szerbek is, horvátok is, szlovének is régóta öntudatos, különálló nemzetet alkottak, s már évtizedek óta céltudatos nemzeti programmal is rendelkeztek. Ezért a háromnevű, de egységes délszláv nemzet eszméjét mindhárom nép politikai pártjai saját korábbi nemzeti programjuk hasznára igyekeztek fordítani.

A horvátok a háromnevű, de egységes délszláv nemzet eszméjére hivatkozva már a háború alatt igyekeztek a szövetségesek mellett hadba szállt fél rangjára szert tenni, s evégből Szerbia mibenlétére és azokra a monarchiabeli jugoszláv önkéntes alakulatokra utaltak, amelyek a szerbiai katonaság kötelékében a

szaloniki fronton fegyveres szolgálatot teljesítettek. Szélesebb programja keretében a Jugoszláv Bizottság is tett lépéseket ennek érdekében. Ezt a testületet a monarchiabeli horvátok, szerbek és szlovének Nyugatra emigrált politikusai alakították meg még a háború kezdetén Olaszországban. A horvátok soraiban csak a frankisták köré tömörülő szerény csoport igyekezett a horvát nemzeti kérdést Bécsre támaszkodva, a történelmi Magyarország ellenében, a Habsburg Monarchia triális átszervezésével megoldani. A frankisták azt remélték, hogy a horvát korona alatt egyesíthetik a monarchiabeli összes délszláv tartományokat, sőt a Monarchia Balkánra irányuló expanziós politikájára támaszkodva, amely Olaszország és Németország egyesülése után mind nyilvánvalóbbá vált, további, Szerbia irányában történő terjeszkedésre is számítottak. De a Szerbiával történő egyesülés előestéjén még a frankisták is csatlakoztak ahhoz a politikai tömörüléshez, amely a zágrábi Nemzeti Tanácsban az integrális délszláv egyesülést szorgalmazta.

Az egyesülés dolgában a horvátok és a szlovének 1918-ban két változat mellett kardoskodtak. Mindkettő republikánus és föderalista elképzelés volt. Tervük felettebb sebezhető volt, hiszen Szerbiától, a győztes országtól elvárta volna, hogy váljon meg nemcsak a dinasztiaától, hanem nemzeti monarchiájától is, s ne tartson igényt azokra a területekre se, amelyeket a szövetségesek már 1915-ben megígértek neki. A monarchia ügyében a horvátok készek voltak kompromisszumra is, hiszen a Karadordević dinasztiaát már a Korfui Deklarációban, 1917-ben is elfogadták. A föderáció gondolata azonban a szívükhöz nőtt. Az egyik horvát változat szerint, miután a volt monarchiabeli délszláv tartományok államba tömörültek volna – s ez 1918 októberében Zágrábban meg is történt –, ennek az új államnak dualista föderáció formájában egyesülnie kellett volna Szerbiával. A várakozások szerint ennek az új, közös államnak Zágráb lett volna a központja, s keretében – nagyságuk s népességbeli túlsúlyuk miatt – a monarchiabeli országrészek domináltak volna. Franciaország aszszisztenciája mellett 1918 novemberében, a Genfi Deklarációban, el is fogadtak egy ilyen megoldást, amelyet szerb részről a szorult helyzetbe került Nikola Pašić kormányfő, a volt monarchiabeli délszláv államalakulat nevében pedig a szlovén Anton Korošec elnök írt alá. A szerbiai kormány és a királyi udvar azonban az elképzelést az „osztrák ideológia” csökevényének nyilvánította, s megbotránkozva elvetette a dokumentumot.

A másik horvát változat a történelmi tartományok föderációjaként fogta fel a közös államot, amelyet hat vagy nyolc alapegység alkotott volna, s ezek közé tartozott volna Szerbia is. A föderáció alkotóelemei között Vajdaságot és Macedóniát is szóba hozták. Ezt az elképzelést a szerbiai politikai elit sértőnek tekintette, mert a közös államban Szerbia meg lett volna csonkítva, és ki lett volna egyenlítve olyan „alkotóelemekkel” is, amelyeket Szerbiától

szakították volna el, holott azok – miként mondták – Szerbia elidegeníthetetlen részét képezték. Pedig ez az elképzelés hosszú távon reálisnak mutatkozott. Azt azonban, hogy a Piemont szerepét vállaló, a felszabadítást hőiesen véghezvivő Szerbia az egyesülés ürügyén a közös országban a korábinál kisebbre zsugorodjon, azonfelül pedig a hatalomban csak hatodrészt vagy nyolcadrészt részesüljön, a szerbiai politikai elit hálátlanságnak tekintette.

Szerbia ugyanis már 1914-ben, a Niši Deklarációban Piemont szerepében lépett fel, arra a történelmi küldetésre vállalkozva, hogy a Karadordević királyi ház vezetése alatt fegyverrel felszabadítja a háromnevű, de egységes nemzet minden országát. Nikola Pašić szerbiai kormányfő, a szerb radikálisok vezetője épp a háromnevű nemzet egységére való tekintettel nem látta indokoltnak egy új ország alakítását, hovatovább elegendőnek vélte Szerbia meglévő állami intézményeit kiterjeszteni ugyanennek az egységes nemzetnek minden újonnan felszabadított országára. Pašić kerülte még a „jugoszláv” szó használatát is; úgy vélte, amögött is „osztrák ideológia” rejlik. Csak a szerbek, horvátok, szlovének államáról beszélt. Az országot egységes és központosított monarchiaként képzelte el. Úgy vélte, hogy a szerbeket, a felszabadítóknak kijáró érdemek miatt, vezető szerep illeti meg.

Egy másik elképzelésnek a szerbiai demokraták, még inkább a monarchiabeli szerbek, sőt – kezdetben – a horvát értelmiségiek soraiban is akadtak lelkes hívei. Ez az elképzelés az integrális jugoszlávság eszméjére épült. Hívei Svetozar Pribičević vezetésével úgy vélték, hogy a háromnevű, de egységes délszláv nemzet már élő valóság; a népeket épp csak meg kell szabadítani sajátágaiktól, a „regionális” adottságoktól, hogy az váljon meghatározóvá számukra, ami egységes bennük. Ezt a folyamatot a „törzsi regionalizmus” ellen vívandó könyörtelen küzdelemmel szándékozták előmozdítani, s legjobb eszközüknek ehhez az egységes és centralizált államot tartották. Az egységes és központosított állam eszméje nevében összefogtak Pašić radikálisaival, ezért a „regionalizmus” elleni küzdelmük végül csak a nem szerb népeket sújtotta.

Nehéz elképzelni, hogy a horvátok normális körülmények között elfogadták volna az egyesülésnek azokat a számukra kedvezőtlen feltételeit, amelyeket a szerb kormány erőltetett rájuk. Legsúlyosabban az érintette őket, hogy le kellett mondaniuk a horvát államiságnak még azokról az ismérveiről is, amelyekért a történelmi Magyarország kereteiben keményen és kitartóan küzdöttek. Az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásának napjaiban az erőviszonyok a horvátokra nézve kedvezőtlenül alakultak. 1918 végén szembesülniük kellett az Adria felől előretörő olasz expanzionizmussal, az idő szorításában azonban képtelenek voltak hathatós módon megszervezni már proklamált, független, de nemzetközileg még el nem ismert államukat. Nem bizonyult eredményesnek demoralizált közigazgatásuk se, meg zabolátlan fegyveres erejük se. A horvátok

nemcsak a biztonság, hanem a közrend fenntartása végett is kénytelenek voltak a szerbiai katonaságtól segítséget kérni. Végül már a szerbiai kormány alig leplezett noszogatására, némely volt monarchiabeli országrészek – például a Vajdaság, az ottani szerbek ad hoc szkupstinájának egyoldalú döntése alapján –, de már horvátországi városok és községek is, Szerbiához történő közvetlen csatlakozásukat proklamálták. Ezt a horvátok figyelmeztetésként fogták fel. A szükség vitte rá őket, hogy noha hátrányosnak tekintették, mégis elfogadják az egyesülés számukra nyomasztó feltételeit. Az egyesülési ünnepség, 1918. december 1-jén, Sándor régens jelenlétében, mégis méltóságteljes volt. Az egyesülésre vonatkozó feliratot a volt monarchiabeli tartományok nevében Ante Pavelić, a Starčević-féle Horvát Jogpárt tekintélyes vezetője olvasta fel. Nem tévesztendő össze azzal a másik Ante Pavelićyal, aki majd másfél évtized múltán, a háttérből, macedón merénylők kezével, Marseille utcáin véget vetett Sándor király életének.

Szerbia vezetőinek törekvései mindazonáltal nem voltak ellentétben a kor szellemével. Az I. világháborút imperiális okokból viselték. A háború során összeomlott két ódon birodalom, Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia. Épp az a két nagyhatalom, amelyek annak idején egymás közt, saját érdekövezetükként, felosztották a Balkánt. Az előbbi a Balkán keleti része felett dominálva igyekezett kijutni a tengerszorosokhoz, és hatalmába keríteni Konstantinápolyt, az utóbbi meg a Balkán nyugati része felett gondolt dominálni, s Szaloniki kikötőjét vette célba. Ezzel egy időben Törökország is újra vereséget szenvedett, sőt Bulgária is, az egyetlen ország, amely Szerbiával versengve megkísérelte megvetni a lábát a Balkán központi részén.

Két birodalom összeomlása után Szerbia elhivatottnak érezte magát arra, hogy betöltse azt a vákuumot, amely a Balkán térségében jelentkezett. Évszázadok kellenek ahhoz, hogy egy ilyen, megismételhetetlen történelmi lehetőség felkínálkozzon. Szerbia vezetőit nem aggasztotta túlságosan az a körülmény, hogy az új állam lakosságának az összetételében a szerbek száma, miután a szerbiai és a volt monarchiabeli szerbeket összeadták, mintegy negyven százalékot tett ki. Nem vették figyelembe a történelmi Magyarország esetét, amely hasonló nemzeti összetétellel, a szemük láttára hullott szét. Abban bíztak, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság esetében rokon délszláv törzsekről – vagy nemzetekről? – esik szó, amelyek majd gyorsan egybeolvadnak a szerbekkel, azzal a hősi nemzettel, amely a szaloniki frontot áttörve – miként hangoztatták – megdöntötte az Osztrák–Magyar Monarchiát, és a délszláv törzsek számára meghozta a szabadságot. Szerbia vezetői úgy vélték, hogy most kemény kézzel mielőbb egybe kell olvasztani az országot, és erőt kell gyűjteni a további győzelmekhez. Szemük előtt Szaloniki lebegett, Dušan cár birodalmának egykori gyöngyszeme. Álmukban sem gondoltak arra, hogy a testvéri törzsek

netalán indifferensek lesznek azok iránt a felséges célok iránt, amelyek szerint a Balkán központi részein egy szerb dominancia alatt levő erős államot kell teremteni. Csak némely vezetőnek fordult meg a fejében, hogy a hazán belüli státusuk miatt kicsinyeskedve, talán épp ezek a rokon törzsek fogják meghiúsítani, hogy a szerbek valóra váltsák évszázados álmukat. De a felséges feladatra a rokon törzsek nélkül a szerbek elégtelenek voltak. Egy percre sem ötlött fel bennük, hogy az ő törekvések is imperiális jelleget öltenek.

Mindamellettt Szerbia politikai elitje úgy érezte, hogy épp folyamatban van az Ilija Garašanin nevével fémjelzett, 1844-beli *Načertanije* utolsó fejezetének az életre keltése. Ezt a dokumentumot két tanulmány előzte meg, amelyeket – egyiket a másik után – Adam Czartoryski herceg diplomatái, illetve ügynökei írtak Garašanin számára. Czartoryski herceg orosz cári külügyminiszter volt, 1830-ban azonban a kegyetlenül elfojtott lengyel forradalom mellé állt, majd Párizsban megtelepedve, saját diplomatáinak valóságos hálózatát tartotta fenn Európa fővárosaiban. Mindezt avégből tette, hogy minden befogható erőt mozgósíthasson Lengyelország ellenségei ellen. Lengyelország akkor fel volt darabolva Oroszország, Németország és Ausztria között. Czartoryski herceg képzeletében az akkor még Törökország vazallusaként tengődő szerbiai fejedelemségnek az volt a küldetése, hogy a Balkánon egyesítse a délszláv népeket, ide érve a bolgárokat is, hogy azután, tekintettel a Török Birodalom fokozatos gyengülésére és elkerülhetetlen kimúlására, egy nagy délszláv államot teremtve, megakadályozza mind Oroszország, mind Ausztria térfoglalását a Balkánon. Czartoryski herceg ennek érdekében – embereinek tanulmányán keresztül – azt tanácsolta a szerbiai fejedelemség vezetőinek, hogy hűvösek s kimértek legyenek mind Oroszországgal, mind Ausztriával szemben, viszont óvatosan s figyelmesen viszonyuljanak a Török Birodalomhoz, amelynek rovására, tárgyalgatások és háborúk kombinációjával, hosszú időn át terjeszkedniük kellene. Czartoryski herceg egy hatalmas délszláv államot szeretett volna látni, amely dominált volna a Balkánon, s a mindegyre gyengülő Török Birodalom erői mellett képes lett volna Oroszország és Ausztria számottevő erőt is lekötni és apasztani. Ezáltal is növekedtek volna a feldarabolt Lengyelország esélyei arra, hogy felszabaduljon. De Czartoryski herceg szerint egy ilyen állam megalkotásának az alfája és omegája minden délszláv népek egyesítése lett volna.

Ilija Garašanin viszont, a szerbiai fejedelemség akkori belügyminisztere, aki széles látókörű és reális ítélőképességű ember volt, kimértebben fogott hozzá a *Načertanije* megrásához. Figyelembe vette a szerbiai fejedelemségben akkor uralkodó viszonyokat. Szerbiát leginkább a saját mindennapi gondjai foglalkoztatták. Felvállalni mások gondját-baját károsnak tartották Szerbiára nézve. Szerbiában a szűkkeblű šumadijai hazafiság dívott, amely elfordult még

a határon túli szerbek ügyes-bajos dolgaitól is. Garašanin nagyvonalúan átvette Czartoryski herceg elképzelését arról, hogy a szerbeknek és Szerbiának rendkívüli küldetése van a Balkánon, de közben a szerbek egyesítését helyezte előtérbe, előbb azokét, akik a Török Birodalomban éltek, azután meg azokét is, akik Ausztriába szakadtak, méghozzá azzal a céllal, hogy feltámasszák Dušan cár középkori szerb birodalmát. Kiemelte, hogy a szerbeknek folyton együtt kell működniük a délszláv népekkel, sőt azt is, hogy a bizonytalan jövőben Szerbia arra is felkészül majd, hogy felszabadítsa őket. Azoknak a feladatoknak a java részét, amelyeket Czartoryski herceg írnokei az egyesült délszláv népeknek szántak, Garašanin, némi módosítással, a szerbekre hárította. Garašanin azt is méltányolta, hogy Szerbiának mind Oroszországgal, mind Ausztriával szemben fenntartásokkal kell élnie, de ezt megtoldotta azzal, hogy Ausztria elkerülhetetlenül ellensége Szerbiának, Oroszország viszont az egyetlen ország, amelytől Szerbia segítséget is kaphat.

Garašanin projektuma a szerb politikai elit számára az elkövetkező másfél évszázad alatt azzal, hogy nyomatékát folyton összhangba hozták a politikai helyzettel, megbízható irányzékként szolgált. Szerbiában a politikai ügykötők nemzedékei rajta nevelkedtek. Ez a projektum itatta át annak a szerbiai politikai elitnek a gondolkodásmódját is, amely az I. világháborúból épp győzedelmesen került ki. Szilárdan el volt szánva arra, hogy Szerbia balkáni küldetése nevében kemény kézzel unifikálja az új államot, s asszimilálja annak vegyes lakosságát.

Miként alakultak a viszonyok, midőn Szerbia állami szerveinek ingerenciáját kiterjesztették a volt Monarchia országrészeinek területére is? Természetesen a politikai pártok, némi korrekciót leszámítva, rendre saját történelmi tartományukban leltek rá választóikra, hiszen ezek a tartományok képezték az ország reális, történelmileg kialakult szerkezetét, s ezt nem lehetett eltüntetni. A Szerbián kívüli pártok zöme, keményebben vagy lagymatagabban, saját tartományának autonómiájáért küzdött. Mégis, a szerbiai rezsimpártok, a politikai élet korrumpálásával, találtak közöttük maguknak koalíciós partnert az ország unifikálásának politikájához is. Közben az is kiderült, hogy a királyi ház hatalmi ügyekben folyton túllép az alkotmányos kereteken, hogy a kormány háta mögött gyakran a király irányítja a folyamatokat, hogy a parlamenttel mind látványosabban manipulálnak, s a félhomályból mind keményebben intézkedik a Fehér Kéz nevű katonai titkos szervezet is. Ez a szervezet Sándor király személyes uralma – diktatúrája – alatt jut majd döntő szerephez.

De a rezsím az első években az unifikáció és az asszimiláció dolgában a civil közigazgatástól, a katonaságtól, a csendőrségtől, a pénzügyőrségtől, a közoktatási szervektől és a művelődési intézményektől várt legtöbbet. A primitív szerbiai közigazgatás, amely leginkább azzal törődött, hogy az apparátus

hű legyen a szerb ügyhöz, a Szerbiát méreteiben meghaladó új területeken olyan apparátust teremtett, amelyet a korrumpáltság, a tudatlanság és a durvaság ékesített. Néhány hatalmi szervnek kormányrendelettel bővítették a hatáskörét. Például a volt monarchiabeli országrészekben a lakosság egy sor civil jellegű ügyben is a hadbíróóságok illetékessége alá került. A hadbíróóságok a volt Monarchiához tartozó területeken is bevezették a fizikai büntetést, amelyek közül a legviszátaszítóbba a nyilvános botozás és puskatusozás volt. Az erőszak a mindennapos élet részévé vált. A hatóság mindinkább a helyszínen, a bíróságok mellőzésével ítélkezett, mit sem törődve a bizonyítás szükségével. Jovan Cvijić neves szerb tudós, aki ugyancsak sokat fáradozott a háromnevű, de egységes nép egyesítése érdekében, 1921. augusztus 26-án így számolt be kételyeiről egy barátjának: „Félek, ne kelljen optimizmusban helyzetünkre vonatkozólag csalódnom. Úgy tetszik, az a problémánk, ki kell derülnön, vajon el tudunk-e igazgatni egy összetettebb és nagyobb országot, amilyen ez a mi mai országunk.” Svetozar Pribičević pedig, előbb belügyminiszter, majd oktatásügyi miniszter, miután kegyvesztett lett, s kezdetben az országban, később meg külföldre száműzték, ezt írta ezekről az évekről: „1928-ig az unifikált állam híve voltam, és sokat küzdöttem ezért a programért. Úgy gondoltam, hogy szellemileg a közös törvényhozás és közigazgatás hatására közeledik majd a egyesül leggyorsabban népünk. El nem képzelhettem, hogy az unitarizmus a hatalmi központ részéről oly hamar az egész ország kizsákmányolásává, Szerbia politikai dominanciájává korcsosul. Elkerülte a figyelmemet, hogy a szerb bürokrácia teljességgel képtelen olyan állami közigazgatási apparátust létrehozni, amely nélkül egy országot lehetetlen unifikáltan kormányozni és igazgatni. Az egységet nagy rajongással s romantikusan kezdtük erősíteni, s nem törődtünk a gyakorlati kérdésekkel.” Nehéz azonban elképzelni, hogy az unifikálás sikertelenségét épp az elnyomó közigazgatásnak tudhatnánk be; ez a közigazgatás éppenséggel annak a politikának volt a megtestesítője, amely „rajongó” jellege miatt bukásra volt ítéltve.

Az új államhatalom a történelmi tartományok némelyikében már az egyesülést követő napokban élénk ellenállásba ütközött, de Macedóniában és Kosovóban, amelyeket pedig Szerbia elidegeníthetetlen részeinek tekintettek, a politikában is mindkét részről, a hatalmi szervek, de a helyi hatalmasságok részéről is a betyárvilág módszereit alkalmazták. Pontosabban, a rezsim részéről szeretettel alkalmazott terror elkeseredett fegyveres ellenállást, hely-lyel-közzel gerillaakciókat váltott ki. Kosovóban még felkelést is megkíséreltek kirobbantani. Az albán kaçakok vezetői azokon a területeken, amelyeket ellenőrzésük alatt tartottak – például Srbica vidékén –, arra biztatták a lakosságot, hogy mindaddig, amíg igazságtalanságok történnek velük, ne fizessenek adót, s ne teljesítsenek katonai szolgálatot. Ez az ellenállás csak fokozódott,

amikor a macedón és az albán földbirtokosok kárára földreformot hajtottak végre, amellyel azonban csak azokat a szerb telepeseket ölelték fel, akik a lakosság összetételének a javítása végett – akárcsak a Vajdaságban – a tartományba költöztek. Ez a földreform az albán és a macedón nincsteleneket nem karolta fel. Ellenkezőleg, a rezsim olyan politikát folytatott, amellyel igyekezett minél több albánt kivándorlásra készíteni. Ebben némi sikerrel is dicsekedhetett. Noha Macedóniában is meg Kosovóban is rendesen megtartották a parlamenti választásokat, a szabályozott politikai élethez nem voltak meg a kellő feltételek. Macedóniában az első választásokon a kommunisták kaptak legnagyobb támogatást, Kosovóban viszont a választások a rezsimpártok manipulációira szolgáltak. Macedóniában az ellenállás terrorista formáit a komiték alkalmazták, a nemzeti-forradalmi VMRO-csoportok tagjai, akiknek legismertebb vezetői Todor Aleksandrov, később pedig Vanča Mihajlov voltak. Kosovóban a számos albán kaçakcsoportot a Kosovói Bizottság fogta egybe; e csoportok legismertebb vezetői Azem Bejta, Bajram Curri, Hasan-beg Prishtina, Elez Jusufi voltak. Hivatalos adatok szerint Macedóniában 1911 és 1934 között hovatovább 467 komité támadás volt, amelyek során a rezsim 185 tisztviselőjét ölték meg, 253 emberét pedig megsebesítették. A macedón komiték többi 268 áldozatát civilként vezették. A rezsim által ejtett áldozatokról nincsenek adatok. Kosovóra vonatkozólag egyáltalán semmi hivatalos adat sincs ezekről a harcokról. Feljegyezték, hogy ezekben az első években a volt monarchiabeli történelmi tartományokban sokan nem jelentek meg a sorozásokon, épp a Dél-Szerbiában és az Ó-Szerbiában – ahogyan a szerbiaiak Macedóniát, illetve Kosovót nevezték – gyakorta véghezvitt katonai büntetőexpedíciók miatt. Sokan viszolyogtak a gondolattól, hogy ilyen hajtóvadászaton részt vegyenek. Életmód és politikai kultúra tekintetében óriási volt a különbség a történelmi tartományok és az ország más részei között, amelyeket a rezsim – unifikációs céljaihoz híven – egybe szándékozott boronálni. Kosovóban a kaçakcsoportokat úgy-ahogy csak 1923-ban eliminálták; az akkori albániai kormány pusztította el őket, amelynek élén Ahmed-beg Zogu állt, a későbbi albán király, akit a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság illetékesei busás jutalom ellenében erre felkérték. Macedóniában a fegyveres politikai terrorizmus csak az 1930-as évek derekán, Sándor jugoszláv király Marseille-ben történt meggyilkolása után szűnt meg.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság uralkodó köreinek mégis Stjepan Radić, a Horvát Népi Parasztpárt vezetője okozott legtöbb gondot. Radić a legális és legitim politikai küzdelem elveihez tartotta magát, s ennek nevében nem ismerte el az egyesülés aktusának érvényességét. Ezért horvát alkotmányozó parlament összehívását követelte, azt remélve, hogy így majd horvát parasztköz társaságot alakíthat. Ezzel a politikai programmal elnyerte a horvát vá-

lasztópolgárok óriási többségének a támogatását, úgyhogy joggal hangoztathatta, hogy nem pusztán egy politikai pártot, hanem egy nemzeti mozgalmat képvisel. Ezekben az években Kelet-Európában elszaporodtak a hasonló parasztmozgalmak, amelyek az igaz nemzeti tudat letéteményesének tartották magukat; a horvát mozgalom ezek között is a legerősebbek közé tartozott. Már az első – a jugoszláv alkotmányozó – parlamenti választásokon, 1920-ban, Stjepan Radić pártja abszolút többséget szerzett Horvátországban, a választók számát tekintve pedig a harmadik párt lett az egész királyság területén. A következő választásokon Stjepan Radić pártja tovább erősödött, s ezt a nagy számú dalmáciai és bosznia-hercegovinai horvát választóknak köszönhette.

Stjepan Radić ezekben az években egy felismeréshez és egy reménységűsugárhoz tartotta magát. Megértette, hogy a háromnevű, de egységes nemzet eszméje – más szóval: az integrális jugoszlávság eszméje – el fog enyészni, egyébiránt pedig azt remélte, hogy a nyugati nagyhatalmak a békekonferencián megzabolázzák a túlkapásokra hajlamos szerbeket, s ez majd kedvezően hat a horvátok ügyére. Fáradhatatlanul magyarázta, hogy a délszlávok nem törzsek, hanem nemzetek, nem képeznek egységes délszláv nemzetet, hanem rokon nyelvűk és rokon népi műveltségük kölcsönösségre utalja őket. Egyetlen délszláv nemzethez egyetlen más európai nemzet sincs közelebb, mint a délszláv nemzetek egymáshoz. De a kölcsönösséggel nem jár szükségképpen egyesülés. S ha sor kerül is egyesülésre, nem kell, hogy az okvetlenül a központosított monarchia formájában történjen.

Bizalmas feljegyzéseiben Stjepan Radić 1919 májusában ezt írta: „Uraink (a horvátok) mindahányan ott tartanak, ahol mi, a parasztpárt, 15 évvel ezelőtt tartottunk. Akkor feltétlenül védelmezni kellett a nemzetiséget, tehát az összetartást, a szerbekkel való egységet, mert felettünk és körülöttünk idegen vad erő tombolt; most sehol sincs idegen erő”. Néhány nappal később, Seton-Watson cikkeit olvasva a magyarországi nemzeti kérdéstről 1908-ból, így fakadt ki: „Megszakad a szívem, midőn látom, hogy ezek a garázda fickók hajszálnyira ugyanazt művelik velünk, amit a magyarok tettek a szlovákokkal; csak hogy nekünk az a bajunk, hogy ezek itt a testvéreink, mi »egyek« vagyunk velük, úgyhogy mindezt fel sem panaszolhatod.” Valamivel később, az integrális jugoszlávság horvát híveivel perlekedve ezt jegyezte fel: „Dr. Laginja naiv azzal az ő kiszólásával: hogy nem akarjuk a svábokat se, meg a magyarokat se. Ma nem erről van szó, hanem hogy nem akarunk Szerbiával sem, hát még alája – és valóban nem akarunk, azaz nem akarja ezt maga a (horvát) nép.” Eközben Radić nemcsak a horvát ügyre gondolt, hanem a társadalom és az állam korszerűsítésére és demokratizálására is. Amikor leánya arra kérte, határolja el magát nyilvánosan a jugoszláv egységes nemzet eszméjétől, így válaszolt neki: „Miért gondolod, te, Milica, hogy írjam le vagy írjam meg ezt és ezt a szerbektől stb. ... mindez felesleges. A Monarchia felbomlása és Németország

katonai összeomlása előtt mindazt le kellett nyelni és türelmesnek kellett lenni, éppenséggel apostoli rajongással; ma új tények vannak körülöttünk, méghozzá nemcsak a botozás, hanem az ósdi szerbiai katonai és bürokratikus korrumpált és összeesküvő rendszer, amely a háború előtt szégyenletes volt, ma meg katasztrofális. Nem arról van szó, akarunk-e mi, horvátok Szerbiával, illetve Szerbia alá, hanem akarunk-e a pacifizmus, illetve a gyakorlatias emberiség új szellemével, a gyakorlatias demokrácia (»szocializmus«) új rendszerével és a gyakorlatias, tudományos, szakszerű közigazgatással (nem bürokratikus sablonokkal)».

Stjepan Radić azt remélte, hogy az antant majd saját érdekében legalább három követelményt támaszt Szerbiával szemben: alkotmányozó nemzetgyűlést, horvát autonómiát és politikai szabadságot, sőt talán még a szerb katonaság Horvátországból való kivonását is megköveteli. Bízott benne, hogy mindezt még a békekonferencia előtt eldöntik. Horvát köztársaság megalkotására törekedett, „tekintet nélkül a szerbekre és a szlovénekre”. A körülmények nyomására azonban, ingadozva is ezekben a viharos években, más lehetőségeket is számításba vett. Még az is felötlött benne, hogy Horvátország francia protektorátus is lehetne, vagy az, hogy Horvátországban, Szlovéniában és Bosznia-Hercegovinában plebiszcitumot rendezhetnének, s annak eredményeképpen megszülethetne „Jugoszlávia mint föderatív parasztköztársaság”. Mellesleg az is megfordult a fejében – ha nem is volt elragadtatva tőle –, hogy Ausztria és Magyarország mellett harmadiknak, Horvátország esetleges a dunai konföderációba is kerülhetne.

Avégből, hogy a gyülekezet határozatát elküldje a párizsi békekonferencia címére, Stjepan Radić 1919. február 3-án Zágábban egybehívta pártjának rendkívüli közgyűlését, amelyen nyilvánosan szándékozta előadni követeléseit. A közgyűlésen hovatovább 5856 küldött jelent meg. Ez alkalommal Stjepan Radić horvát alkotmányozó parlamentet és horvát köztársaságot követelt. Ezt azonban abba az elképzelésbe ágyazta, miszerint hozzák létre „a szerbek, horvátok, szlovének és bolgárok föderatív köztársaságát”, amely természetesen csak a külvilág felé lett volna egységes. A bolgárok csatlakozása tovább csökkentette volna a szerb lakosság arányszámát az új államban, de mivel a szerbek és a bolgárok között egymás után két háború is lezajlott, s a második is a szerbek győzelmével végződött, ilyen összetételű délszláv állam elképzelhetetlen volt. Stjepan Radić nyilván tisztában volt ezzel. A rezsim ennek a közgyűlésnek a határozatát okkal tekintette lázadó dokumentumnak. Ezért a kormány nem engedélyezte a Stjepan Radić részéről pár nappal későbbre, 1919. február 8-ára meghirdetett nyilvános nagygyűlést. A küldötteket a Zággrab felé vezető utakon a rendőrség barikádjai fogadták, amelyeket azonban tömegesen sikerült megkerülniük. Ugyanazon a napon egy petíciót is megfogalmaztak, amelyben

a főbb horvát követeléseket adták elő, ugyancsak a párizsi békekonferenciának címezve. Kérték, hogy ezeket a követeléseket maga Stjepan Radić adhassa elő Párizsban. A petícióra egy hét leforgása alatt 115 167 aláírás került.

Annak ellenére azonban, hogy Stjepan Radićnak képviselői immunitása volt, 1919. március 25-én munkatársainak egy csoportjával, sőt családjá nemely tagjával együtt letartóztatták, s bírósági ítélet nélkül háromszázharminckilenc napon át börtönben tartották. Itt érte a párizsi békekonferencia is 1919 nyarán, amely mély csalódást okozott neki. Politikája illuzorikusnak bizonyult. Csak miután új kormány került hatalomra, 1920. február 27-én helyezték szabadlábra. De alig egy hónapig élvezhette szabadságát, 1920. március 22-én ismét letartóztatták, ezúttal Galdovóban, egy pöttömnyi településen elhangzott beszéde miatt, amelyben monarchiaellenes kijelentések is voltak. Ezúttal bíróság elé került, s kijelentései miatt harminchavi elzárásra ítélték. 1920. november 28-án azonban, tekintettel a jugoszláv alkotmányozó nemzetgyűlés küszöbönálló választásaira, amnesztiában részesült.

Látván, hogy reményei Párizsban szertefoszlottak, Stjepan Radić mind gyakrabban emelte ki a meglevő állam föderatív átalakításának a szükségét. Közben továbbra is Horvátország függetlenségéről ábrándozott. „Számunkra (és a nép számára) a köztársaság és a föderalizmus a legfontosabb, mert a köztársaság = önrendelkezéssel, a föderalizmus = Norvégiával Svédország viszonylatában, és alkalmas pillanatban Norvégiával el Svédországtól (1907)”, írta 1919. december 17-én. A föderalizmust, látni valót, lépésnek tekintette az elszakadás felé. Ezúttal épp csak a Skandinávia és a Balkán közötti különbségről feledkezett meg.

Stjepan Radić csak akkor vált eltökélt föderalistává a meglevő állam kerekeiben, midőn három dolog egybefutott: amikor megvált mindazon illúzióitól, hogy a nyugati hatalmak majd a horvátok érdekében interveniálnak a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban; amikor 1920 elején felfogta, hogy a nyugtalan Horvátországot, miképpen a szerbiai rezsimek sejtetni engedte, érezhetően megtépázva és összezsugorítva – Radić szempontjából: jelentős horvát nemzeti területek feláldozásával – amputálhatnák, és saját sorsára bízhatnák; amikor látván a jugoszláv alkotmányozó parlamenti választásokon elért, rá nézve kedvező eredményt, új utakat keresett a horvát államiság afirmálásához.

Ezeknek a politikai folyamatoknak a hatására az integrális jugoszlávság horvát hívei, akik a Horvát Klubban, illetve a Horvát Közösségben tömörültek, a Radić-párt árnyékába kerültek. A rezsimek izgalomba jött, midőn kiderült, hogy a Horvát Közösség az 1920-as választásokon, Horvátország és Szlavónia területén csak négy képviselői mandátumot szerzett. Ez a körülmény a Horvát Közösséget is törekvéseinek felülvizsgálására készítette. A Horvát Közösség 1921-ben, midőn a horvát, s nem a jugoszláv nemzet számára követelte, hogy

saját sorsáról dönthessen, elindult azon az úton, amely az integrált jugoszlávság eszméjének feladásához vezetett. Ugyanabban az évben, a leendő alkotmányról folyó vita során, a Horvát Közösség, a Horvátország számára korábban követelt autonómia helyett az egész ország föderális-konföderális berendezését követte, kikötve, hogy az alkotmányt a jövőben csak a tartományok jóváhagyásával lehessen megváltoztatni. A rezsimpártok elvetették erre vonatkozó javaslatukat. 1924-ben, midőn Ante Trumbić, az egykori Jugoszláv Bizottság feje is csatlakozott Ivan Lorkovičhoz, a Horvát Közösség hátat fordított a monarchizmusnak is, és republikánus álláspontra helyezkedett. Emellett elvetette a Belgráddal folytatott kompromisszumos politikát is. Ez az integrális jugoszlávság végét jelentette Horvátországban.

Stjepan Radićot, aki időközben ismét börtönbe került, a rezsim épp akkor, 1925-ben vette rá, hogy ismerje el a monarchiát, sőt arra is, hogy tüstént lépjen be a szerbiai radikálisok kormányába. Radić pártja erőteljes szervezetté serdült, s erejét a hatalomban való részvétellel is próbára kellett tennie, viszont a legyengült Horvát Közösség mint koalíciós partner is elvesztette jelentőségét. De nem egész másfél év elteltével, mivel a várt eredmény elmaradt, Stjepan Radić és a rezsim között még ekkeseredettebb szakításra került sor, és ez egyre mélyülő politikai válsághoz vezetett. Amikor ugyanis a rezsim, 1928-ban, új megoldások után kutatva, ejtette Svetozar Pribičevićet, a jugoszláv integralisták vezetőjét, akiről Sándor király korábban azt mondogatta, hogy koronáját két országgal megajándékozta, Pribičević visszatért Horvátországba, szövetségre lépett Radićyal, ifjúkori barátjával, s a föderalizmus, később a republikanizmus pozíciójáról fordult híveivel együtt, a horvátokkal karöltve, a belgrádi rezsim ellen. Tanulságul ott lebegett előtte a Horvát Közösség sorsa meg az is, hogy a horvátok soraiban az integrált jugoszlávság eszméje teljes kudarcot vallott. A rezsim a Paraszt–Demokrata Koalíciót egyszerűen csak „határon túli front”-nak nevezte. Pribičević valamivel később így írta le pálfordulását: „A háború után a belgrádi hatalomtartók, midőn – állítólag – a veszélyeztetett államegységet kellett megmenteni, vagy amikor a »horvát szeparatizmus« ellen kellett küzdeni, folyton a horvátországi szerbekhez fordultak segítségért. De amint úgy ítélték meg, hogy hasznuk származhat abból, ha a horvátokkal akármilyen megállapodásra jutnak, a hivatalos Belgrád könnyű szívvel, minden skrupulus nélkül feláldozta a horvátországi szerbeket, akik ezért vörös posztó lettek a horvátok szemében. Radićyal kötött megállapodásom után a szerb–horvát kapcsolatok megváltoztak, harc helyett szívélyes együttműködésre, jobban mondva szívvel és lélekkel létrehozott egységre került sor. De a helyzet ilyen alakulása miatt a hivatalos Belgrád most azzal vádolja a horvátországi szerbeket, hogy elárulták a szerbséget és a szerb nemzeti gondolatot. A hivatalos Belgrád számára a szerb nemzeti gondolat

abból áll, hogy a Szerbián kívüli szerbeknek közösleges hivatalnokként Szerbia dominanciáját kell szolgálniuk, s közben semmi joguk sincs arra, hogy az állam politikájának kialakításában részt vegyenek, hanem teljességgel alá kell vetniük magukat a hivatalos Belgrád vezetőinek.”

A szerbiai politikai elitet leginkább az ejtette gondba, hogy most már a szerbek között került sor szakadásra. Ezt mindenáron fel kellett számolni. A horvátok az egyesülés előtt, a pillanatnyi erőviszonyok következtében, tehetetlennek látszottak, nem egészen másfél évtized múltán viszont túlságosan erősnek mutatkoztak. Még a szerbek egy részét is megnyerték saját ügyüknek. A szerbiai politikai elit mindezt a horvátok politikai hagyományaival magyarázta: Magyarországon évtizedeken át oppozícióban lévén, a politikát ellenzéki rombolásként fogják fel, s nem ismerik a pozitív, alkotó jellegű, nevezetesen államalkotó viszonyulást. A horvátoknak ezzel az állítólagos képtelenségével igyekeztek indokolni saját politikai dominanciájukat az ország felett.

Ebben a feszült légkörben, 1928. június 20-án dördült el Puniša Račić kosovói szerb radikális képviselő fegyvere a parlament szószékéről, ahonnan öt horvát képviselőt leterített. Közülük ketten, Đura Basariček és Pavle Radić, Stjepan Radić unokaöccse, a helyszínen meghalt. Maga Stjepan Radić pedig, dr. Ivan Pernar és Ivan Gunda társaságában megebesült. Ötven nap múlva, 1928. augusztus 8-án, halálos sebétől, Stjepan Radić is – Zágrábban – meghalt.

Pribičević a horvátok iránti elégtételként azt követelte, hogy a parlamentet, amelyben a büntényt elkövették, oszlassák fel, alakítsanak egy semleges kormányt, és tartsanak végre szabad parlamenti választásokat. Sándor király azonban elutasította, hogy ilyen légkörben választásokat szervezzenek. Tehát a meglevő parlamentet sem oszlathatta fel. Ezzel azt is elutasította, hogy a horvátoknak bármi elégtételt szolgáltasson. Ami még inkább mérgezte a különben is feszült légkört. 1928. augusztus 1-jén, ugyanazon a napon, amelyen régi összetételében egybehívták a meglevő parlamentet, a Paraszt–Demokrata Koalíció nevezetes deklarációt hozott. A deklarációban a Koalíció elutasította, hogy részt vegyen annak a parlamentnek a munkájában, amelyben horvát képviselőket gyilkoltak meg, s avégből, hogy a politikai, sőt állami krízist orvosolják, alkotmánymódosítást és az államnak föderatív alapon történő átszervezését követelte. Amikor hívei ezt a rezolúciót megszavazták, Stjepan Radić már halálán volt. Egy hét múlva meg is halt. A király azonban elvetette még a gondolatát is annak, hogy az országot föderalizálják. Azt állította, hogy a Paraszt–Demokrata Koalíció követeléseit ismertette minden parlamenti párt vezetőségével, s azok a követeléseket kivétel nélkül elutasították. Állítólag így tett Anton Korošec is meg dr. Mehmed Spaho is, a szlovének, illetve a muzulmánok parlamenti pártja nevében. Sándor király ezért Pribičevićnek is meg dr. Vladko Mačeknek, Stjepan Radić utódjának is felkínálta Horvátország

amputációját, mért – miként mondta – nem kívánt a horvátok ellen háborúzni. Ez mindenképpen fenyegetésnek számított. A javaslatot Pribičević is meg Maček is, ki-ki saját meggondolása miatt, elutasította.

A király ezután úgy ítélte meg, elérkezett az idő, hogy a parlamenti pártok túlságosan kiélezett küzdelme és túlzott követelései miatt, nemkülönben az állam oltalma végett, miként mondotta, közötté és népe között most már ne legyenek közvetítők. Rendesen ezt a szóvirágot használják mindazok, akik „személyes hatalmat”, illetve diktatúrát vezetnek be. Sándor király erre 1929. január 6-án szánta el magát. Patetikus jugoszlávság szellemében igyekezett stabilizálni az ország belső helyzetét. Az ország hivatalos nevét Szerb–Horvát–Szlovén Királyságról Jugoszláv Királyságra változtatta. Kijelentette, hogy nemcsak a szerbek, hanem éppúgy a horvátok és a szlovének királya is kíván lenni. Az országot kilenc bánságra osztotta, amelyek révén szétszabdalta az egykori történelmi tartományokat. A bánságok közigazgatási felosztást képeztek, nevüket a rajtuk átfutó folyóktól kapták. Semmivel sem emlékeztethettek az egykori történelmi tartományokra.

Sándor király 1931-ben még alkotmányt is oktrojált az országra, azután meg kváziparlamentet hozott létre. A választásokon csak jugoszláv jellegű pártok léphettek fel; azok, amelyek az ország minden választókerületében tudtak jelöltet állítani. Ezeknek a követelményeknek csak a rezsimpártok tehettek eleget; ennek segítségével a nem szerb és a tartományi jellegű pártokat eliminálták.

Így festett Sándor király jugoszlávsága. Mindennek a Marseille utcáin véghezvitt merénylet vetett véget, amelyben a macedón VMRO tagjai, az akkor már Ante Pavelić vezette, háttérben meghúzódó horvát usztasa mozgalommal együttműködve, megölték Sándor királyt. Ez az Ante Pavelić nem volt azonos azzal az aggastyánnal, aki 1918-ban a volt monarchiabeli országrészek államszervezete nevében felolvasta a Sándor régensnek szánt felterjesztést, hanem egy nála jóval fiatalabb jogász volt, aki 1927-ben a Trumbić-párt listáján, Trumbić mellett egyedül került be a jugoszláv parlamentbe, de aki a horvát képviselők ellen végrehajtott merénylet után tüstént elhagyta az országot, és a jugoszlávellenes horvát emigrációhoz csatlakozott.

Pavle Karadorđević herceg, régens sem talált üdvös megoldást az állam állandósult válságára, aki II. Péter király kiskorúsága idején vette magának a fáradságot, hogy államügyekkel foglalkozzon. Volt némi része abban, hogy 1939-ben megszülessen a Cvetković–Maček-féle megállapodás, amelynek következtében a korábbi Savska Banovina, jól kibővítve, Hrvatska Banovinává alakult, s autonómiát, kormányt és parlamentet kapott. Ez még mindig messze volt az ország föderalizálásától; épp csak a horvátok kaptak autonómiát egy országban, amely továbbra sem változott egységesből összetett állammá. De

már ez a változás is a szerb értelmiségiek heves ellenállásába ütközött, különösen azokéba, akik a Slobodan Jovanović vezette Szerb Művelődési Klub és Belgrádban megjelenő lapja, a Srpski glas köré tömörültek. Szereplésükről szövegünk bevezető részében már beszámoltunk.

Mindéz nem akadályozta meg az Első Jugoszlávia széthullását 1941-ben, midőn az ország a hitleri Németország támadásának az áldozatává vált. Az ország egy hét leforgása alatt összeomlott. Mindazonáltal ki kell emelni: az ország nem a belső okok, hanem a külső intervenció hatására roppant össze. Ez volt az alapvető különbség az első, és az ötven év múltán bekövetkező második széthullás között. Jugoszláviát 1941-ben a német, az olasz, a magyar, a bolgár állam között osztották fel, területén megalakult az Ante Pavelić vezette Horvát Független Állam, amely leginkább a quisling Szlovák Köztársaságra emlékeztetett, de a kicsire zsugorodott, német protektorátust elszenvető Szerbia is, melynek élén Nedić tábornok volt. Ez a képződmény viszont leginkább Petain Franciaországára emlékeztetett. Olaszország védnöksége alatt, Jugoszlávia némely részeit is felölelve, megalakult a csatlós Nagy-Albánia; az olaszok Montenegróban is a szakadárságot serkentették. A királyi kormány Nagy-Britanniába emigrált, az országban meg, félig-meddig illegálisításban, a Draža Mihailović vezette Hazai Jugoszláv Katonaság maradt, amelyre később a nyomatékosan szerbiai, csetnik jellegű Ravna Gora Mozgalom épült. Draža Mihailović felkelésével párhuzamosan egy másik felkelés is kibontakozott, amelynek élén a kommunista Josip Broz állt. Ez az utóbbi mozgalom 1943-ban a boszniai Jajcében megalakította a hat köztársaságból álló föderális Jugoszláviát. Az ország sorsa 1944 elején dőlt el, amikor Winston Churchill, Nagy-Britannia miniszterelnöke hátat fordított Draža Mihailovićnak, s a Josip Broz vezette fegyveres harcot vette pártfogásába. A megszálló elleni harc, valamint a szociális forradalom mellett azonban ez a négy év a délszláv népek kölcsönös irtóhadjáratát is képezte.

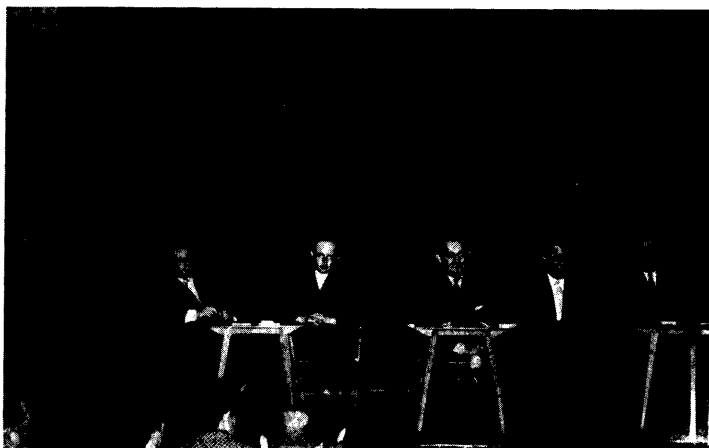
A háború ideje alatt már senki sem gondolt egy központosított és unitarista Jugoszlávia felújítására. Még Draža Mihailović mozgalma is föderációként gondolta Jugoszláviát talpra állítani; három alkotóelemből álló föderációként. Az a térkép ugyan, amelyet dr. Stevan Moljević, a Ravna Gora Mozgalom ideológusa 1941-ben rögtönzött, túlságosan egyoldalú volt: a pöttömnyi Szlovénia és a pici Horvátország mellett Szerbia csaknem elfedte az egész Jugoszláviát. Noha dr. Moljević föderációról beszélt, elképzelése szerint minden maradt volna a régiiben. „A szerbek, akik a Balkánon elsőnek szegültek szembe a germánok nyugatról keletre irányuló betörésével – írta dr. Moljević –, ezzel vezető szerepet érdemeltek ki maguknak a Balkánon. A szerbek erről a vezető szerepről nem fognak s nem is mondhatnak le, maguk miatt se meg a Balkán és annak sorsa miatt se. A szerbeknek be kell tölteniük történelmi küldeté-

süket, s ezt csak akkor tehetik meg, ha a homogén Szerbiába tömörülnek, Jugoszlávia keretében, Jugoszláviát meg átítatják saját szellemiségükkel, s ráütik Jugoszláviára saját pecsétjüket. A szerbeknek hegemoniával kell rendelkezniük a Balkán felett, de ahhoz, hogy hegemoniájuk lechessen a Balkán felett, előtte már hegemoniájuk kell legyen Jugoszláviában.”

Így festett volna Jugoszlávia a Ravna Gora Mozgalom elképzelése szerint. De honnan került volna elő egyszerűen egy homogén Szerbia, midőn Szerbiában már régóta felettébb nagy a nem szerb lakosság részaránya? Dr. Moljević megadta a választ erre a kérdésre is: „A kiköltöztetés és a lakosságcsere, kivált a horvátoké a szerb és a szerbeké a horvát területekről, az egyetlen módja annak, hogy a határok létrejőjenek, és jobb viszony szülessen közöttük . . .” Váteszi szavak voltak. Csak dr. Moljević azt remélte, hogy fél évszázaddal korábban valóra válnak.

Ha megkérdeznének bennünket, vajon az Első Jugoszlávia csupán versailles-i tákolmány volt-e, vagy a délszláv népek valós törekvéseinek a szüleménye, azt válaszolnánk, hogy kétségtelenül volt rá alap a délszláv népek törekvéseiben. A délszláv népek törekvése az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásakor – vagy talán már 1918 derekától kezdve – egybeesett az antant törekvéseivel. Noha ez a törekvés az Első Jugoszláviában, megannyi megpróbáltatás következtében, veszített a fényéből, még a II. világháború alatt is érzékelhető volt.

Hátramaradt, hogy áttekintsük, miként és miért hullott szét a Második Jugoszlávia is.

*Irodalmi esten Topolyán az ötvenes évek végén
(Szeli István, Major Nándor, Gál László, Bori Imre és Urbán János)*

AZ ÖSSZEFOGLALÁS JEGYÉBEN

P O M O G Á T S B É L A

Igen sok alkalommal jártam Bori Imre újvidéki házában – amely különben arról is nevezetes, hogy korábban Sinkó Ervinnek, a kiváló jugoszláviai magyar írónak és tudósnek az otthona volt –, mindig meglepődhettem azon, hogy a Budapesten éppen hogy megjelent könyvek, folyóiratok máris ott sorakoznak a dolgozószobában: hovatovább már nem is a polcokon, hanem az asztalokon, a székeken, a szőnyegen. Igazi műhely ez a lakás, a jugoszláviai magyar irodalom teljes gyűjteményével a terjedelmes könyvespolcokon, és természetesen jelen vannak az egyetemes magyar irodalom vagy éppen az irodalomtörténet-írás fontosabb művei is.

Az újvidéki tudós valóban műhelyben él, a munka, amelyet elvégez, egy egész kutatóintézetnek a becsületére válhatna. Valójában Bori Imre irodalomtörténeti munkája tette „nagykorúvá” a vajdasági magyar hungarológiai kutatásokat, az ő szerteágazó és rendkívül gazdag tudományos teljesítménye az, ami szélesebb körben (Magyarországon, Erdélyben, sőt a nyugati magyarság körében is) érdeklődést keltett a vajdasági magyar irodalomtudósok munkássága iránt. Műveinek sorában ott találjuk a magyar avantgárd irodalom történetét és a jugoszláviai magyar irodalom történetét feldolgozó könyveit, a magyar irodalmi modernség kialakulását és forrásvidékét bemutató összefoglalásait, továbbá Radnóti Miklósról, Krúdy Gyuláról, Móricz Zsigmondról, Kosztolányi Dezsőről, Nagy Lászlóról és Juhász Ferencről, illetve Szenteleky Kornélról, Sinkó Ervinről és Fehér Ferencről írott monográfiáit. Valójában egy egész kis könyvtárat hozott létre az irodalom történetét feltáró és értelmező munkáiból.

Két nagyobb irodalomtörténet-írói vállalkozására szeretném külön is felhívni a figyelmet. Az első az a nagyszabású összefoglalás, amelyet *A magyar irodalom modern irányjai* című kétkötetes munkájában ad (az első kötet 1985-ben, a második 1989-ben került az olvasó elé). Ebben az áttekintésében Bori

Imre a modern magyar irodalom irányzatait, mozgalmait és fontosabb alkotó egyéniségeit mutatja be, mintegy választ kínálva arra a kérdésre: mit jelent a „modernség” irodalmi kultúránk sok évszázados történetében. Az első kötet az irodalmi „modernség” kezdeteivel és első eredményeivel foglalkozik, először is a „modern” magyar líra ősforrásával: Arany János kései költészetével, amelyet nem kisebb író és kritikus, mint Kosztolányi már a „modern” költészet előfutárának látott, majd Madách nagy bölceleti drámáját, *Az ember tragédiáját*, amelyet a szimbolista irány egyik első művészi képviselőjének tekint, később Jókai Mór írói munkásságával, amely Bori értelmezése szerint a magyar „Belle Époque” igazi tükré, s már a századforduló új prózája előtt töri az utat, végül az „álmok álmodóival”: Asbóth János, Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő és Czöbel Minka munkásságával, ezekben az európai szimbolizmus teljes értékű magyar változatát fedezi fel. Hasonlóképpen eredeti látásmód és szempontrendszer birtokában foglalkozik a nagy vállalkozás második része a magyar naturalizmus íróival, a többi között Bródy Sándor, Petelei István, Gozdsdu Elek, Tömörkény István, Justh Zsigmond, Thury Zoltán és mások munkásságával.

Az összefoglalásban kifejezésre jutó irodalomtörténeti felfogás szerint a 19. század második felének magyar és nyugat-európai irodalma között nem volt akkora eltérés, mint azt a korábbi irodalomtörténetek tanították. Bori Imre igen sok meggondolkoztató érvet hoz fel annak bizonyítására, hogy a korszak magyar irodalmában milyen mélyrehatóan érvényesültek az európai irodalom új szemlélet- és ízlésmozgásai, művészi irányzatai és stíláriis törekvései. Mind eszmetörténeti, mind poétikai elemzésesei kétségtelenül megfontolást igényelnek, s valóban mozgásba is hozták a máskülönben már hosszú éve óta sajnálatosan stagnáló – a 19. század második felével foglalkozó – kutatásokat. Bori Imrének ez a nagy munkája igen ösztönzőleg hatott arra a kilencvenes évek során kibontakozó érdeklődésre, amely a magyar századvég és századelő irodalmának újólagos felfedezésére és értelmezésére törekedett. Ez a figyelemfelkeltő szerepet vállalta különben két korábbi esszékötete is: az 1976-ban megjelent *Fridolin és testvérei*, illetve az 1979-es évszámot viselő *Varázslók és mákvirágok* is, ezekben a (valamikor „ködlovagoknak” nevezett) „premodern” elbeszélőkri: Cholnoky Viktorról, Cholnoky Lászlórról, Krúdy Gyuláról, Justh Zsigmondrról, Török Gyuláról és Csáth Gézáról rajzolt igen eleven portrévázlatokat.

Bori Imre munkásságának másik (mindenképpen méltatandó) nagy fejezetét a magyar avantgárd irodalmat bemutató és elemző monográfiái és tanulmányai alkotják, mindenekelőtt a magyar avantgárd történetét úttörő módon feldolgozó könyvei: az 1969-es *A szecessziótól a dadaáig*, amely a magyar futurizmusról, expresszionizmusról és dadaizmusról adott képet, az 1970-es *A szurrealizmus ideje* és az 1971-es *Az avantgarde apostolai*, amely Kassák Lajos és Füst Milán arcképét mutatta be. Ezek a művei valóban úttörő jelentőségűek, minthogy írójuk már akkor (a hatvanas évek közepén) az avantgárdban látta

a modern magyar irodalom legfontosabb irányzatát, amikor Kassák Lajos és mozgalma még szinte teljes mértékben az irodalomtörténeti érdeklődés peremvidékére szorult, és csakis értetlen megítélésekkel vagy éppen rágalomokkal találkozott. Az, hogy Bori Imre az avantgárd irányzatát állította a huszadik századi magyar irodalom tengelyébe, sok vitát kavart, az azonban kétségtelen, hogy kutatási eredményei alapvetően változtatták meg azt a képet, amelyet modern irodalmunkról rajzolt a korábbi irodalomtörténet-írás.

Bori Imre tanulmányai kétségkívül szemléleti újításokkal gazdagították a magyar irodalomismeretet: széles körű eszmetörténeti érdeklődése, az írói alkotások művészi karakterének megragadása, az irodalmi irányzatok jellegzetes jegyeinek felismerése jelzi annak a szellemi műhelynek a minőségét, amely a vajdasági magyar tudós dolgozószobájában kialakult. Mindennek az egész magyar irodalomtörténet-írás és irodalomkritika összefüggésrendszerében is igen nagy: ösztönző, iskolateremtő és értékmentő szerepe volt, minthogy Bori akkor hívta fel a figyelmet a 19. és a 20. századi magyar irodalom „modern” és „európai” irányzataira, teljesítményeire, amidőn Magyarországon (és a többi magyar kulturális közösségben) még egy kirekesztő és dogmatikus marxista irodalomszemlélet uralkodott. Az újvidéki tudós tevékenységének ilyen módon mindenképpen korrekciós szerep jutott, sőt ennél több, hiszen Bori Imre könyvei, tanulmányai abban a korszakos jelentőségű szellemi küzdelemben is részt vettek, amely az irodalom, a kultúra autonómiájának helyreállításáért folyt az 1956 utáni évtizedekben.

E sorok írójának abban a szerencsében volt része, hogy nemcsak megismerhette Bori Imre irodalomtörténeti műhelyét, és nemcsak tanulságokat szűrhetett le ennek a műhelynek a gazdag eredményeiből, hanem közel kerülhetett a műhely gazdjához is. Mint már említettem, igen sokszor lehettem a Čirpanova utcai ház vendége, máskor pedig az újvidéki egyetem hungarológiai tanszékén, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében, a Magyar Írószövetségben vagy éppen a debreceni Irodalmi Napokon, a szabadkai Kosztolányi-ünnepségeken, a kanizsai írótáborban találkozhattunk, és folytathattuk, kezdhettük újra a soha véget nem érő személyes beszélgetést. Természetesen nemcsak az irodalmi élet cseeményeiről, nemcsak könyvekről és művekről, hanem politikáról, közös barátokról vagy éppen macskákról is (Bori, akárcsak magam, ismert macskabarát, nem is tudom, pillanatnyilag hány macska gazdája!). A barátság pedig valószínűleg többet ér minden irodalmi kapcsolatnál és egyetértésnél. Most tehát hetvenedik születésnapján nemcsak mint kiváló irodalomtudóst (akinek a Magyar Köztársaság már régóta tartozik egy Széchenyi-díjjal!) szeretném felköszönteni, hanem mint sok évtizedes jó barátot is. Valamikor egy (több) pohár dalmáciai vörösborral történt ez, most Újvidéken nincs dalmáciai bor, legyen hát villányi vagy vranaci vörös.

SZÖVEGCSONKOR BORI IMRÉNEK

K A B D E B Ó L Ó R Á N T

Bori Imre emlékeztetett mindnyájunkat egyszer-valamikor, hogy mindaz, amit mi klasszikus modernségként írunk le, az tulajdonképpen az avantgárd egyik változata. Mindezt még Szabó Lőrinc esetében is hangsúlyozta, éppen az én egyik *félm*ondatomat felidézve. Tudomásul vettük, elfogadtuk – én a magam részéről megfordítottam: az avantgárd a klasszikus modernség egyik változata. De lépünk tovább. Keressük meg a klasszikus modernség másik forrásvidékét, a *klasszikus* versbeszédet, illetőleg annak – paradox módon – közvetítőjét: a romantikát.

Vegyük azt, hogy a Természet – ahogy a régiek óta tudtuk, majd Galilei és Newton kiszámította – örök és változatlan, sőt változtathatatlan, csak az emberi természetben rombol és rendez át mindent a Wahlverwandschaft – Vas István szép találatával – a vonzás és választás pszichológiai törvénye. Még hozzá kiszámíthatatlanul.

Tehát van az Örök Rend, a Természet a maga örök-változtathatatlan szabályaival, amely az elveszett paradicsom emlékét idézi az emberiség szeme elé – annak az emberiségnek a szeme elé, amelyik a maga történelmével mindent elrontott, éjszakába fordította a fényt, és legfeljebb csak a héroszok – írók, költők, érzékeny lelkű emberek – képesek ismét felérezni ebből az éjszakából a fény, a nappali rend honába. *Fiat Lux* és megszületett Newton – mondja Pope (Dayka Gábor által is fordított) epigrammája.

Vagy ahogy Hölderlin *Hüperion*­jában (Szabó Ede szép fordításában, Friedrich Hölderlin: *Versek. Hüperion*, Európa, 1993, 163–355.) olvasom: „Egy jobb kor az, amit te keresel, egy szebb világ. Barátaidban csak ezt a világot ölel­ted át, ők és te voltatok ez a világ” (236.). „Amíg ez az egy dallam zeng bennem, nem félek a vadon halotti csendjétől a csillagok alatt; amíg ragyog a nap és

Diotima, számomra nincsen éjszaka” (237.). Akár a *Werther*ben is olvashatnánk, Dayka is írhatta volna versében. Különösen a felvezető kérdéssel: „tudod-e, hogy mit nélkülözöl, mi az, ami úgy hiányzik neked, (. . .) ami után búsulsz minden bánatodban?” (236.). Ezért vettem a kezembe ismét Hölderlint, különösképpen a *Hüperion*t.

Valóban, egybe tudom olvasni Dayka verseit és Kármán regényprójáját a hölderlini sorokkal. A lelkesültséget éppúgy mint a letörtséget. Csakhogy . . .

. . . Csakhogy amit benne olvastam, az nem Dayka vagy Kármán felé kérdezett vissza, hanem előre, Stefan George és a *Föld, Erdő, Isten* tizenkilenc-húsz éves Szabó Lőrince felé. Felfedve azt a kapcsolatot, amit Szerb Antal – és nyomában Baróti Dezső – még tudott, és amelyet mostanában a germanisták – köztük a zágrábi Žmegač – ismét hangsúlyoznak: a századforduló, a századelő klasszikus modernsége intertextuális kapcsolatban áll a klasszikus irodalmat magába szívó romantika szövegeivel. Mint ahogy ez Pound szövegei esetében is kimutatható, Szabó Lőrinc indulásával párhuzamosan.

A másfél század alatt fokozódó emberi bizonytalanság mögött mindvégig megmarad a Természet változtathatatlanságában manifesztálódó klasszikus rend nosztalgája.

Engedtessek meg, hogy most, Bori Imre köszöntéseként, összeolvassam a *Hüperion* és a *Föld, Erdő, Isten* néhány sorát, megjegyezve, hogy szinte mindkét mű egységét is egybeolvashatnám.

„Ó, bár sohase cselekedtem volna! hány reménységgel lennék gazdagabb! Igen, feledd csak el, hogy emberek is vannak, te romlandó, ostromlott, ezerszeresen megbántott szív! s térj vissza ismét oda, honnét indultál, a Természet, a változatlan, csöndes és szép Természet karjaiba.” (167.)

XXXII:

Bizony, barátom, hasztalan volt minden. Az örök hegyek türelmes homlokán tavaszi dísz t öltött az erdő. Istenek szerszáma, szócsöve voltunk mi eddig. S látod? –:

Én is azt hittem: csak én jelentek, én vagyok az érték. Jöjj ma még velem, jöjj, látogassuk meg a változatlan istenek oltárait s hallgassuk, hogy dobog föl a mezők munkás szívében a csirázó öntudat.

„Eleitől fogva barbárok, akiket a szorgalom, a tudomány s még a vallás is csak barbárabbá tett, teljességgel képtelenek minden isteni érzésre, csontjuk velejéig romlottak, a szent gráciák boldogságára érdemtelének, túlcsigázottságukban és szegényességükben bánítóak minden kiművelt lélek számára, tompák és harmóniátlanok, mint egy félrehajított edény cserepei –” (337.)

XXX:

*Oly súlyos felhők ülnek az égen,
 hogy csak a gyermek ártatlan szeme
 lát föl a csillagokig. Nem a szótlan-
 feszülő dac köti le ajkainkat,
 – a hitetlenség, a fáradt közöny!
 Árnyak, a némaság fegyencei
 vagyunk; s nézzétek csak, barátaim,
 arcunk mennyire átarc! . . . Tétován
 lengünk a szélben, szélkakasnak is
 elromlott, lelketlen vasdarabok.*

„Ahol azonban így megbántják az isteni Természetet és művészeit – ó, ott az élet legszebb kedve odavan, és minden más csillag kívánatosabb a földnél. Ott egyre sivárabbak, kietlenebbek az emberek, akik pedig mind szépnek születtek, növekszik a szolgaság s vele az eldurvulás, a gondokkal együtt nő a részegség, a bőséggel az éhség és a kenyérgond – minden év áldása átokká válik, és minden isten elmenekül.” (341.)

XXX:

*Jön s megy az idő: megint ránk öregszik
 egy újabb év, az undor s szégyen éve.
 Mi lesz az új? Új undor, újra szégyen.
 Beláttuk: remény és reménytelenség,
 jó s rossz itt egyformán felesleges.
 Óh, a remény már útált unalom:
 annyiszor megcsalt, hogy magunk szeretnők
 agyontaposni, – úgyis hasztalan
 rágja lelkünkben pondró-újjait.*

„De te ítélni fogsz, szent Természet! Mert még ha szerények lennének ezek az emberek, ha nem tennék a köztük élő jobbak számára törvénné önmagukat! ha nem gyaláznák azokat, akik mások, s ha már gyalázzák is, legalább ami isteni, azt ne gúnyolnák!” (339.)

XXX:

. . . Ha jön még
valaha tisztulás: a Föld, az áldott
Anyaföld indul meg, s harca a Béke
szent harca lesz s ez a harc lesz a végső!

XXVII:

Miután kitagadtak, miután gonosz
szavak s szemek fúródtak át a levegőn
felém, s a hiúság engem is majd megölt:
a növekedő nappal együtt, a bitang
tervek s a léhaság elől, kiszöktem a
munkás Halál terített asztalaihoz,
a temetőbe. Nem meghalni –.

Az örök
s ártatlanul buja természet kap belém:
Légy jó, élj és örülj! – biztat az anyaföld,
A hír a csontoké! – suttog a tört kereszt;
és mint tíz évvel ezelőtt, bennem ma is
régi és új világok lelke működik,
mert az élet arcának ráncai mögött
én tegnap láttam már a holnapit.

„Sohasem éltem még át ilyen teljesen azt az ősi, megingathatatlan sorsigazságot, hogy a szívben új üdvösség támad, ha kitart és átvirrasztja a bánat éjfelét, és hogy, mint csalogánydal a sötétben, igazán istenien csak a mély szenvedésben csendül fel bennünk a világ életdala. Mert mintha géniuszok lennének, úgy éltem most együtt a virágzó fákkal, és a tiszta patakok, ahogy alattuk folydogáltak, isteni hangú mormolással mosták ki keblemből a bánatot. (. . .) Így adtam át magam egyre jobban és jobban, szinte véghetetlenül a boldog Természetnek. Szívesen váltam volna gyermekké is, hogy közelebb legyek hozzá, szívesen vettem

volna, ha kevesebbet tudok, és olyanná válok, mint a tiszta fénysugár, hogy közelebb legyek hozzá! Ó, mennyivel többet ért számomra a gondolatokkal zsúfolt éveknél, a mindent megkísértő emberek minden kísérleténél, ha csak egy pillanatra is az ő békéjében, az ő szépségében érezhettem magamat!” (342–343.)

XXXVII:

*Örök tavasz és te, örök tavaszban
dobogó föld, örök szerelmesem,
– elóttetek ledobom emberi
álarcomat s magamba sülyedő
lélekkel, talán léttelen, de boldog
nyugalmatok életnél több s nagyobb
fenségébe temetkezem . . .*

XIX:

*Elmentél, s megnémült a föld. Halott erdők
mélyébe tűnt az eddig oly vidám visszhang
s ott szótlanúl zokogva nem figyelt többé
hívó szavamra, nem akarta napfényes
örömmel visszamondani neved, melyre
tegnap még együtt s boldogan tanítgattuk.
A délután biztató zöldje elsápadt,
a friss vadrózsa összecsukta bimbóit,
az ibolyák szemében árva könny égett:
kedvem veled szállt és a mozdulatlanság
dermedezett szívemben. A kilátó vén
kövein álltam, a korlát előtt, honnan
falunk fölött legtovább lehetett látni
már messze ringó kis hajód vitorláit.
Engem is elvittél? – oly léttelen vártam,
míg meg nem érkezett az estharangszó! . . . Majd
az éj hullatni kezdte harmatát; súlyos
csillagok ültek pillámra. A hajlongó
fák közt éjfélíg megmaradt a csönd, és sírt.*

„Nem sokkal azután kezdődött, hogy elmentél, sőt még a búcsú napjaiban. Lelkemben valami olyan erő támadt, amítől megriadtam; e benső elevenység előtt elhalványult, elenyészett a földi lét, mint éji lámpafény a hajnalpírban – elmond-

jam-e? – (. . .) a szüzi száj szava kinyitotta volna minden istentől elhagyott ember szemét, fényt csiholt volna tompa homlokukból, olyan erővel pezsgett bennem az élet! De egyre fáradtabbá bágyadtak halandó tagjaim, könyörtelenül húzott lefelé az aggasztó tehetatlenség. Ah, csöndes lugasomban be sokszor siraigattam ifjúságom rózsáit! hervadtak, egyre hervadoztak, s csupán a könnyek festették pirosra leánykád arcát. Minden a hajdani volt: a régi fák, a régi lugas – itt állt valaha Diotimád, gyermeked, Hüperion, szemed boldog sugárzásában, virág a virágok között, s a föld és ég erői békésen olvadtak eggyé benne; – most idegenül járt a májusi rügyek között, meghittjei, a kedves növények barátian intettek neki, ám ő csak gyászolni tudott; de azért megálltam mindegyiknél, búcsúztam egyre-másra: a ligetektől és forrásoktól, a lombsuttogású domboktól.

(. . .) és ott voltam a sziklán, a korlátnál, ahonnét egykor veled néztem le, a nyílt Természetbe, ah, ahol úgy álltam, hogy kezed tartott, ahol a szerelem első, borzongó hevületével tapadt rám tekinteted, ahol vágyunk áldozati borként öntötte volna túlláradó lelkünket az élet szakadékába – ott bolyongtam én, panaszom a szélnek sírtam el, pillantásom félénk madárként repesett, s alig mertem a szép földre nézni, amelytől meg kellett válnom.” (326–328.)

A történet más a Hüperionban és más a Föld, Erdő, Istenben természetesen. De a hangnem, a retorika és főként a horizont – az egymásra rímel.

Befejezésül engedtessek meg ennek a Bori-„csokornak” a továbbgondolása, a beszédmód azonosítása.

A Hüperion hivatkozik „Hérakleitosz nagy igéjé”-re, „az önmagában különböző Egy-re”, majd hozzáteszi: „míg erre rá nem leltek, nem létezhetett semmiféle filozófia”. Majd így folytatja: „Most már előállt az Egész, s lehetővé vált a meghatározás. A virág megérlelődött; most már ízekre szedhettük” (253.). Ez pedig a műalkotásra vezeti át a filozófiai meghatározást. A műalkotásra, amelynek Egységében a barátság és a szerelem – és minden egyéb emberi kapcsolat – egymás felé húzó és egymástól taszító különbözőségei összeolvadhattak. Ez pedig a klasszikus modernség horizontja is, melyen a romantika ellentétei felerősödhetnek, hogy a természet (a „park”, Lukács György George költészetét – előbb pozitív, utóbb negatív értelemben – „parklíraként” aposztrofálja!), vagyis a műalkotás örök uranoszi törvényeiben egyesülhessenek mégegyszer.

Ezzel cseng össze az irodalomtörténész Szerb Antal összeolvasása is, aki a maga sajátossá alakított preromantika-konceptiójában a romantikát és a klasszikus modernség meghatározó nagyságát, Stefan Georgét összefogó látomását megalkotta. És ebből a pozícióból születik – ezt megelőzően – a pályakezdő Szabó Lőrinc olvasata is. Aki *Kisnaplója* tanúsága szerint épp ezt az „önmagában különböző Egy”-et olvassa ki a német romantikából, hogy

létrehozza a *Föld, Erdő, Isten* kötet baráti és szerelmes változásairól szóló vallomásait oly módon, hogy mindezt a finoman érzékelt változást egyben a Természet örök változtathatatlanságával mérje ekkor még össze.

És ami ezután következett? A természettudomány is ráébred „az önmagában különböző Egy”-re: a Heisenberg-féle határozatlansági relációra. Amikor pedig már a természet is bizonytalanná válik, amikor Schrödinger az európai természettudományos alapozású filozófiai gondolkodás hézagairól kezd beszélni, ekkoriban kezd eltűnni a természet összehangoló nyugalma a versből, és egyben megszűnik a költő héroszi szerepe. Nincs mit mivel összehangolnia. Ekkor szűnt meg a költészet „holderlini” korszaka. Utólag egy filozófus mondja ki ezt, Heidegger a *Wozu Dichter* című tanulmányában.

A húszas évek végén, egymástól függetlenül egyszerre jelenik meg ez a horizont a fizikában, a filozófiában és a költészetben. Ahogy mondani szoktuk: a levegőben volt. Persze csak a legnagyobbak figyeltek fel rá. Ekkortól lesz érvényes Babits szava („Nem az énekes szüli a dalt: / a dal szüli énekesét.”) és a megnőtt Szabó Lőrinc gyakorlata. De ez már új korszak, néhányan úgy nevezzük: a dialogikus poétikai paradigma horizontja.

Déry Tiborral Újvidéken

BOLYONGÁS ÍRÓSZEREPBEN

V A R G A Z O L T Á N

John Updike: *Bech bolyong*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999

Vallomással kezdeném: nem vagyok kedvelője a „belterjes” irodalomnak. Némi pontosítással szólva az irodalomközpontúnak, az irodalomból táplálkozóknak, mindenekelőtt az ilyen prózának, novellának, regénynek. Legkevesébé a posztmodernként aposztrofált, irodalmi allúziókkal, áthallásokkal, vendég-szövegekkel, parafrázisokkal stb. megtűzdeltnek, bármennyire örömteli felismeréseket, rádöbbenéseket kínáljon is akár a csak annyira is vájtfulúeknek, amennyire jómagam is az lennék – miközben azokat rekeszti ki az irodalomból, akikhez az irodalomnak tulajdonképpen szólnia kellene: a nem „szakértőket”. Így, igen, hiszen az irodalom hatástalanná mindig akkor lesz, ha szakértővé kell válnunk élvezéséhez. Nem mintha a „Mikor hatásos?” nem lenne kérdés . . . Ámde itt most inkább arról talán, hogy a fenti válfajjal szemben az irodalomról szóló, az irodalmat tárgyul választó irodalmat némileg mégiscsak közelebb érzem magamhoz. Akkor is, ha író-hős áll középpontjában. Amit egyébként „az irodalom” maga sem nagyon szeret, de nem szeretett régebben sem, ezért lett a szerzői alteregóként kezelhető művész-hősökből valamikor festő, szobrász vagy zeneszerző, ennek megfelelően áttételes témakezeléssel is – boldog idők, mikor még a képzőművészetet és a kortárs zenét komolyan lehetett venni, s olyképp kezelni, hogy a laikus számára is mondjon valamit. Érthetőt vagy érthetlent, de izgalmasat, úgy, ahogy az Thomas Mann *Doktor Faustus*ának nyomán követhetetlenül lenyűgöző zeneelméleti és zeneszerzés-tudományi fejtegetései esetében is történik. Függetlenül attól, hogy az olvasó a regény olvasása közben döbben-e rá, avagy évtizedekkel később értesül róla csupán, hogy Adrian Leverkühn zeneszerző alakja mögött számos döntő vonatkozásban Friedrich Nietzsche figurája rejtőzik.

Alkalmasint utolsó sikeres példajaként az ilyenféle álcázó mutatóványoknak. Mert azóta az álcázás átlátszóbb, s az író mint regényhős vállalhatóbb lett. Alighanem az irodalom és az írói szerep bizonyos megrendülésével, problematikussá válásával is összefüggésben.

Számomra akkor is ide kíváncszón, ha a magyarul nemrég megjelent, de igazán újnak nem mondható Updike-művet (*Bech bolyong*) nem szükséges ennyire komolykodó kezdő sorokkal felvezetni. Akár azért sem, mert Updike írófigurája, Henry Bech, monumentalitás dolgában innen marad a Thomas Mann-i arányokon, de ugyanennyire azért is, mert nem ilyen igénnyel készült. Ámde „szerzőileg szintetizált” figuraként olyan illusztris alkotók alakját olvasztva egybe, mint Norman Mailer, Bernard Malamud, Saul Bellow, Philip Roth vagy éppen a jiddis nyelvű irodalom utolsó mohikánja, Isaac Bashevis Singer, hogy csupán a tájunkon legismertebb neveit említsük a zsidó származású (és részben tárgyú) neves amerikai írók népes hadának. Lévén, hogy a valójában nem létező, illetve csupán a nem zsidó, sőt jellemzően New England-i, fehér-angolszász-protestáns (a beavatottak számára: WASP) Updike szellemi gyermekeként napvilágot látott Henry Bech ugyanis mintha csak ezek egyike lenne. Képzeltbeli alkotóként első regényének kirobbanó sikerével együtt, amit azonban kevésbé kedvező fogadtatásra lelő, sőt a kritika által ledorongolt művek követnek, okkal, ok nélkül váltva ki hallgatásba hanyatló elbátortalanodást szerzőjükből, s terelve pályáját mellékvágányra. Elképzelhetően súlyos egzisztenciális következményekkel is járót, ha ki nem derülne, hogy odaát, az óceánon túl, az írói szerep, az egyszer elnyert írói titulus, létfenntartás szempontjából is mást jelent, mint kevésbé szerencsés tájakon, netán kis nyelvhez is kötötten. Éppen csak kollégiumokban, főiskolákon, egyetemeken megtartott irodalmi rendezvények, vetélkedők, felolvasások, vitaestek részeseként kell működni, tévé-képernyőre kerülni, kellőképpen „nyüzsgönni”, ha úgy tetszik. Vagy akár a szuperhatalmi haza kulturális „utazó nagykövet”-ének szerepét is vállalni – éppen attól a mérsékelt ellenzékiiségtől, látszat-baloldaliságtól megtámogatva, ami az Újvilágban „liberális”-ként ismeretes, és ami különösen a hidegháború enyhébb szakaszaiban számított jó ajánlólevélnek nem csupán a „vasfüggöny mögött”, hanem a „harmadik világban” is hasonlóképpen. Akkor is bőséges élményanyagot, gyakran szerelmi kalandokkal is fűszerezett nyújtva, ha a belőle megszületendő mű egyelőre még várat magára, vagy éppen végképp azzal fenyeget, hogy semmivé válik. És hát a különböző fellépések tiszteletdíjait arrafelé, a mi fogalmaink szerint bőven mérik, nem beszélve arról, hogy szegény tájakra vetődötten gazdag ország polgára szegényen is gazdagnak számít. Vagyis az ilyenféle kényszerpálya akkor sem igazán szánalomra okot adó, ha nemigen járhat lélekemelő közérzettel bármely magát elhivatottnak érző író számára. Henry Bech számára

sem tehát, belőle is fakad szüntelenül önmaga tudatában lévő, olykor keserű, ámde élelmesnek is mondható iróniája. Nem utolsósorban éppen Updike szeretetteljesen alakformáló szerzői iróniájának is köszönhetően bontakozva ki érzékletesen, s éppen tévelygéseiben rokonszenves figuraként vonulva végig a könyvön.

Updike ezúttal is mellékterméknek minősíthető könyvén, amelyet egyébként (amennyiben ezt egyáltalán fontosnak tartjuk) nem is könnyű éppen műfajilag helyére tennünk. Eleinte ugyanis kissé riportba hajló novellafüzérnek hat, később egyfajta pikaeszk regény benyomását kelti, hogy a végén már-már komplett, „igazi” regénnyé kerekedjen ki. Valószínűleg azzal összefüggésben, hogy nem igazán előre megfontolt szándékkal született, hanem mintegy önmagát íratta tovább. Először „Oroszországban”, pontosabban a hatvanas évek Szovjetuniójában utaztatva hősét, méghozzá „gazdagon”, hála az ott megjelent műveiért rázúdított, de az ország határain túl hasznavehetetlen rubelözönnek. Semmivel sem kevésbé gazdagodva azonban tapasztalatokban sem, még ha megbízatásának kényessége miatt vacogó tolmácsnőjének néma felajánkozását ekkor el is mulasztja még észrevenni. Hogy a következő fejezetben a latinosan életvidám Románia „Oroszország után egész civilizáltnak” tűnjék. Főleg azután, hogy Bechnek sikerül a melléje rendelt protokoll-írók, valamint a securitatus sofőrje társaságát magáról leráznia, és az irodalmi élet hitelesebb képviselőivel nemcsak összekerülnie, de társaságukban egy bukaresti mulató jóvoltából, az éjszakai élet balkáni változatával is megismerkedni. Elkerül azonban Brassóba is, itt figyel föl arra, hogy az ország egyes részein magyarul is beszélnek, „mivel Erdélyt Magyarországtól csatolták el a háború után”. Ennyi erről, de népünkről és államáról általában is, nyilván amiért Bech, illetve nyilván megalkotója is, elmulasztja a tábor legvidámabb barakját, a gulyás-kommunizmus országát is útba ejteni, gyaníthatóan őszinte sajnálatunkra. Mindenesetre az ezután következő bolgár fejezet, benne egy finoman megrajzolt költőnővel, akiben Bech egy pillanatra álmai asszonyát véli fellelni, azt, akinek megjelenésére mindig is számított, éppen csak arra nem, „hogy a nő itt bukkan fel, ebben a távoli és elgyötört országban, ebben a reggeli fényben . . .” Novellatéma ez a javából, fanyar líraiságában önálló életet is képesen élni, függetlenül a könyv egészétől, amely e részt követően mintha Henry Bech alakjának, világutazói szerepének háttereként kezdene el kibontakozni. Hazai, azaz Államok-beli gyökereit vagy inkább gyökértelenségét mutatva meg, kezdve élettársváltásának metszéspontjával, melyet követően először még indignálódva utasítaná el egy leánykollégium fellépésre szóló meghívását, melynek utóbb makacsnak mutakozó írói impotenciájától fenyegettetve, végül mégiscsak kénytelen lesz eleget tenni. Nehezen múló viszolygással, mint első, sikert arató regényének angliai kiadásával összefüggő londoni látogatásakor is, ahol egy drogmaffia-

tagként működő fiatal arisztokrata hölgygel kerül kapcsolatba. Egyre inkább egyfajta „szellemi parazita” életmóddal jegyzi el tehát magát, aminek nyomasztó volta főleg azután válik számára nyilvánvalóvá, hogy kétszeri „mennymenetelének” történetét is alkalmunk nyílik megismerni. Két látogatásával Amerika szellemi nagyságainak „Pantheon”-jában: először még kiskamaszként, ígéretes csemetéjét sikerigénnyel megfertőzni kívánó, ambiciózus anyja kíséretében, másodszor viszont holtpontnak is mondható „beteljesülése” alkalmával, amikor is a szóban forgó, kiérdemesült nagyságokból, többé-kevésbé szklerotikus kriptaszökevényekből álló társaság – viszonylag még fiatalon – őt is beválasztja tagjainak sorába. Úgyhogy Kanadában, Ausztráliában, Dél-Koreában, különböző afrikai és latin-amerikai országokban tett látogatásaira (ahány kikötő, annyi lány) már személyisége genezisének ismeretében kísérhetjük el, s lehetünk tanúi különböző élményeinek, gyakran vitáinak a rendezvények hallgatóságával, pl. a rasszizmusról, olykor „haladó” mivolta ellenére is kitevé a nincstelenség gazdagokat illető ellenszenvének. Ellenben Izraelben tett látogatása során ő az, aki sokkal kevésbé lelkesedik a Szentföldért időközben hitvestársi rangra emelkedett, angolszász-keresztény élettársánál, amiképpen valahogy ambivalensen viszonyul tulajdon zsidóságához is, mintha inkább szabadulni szeretne tőle, semmint kötődni hozzá – még ha Izrael állam polgáraitól úgy vélekedik is, hogy az ország „Nekik (. . .) azért szent, hogy föld; tizenkilenc évszázad kóborlás után a zsidóknak van végre egy helyük, amire azt mondhatják; oké, itt van, ez a hazánk.” Nem hiszem, hogy egy keresztény ezt valaha is megérthetné. Sokkal inkább otthon érzi magát Skóciában, melynek letűnt kelta kultúráját a magáéval inkább rokonnak érzi, még ha, világjárói felülnézetből tekintve rá, nem is mulasztja el megjegyezni, miképpen is űzték el a Skót Felföld juhtenyésztő nagybirtokosai a vidék krumplitermelő parasztjait. Részesei lehetünk azonban kimerítő dedikálási kálváriájának is, amikor reklámcélból, de megint csak tisztes díjazás ellenében, futószalagon kell kézjegyével ellátnia valamikor sikerregénye újbóli kiadásának több ezernyi példányát. Miközben agyában sokszor abbahagyott és újrakezdett, s ezért Luca székeként készülő regényének eseményei és alakjai kavarnak, ismételten változva és átalakulva – ami az utóbbiak közül a nőneműeket illeti, többnyire aszerint módosulva, hogy melyikük lehetséges modellje foglalkoztatja éppen fantáziáját. Hogy miután, hála a házasság gályapadjának, regénye ne csupán elkészüljön és megjelenjék, de kellő sikert is arathasson. Mondjuk talán úgy, hogy az elvárásoknak és befektetéseknek megfelelően, ami ez esetben mind a kritika, mind az olvasóközönség részéről a kellő elismerést jelenti, hála a beindított reklámgépezet megfelelő működésének. Úgyhogy mindössze egy a baj: egyedül Bech érzi regényét rossznak, tipikus bestsellerjelenségnek.

Miközben mi Updike könyvét ekkor már komplett, kikerekedett regénynek érzekeljük, melynek tárgya tulajdonképpen az írói szerep sajátos eltorzulása, deformálódása a mindenekfeletti üzlet nyomása alatt, mondhatjuk úgy is, hogy az „irodalom nyomorúsága”. Még ha mi innen, a magunk távollattalanságából, nem kis irigységgel is tekinthetünk erre a nyomorúságra. Vagy akár arra a másfajta légkörre is, aminek köszönhetően Bech zsidósága is más megvilágításban mutatkozik meg, mint amilyenek az itt, előítéleteket makacsul őrző, s gyakran túlérzékenységet kiváltó közép-európai égaljunk alatt mutatkozna. Természetesen olyan nem zsidó szerző zsidó hőst minden bántó éltől mentesen megmutató műve esetében is, amilyen Updike regénye. Updike ugyanis sajátos módon, hőse önbíráló hajlama és ezzel összefüggő rossz közérzete révén válik regénye írófigurájának (végső fokon tehát tulajdon alteregójának) bírálójává, méghozzá olyképpen, hogy az általa képviselt jellegzetesen amerikai zsidó életérzés egyben annak a WASP-attitűdnek is kritikája lesz, amit viszont Bea, Bech barátnője-felesége testesít meg a regényben. Vagyis Updike ilyenformán két értékrendet is szembeállít és összemér egymással, nem utolsósorban a hősében magára öltött elidegenítő jelmez segítségével. Legfőképpen mégiscsak Bech zsidó voltának, világlátásának megmutatásában remekelve, bizonyára személyes ismeretségeinek jóvoltából is, ámde mindenekelőtt nyilván a vizsgálata tárgyává tett íróvonalat műveinek tulajdon tudatában átszűrt tömény párlata révén. Amennyiben az elcsépeltnek számító tükrözésmélet-hez ragaszkodunk, mondhatjuk úgy is: „kettős tükör” segítségével. Tükörben tükröződő tükörkép által.

Sziirmai Károlyt búcsúztatja 1972 októberében Verbászon

ÁBÉCÉM B BETŰJÉHEZ: BALOGH, BARTA, BORI – ÉS A TÖBBIEK

K Á N T O R L A J O S

Néhány évvel ezelőtt, a megszállott és nagyszerű kolozsvári Ady-kutatóra emlékezve írtam egy jegyzetet: *A mint Ady, B mint Bustya*. Most, amikor a lexikonoknak és a *Híd* szerkesztőinek el kell hinnem, hogy újvidéki irodalomtörténész barátom rövidesen betölti a 70. évét, ez a B betűs ötlet elevenedett föl bennem, annál is inkább, mert az ezerkilencszázkilencvenkilences hetek eme utolján egy másik B-s feladat (valamiképpen azért ez is az A ligából) hárult rám. Balogh Edgár emlékiratainak még kiadatlan negyedik kötetét kellett megelőszavaznom, magyaráznom az örömömre és bosszúságomra változó közvéleménynek, a „másik tábor” éber figyelőinek, különösképpen azonban az új tanárokat-mestereket kereső-kapó fiataloknak. A *Számadásom* című kézirat (kötet) az 1956 és 1993 közötti időt öleli fel, tehát azt a szakaszt is, amelyben életre kelt az újvidéki–kolozsvári híd – és amelyet nem lehetett mindmáig lebombázni, bár voltak hónapok, évek, amikor ezen a hídon nemigen jártunk; volt úgy, hogy egyáltalán nem lehetett keresztülmenni rajta (egy-egy kis figyelő cikk emlékeztetett a jobb időkre), volt úgy, hogy a kedv csappant meg, átmenetileg. A híd azonban ellenállt a sokféle korróziónak, ma újra a mienk, és remélem, nem is fogjuk hagyni elhódítani vagy tönkretenni.

Az említett Balogh Edgár-emlékiratban utalás sincs rá (Gáll Ernő egyfajta *Korunk*-történetet író visszaemlékezésében sem találtam a számomra emlékezetes jelenetre), pedig Bori Imre, Bányai János és Tolnai Ottó első (családos) kolozsvári látogatása nem akármilyen érdeklődést váltott ki annak idején. Most nem magunkról, a Dónát úti lakónegyedben őket egy éjszakán át váró baráti társaságról, Láng Gusztávékról, Lászlóffy Aladárékról és Kántorékról beszélek, hanem a „szervekről”. Ha jól emlékszem, 1969. május 1-je körül, még munkaszüneti napon a délelőtti (*Korunk*-) szerkesztőségi találkozás kel-

tette föl a figyelmet, s az egyik belső „szolgálatos” oly óvatlan volt, hogy az írógépben felejtette az illetékes elvtársak-ébrek számára készített feljegyzését. Ettől (s a szóban forgó személytől) függetlenül, Bori Imre felesége a városban jártunkban-keltünkben többször megjegyezte egy buzgó belső munkatárs fel-feltűnését útvonalunkon: „Itt van a kém!”

„Kémkedésre” nem volt szükség, hiszen legfeljebb irodalmi információkat cseréltünk a Vajdaság és Erdély között. A tájékoztatás és véleménycsere kitérte persze, kiterjedt a magyarországi irodalmi történésekre is, kinek-kinek a kapcsolatrendszerre és lehetőségei szerint. Kiterjedt természetesen az irodalomtörténeti múltra, különösen az avantgárdra. Ha korábban azt írtam, hogy „A mint Ady, B mint Bustya”, a B mint Borihoz (Imréhez) most a K mint Kassákat kellene társítanom. Elsőként. Mert azután mondhatnám a K mint Krúdyt is, a K mint Krležát, és mondanom kellene a latin ábécé többi betűjét: H mint *Híd*, S mint Sinkó, majd visszafelé R mint Radnóti, M mint Móricz (Zsigmond), J mint Juhász (Ferenc). A B betűhöz is visszajuthatnánk, mert hogy látom, a tulajdonképpeni pályakezdő kötetben, az *Eszmék és látomások*-ban (az 1969. V. 3-ai dedikáció egyértelművé teszi annak a bizonyos májusi kolozsvári látogatásnak a pontos idejét) – a Bolyai-téma is jelen van. Igaz, itt nem a mi (1959-ben felszámolt) egyetemünkről van szó, hanem a névadójáról, Bolyai Jánosról meg az apjáról, Farkasról, úgy, ahogy őket Németh László láttatta. Az egyetem, a magyar nyelvű közép- és felsőoktatás, a közigazgatási nyelv és a jelképek használata ugyanígy tárgya volt azonban beszélgetéseinknek, akár Kolozsvárt, akár Újvidéken, akár Budapesten. (A „kéme” ilyenformán mégis kitérhetek, rólunk készített jelentéseikben, irodalmon túli területekre.) Közös emlékeink közt egy tusnádfürdőit is fölemlíthetnek, a nekem egyik legkedvesebb könyvajánlás révén. *A szürrealizmus ideje* belső borítóján olvasom: „Ezzel a könyvvel végig utaztam Erdélyt – s ez annak bizonyítéka, hogy valóban szeretettel adom Kántor Lajosnak Tusnádon, 1971. VII. 28-án Bori Imre.” Mi történetesen ott nyaraltunk öt- és hatéves fiainkkal, Boriék pedig Kolozsvárt nem találván minket, a Székelyföld szívéig autóztak utánunk, az otthonról hozott legújabb Bori-kötettel (is). Estére értek oda, vendéglőben szerettünk volna megvacsorázni együtt, de csak száraz halat kaptunk. (A Ceausescu-féle „kulturforradalom” első éve volt, sokkal rosszabb idők következtek rá, amikor nem csupán az étel, de a kommunikációs és mozgásszabadság illúziója is eltűnt.) Kedvünket akkor még – mégsem – lehetett elrontani, valamit valahol csak ettünk, beszélgettünk, köz- és magánügyekről, családról, gyerekekről, közös barátokról, intézményekről. (Legendaépítésnek számítana, ha most azt állítanám, hogy ezekre a szép időkre vezethető vissza harmadik – és első leány – unokánk névadása, a Dóra mellé a Bori felvétele; öt a Kántor Bálint, Kántor Bence unoka-sor B betűjéhez számítjuk.

De térjünk vissza az ábécéhez, a B betűhöz, anélkül, hogy az emlékező eltévedne a gyermekkor, az ifjúság, a családi történetek dzsungelében (például Bodola, Boronkay), a különféle csábítások, kalandozások, kísérletek, művészetek bozótosában (Boér Ferenc és Géza, Buday György, Barsay Jenő, Banner Zoltán, Bölöni Sándor, Bencze Ferenc – csak úgy hirtelen emelve ki ellenőrizhető neveket saját kapcsolatrendszerem utóbbi négy évtizedéből). Maradhatnánk Balogh Edgár *Számadásánál*, mert nagyon tanulságos épp e negyven év (politikai) csábításainak, illúzióinak és kiábrándulásainak újraélésében. Mégis, kerüljünk közelebb az ünnepelthez – akár tőle távolabbi irányokat jelezve, egy szakmán belül is. Fellapozva B betűmet, irodalomtörténet-sz-barátságunk „elárulásának” s az eklekticizmusnak a vádját vonva árva fejemre, be kell vallanom, hogy Bori Imre (és az avantgárd) előtt-mellett-után én bizony az irodalomtörténet-írásban Barta Jánostól igyekeztem tanulni – és ebben az apai Eötvös-kollégiumi emlékek, intelmek ugyanúgy szerepet játszottak, mint a személyes olvasmánytapasztalatok. (Móricz-kismonográfiám megjelenését követően, *Líra és novella* című, „szabályos” tudományos értekezésemre, könyvemre készülve, Debrecentől távol lévén, levélben fordultam a Mesterhez; számomra fontos válasza megtalálható a kötetvégi jegyzetekben.) Benedek Marcellhez egyszer hozott élőközelbe a sors – azon az akadémiai rendezvényen, emlékezetem szerint Czine Mihály oldalán állva, találkoztam személyesen először és utoljára Bóka Lászlóval is –, később azonban alkalmam volt e hivatásos Nagy Olvasó erdélyi hagyatéka egy részének közelébe kerülni, mindenekelőtt a Benedek Marcell-életmű publicisztikai-kritikai műfajait értelmezve újra (Balogh Edgár *Világosságának* háború utáni éveiből). Borbándi Gyulát még 1973-ban, Münchenben ismertem meg, majd a nyolcvanas évek romániai elvonókúrája következett Borbándi-ügyben is, hogy aztán a kilencvenesekben, e most taposottakban sűrűn futhassunk össze különböző konferenciákon. (A berlini illetőségű szociológusprofesszorral, Balla Bálinttal is újabban találkozgatunk – legutóbb a frankfurti könyvvásáron.)

Amiben valószínűleg kevesebbet vitakoznánk Bori Imrével, hiszen ez már szinte közös terület, közös barátság, megnyilvánulási forma Budapest–Újvidék–Kolozsvár háromszögében: Béládi Miklós, Bodnár György, Bányai János. Béládival, Bodnárral (és persze Bori Imrével) együtt voltunk érdekeltek *A határon túli magyar irodalom* címet kapott, 1982-es akadémiai irodalomtörténetben, Bányai János pedig mint újvidéki tanszékvezető (B. I. utódja) és kiváló elemzések szerzője, irodalomtörténeti összefüggések felvillantója ad ösztönzést kortársainak, Bori Imréhez méltó módon, túl is lépve régebbi kereteken. A Bodor Ádám prózai műveiről tartott budapesti intézeti konferencián Bányai nem először és nem utoljára bizonyította érzékenységét a legújabb magyar irodalomra.

És ha már Bodor Ádám – még néhány B betűs az én legszemélyesebb (kortársi) író-ábécémből: Bajor Andor, Bálint Tibor – s a legeslegfiatalabb (első kötetüknél tartó) erdélyiek közül Balázs Imre József. (Az ő feladata a *Korunkhoz* ma, holnap érkező Bori- és Bányai-kéziratokat is szerkeszteni.) És a nagy adósság, a sajnos már régebben lezárt életművű Bretter György. Ha nem tévedek, neki is kölcsönöztem Bori-kötetet. Barátságunk persze nem szorítkozott a könyvkölcsönzésekre. Hogy mit is jelentett ez (nekem legalábbis), azt biztosan nem Balogh Edgár *Számadásából* lehet megtudni. Az én számadásom viszont (szerencsére?) még csak nem is készül.

Pedig mégiscsak el kellene kezdeni.

Kolozsvár, 1999. október 31.

Gál Lászlótól átveszi a Híd-díjat (1967)

„MAGYAROK ÉS MINDENEK ISTENE”*

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

Babits dilemmáit, későbbi kérdéseit s válaszait *Hátrahagyott versei* közül jelzi többek között a *Vonaton, Tatra felé* (1926). „Világ, világ, mily gyönyörű / tudsz lenni, és milyen csúnya!” – medítál a „csúnyább (vagy szebb?), mert a másiké” kérdésén Babits. De aztán szinte elszégyellvén magát, elcsitul; tekintetét a természeti tüneményre emeli, felnéz a csodára: „De mindegy! / Élek és futok! / Név, ember, birtok, balgaság! / Övék? Miénk? A hó vakít, / s már mámor ez a hó-derű! / Világ, világ, mily gyönyörű / Tudsz lenni! (Mi vagyunk csúnyák)”. Értsd: a Tatra mint a természet műalkotása egyedülálló, ez a csoda-jelleg az attribútuma; az csak marginális kérdés: „Övék? Miénk?”

A harmincas években kétszer is nekifog a *Hadakozom a világgal* . . . sorkezdetű töredéknek:

*Magyarságom naiv gőgje fogytán.
De magyarság eredendő veszélyi
fejem körül feketén tornyosodván,
szavaim súllyal és kínnal teremnek
mint bölcsek szemén a nehéz könnyek
nagy sűrű mézga a beteg fa odván.*

Ebben világosan benne áll: mi változott, s mi nem magyarság-felfogását illetően. Trianont mind a *Petőfi koszorúi* (1923), mind az *Aldás a magyarra* (1938) változatlanul elítéli. Mindig a teljes volt-hazában, a szülőföldben,

* A *Babits átnéz a Dunán* című filológiai esszé zárófejezete. A teljes szöveg megjelent: *Irodalomismeret*, 1999. 1–2. sz. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság ezzel az esszével szeretettel köszönti tiszteletbeli elnökét, Bori Imre professzort.

nemzedéke ifjúságának színtereiben gondolkodik (Erdély, 1940). Ez a „szellemi honvédelem” azonban – mint Pomogáts Béla a Babits-centenárium alkalmával fejtegeti – „antifaszizmussal és háborúellenességgel” párosul. „Erős igazsággal az erőszak ellen: / Így élj, s nem kell félned, veled már az Isten. / Kelnek a zsarnokok, tűnnek a zsarnokok. / Te maradsz, te várhatsz, nagy a te zálogod.”

Amikor az esztergomi Előhegyről átnézett a Dunán – a határokon –, a magyarságot féltette, óvta, de más-népi környezetükre is rátekintett. Nem rajta múlt, hogy román író társaival nem sikerült az a hivatalos kapcsolatfelvétel, amelynek tervét maga is támogatta. A szerb *XX. Vek* (Huszadik Század) című folyóiratnak 1939-ben európeér nyilatkozatot adott. Arról beszélt: „A szellemi együttműködés alapja két nép irodalma között semmi esetre sem lehet politikai alap. Nem arról van szó tehát, hogy egymás szellemi termékeit udvariasan vagy valamely barátkozási politikának megfelelően portáljuk vagy dicsérijük. Inkább arról, hogy egymásban ne az idegent lássuk, hanem egyazon nagy európai kultúrának testvéri részeseit, s eszerint figyeljük, ismerjük és ítéljük meg egymást, ugyanavval a tárgyilagos szeretettel és szigorúsággal, mint magunkat.” (Első közlését én gondolhattam; kiad. Gál István, *Kortárs*, 1976. Hogy bekövetkezett az első mondatbeli jóslat az „absztrakt internacionalizmus” ötvenes-hatvanas évekbeli idején!)

„Magyarsága naiv gögje fogytán” – egybehangzón a szerb *Huszadik Század*-ban közölt nyilatkozattal – elítélte a nemzetiségi és regionális magyar irodalom elfogult, kivételező, ajnározó, kritikátlan fogadtatását. Amikor szerkesztői megbízásából Illés Endre „nézett át a Dunán” egy szlovenszkói magyar könyvszemle erejéig a *Nyugat* 1933. évi folyamában, a kritikus „tiszta irodalmi princípiumok szerint” tett „szelid kritikai megjegyzései” vihart támasztottak. „A politika azonnal feljajdult, mint aki nem tűri, hogy a játékból kimaradjon: Szlovenszkóban gyűléseket tartanak, hírlapi hajsza folyik, tanácskoznak és határozatokat hoznak, hogyan lehetne társadalmi úton fellépni a szlovenszkói irodalom büszkeségét sértő kritika ellen, bosszút venni a folyóiraton, mely a szlovenszkói írókról mert nem csak jót írni?” Babits a *Nyugat* szerkesztőjeként határozottan hozzátette még: „Társadalmi úton fellépni egy kritika ellen, megtorlást és regionális sérelmeket emlegetni ott, ahol irodalmi elvekről van szó: oly gondolkodásra vall, mely a legsötétebb Balkánon volna méltó, s amely ellen a kritika szabadságának nevében a lehangosabban kell tiltakoznunk.”

Babits átnéz a Dunán.

Lám, tudomást vétet a Felföld magyar íróiról, s feltehetően kettébontotta a csehszlovákokat is a két nép s a még rokonabb két nyelv irodalmára. Ismerhette-e, olvashatta-e írójukat, teszem azt, franciául vagy németül? A kérdés szakkutatói megmondhatnák. Az bizonyos, hogy „minden politikától mentesen

mert volna nézni és ítélni fölöttük”, mint tette ezt a szlovenszkói vagy erdélyi magyar írókkal, a papi rend vagy arisztokrácia dilettánsaival.

Babits Mihály generációja a magyar hazafias költészet szóvirágainak kertjében nőtt fel. „Magyar szonettjeikkel” ő s Kosztolányi és Juhász dobták félre a „kongó szavalmányok” fonnyadt koszorúit, más rendet szabva a költői múltidézésnek a „festő, franciás, hérédiás” portrészonettek karcsú formáival: Babits a nemzeti mitológiára vonatkozóan is szakított az áhítatos beidegződésekkel. 1927-ben a „magyarok Istenét” sem úgy látta, ahogy illendő lett volna. Az nem lehet a mi kizárólagos Istenünk, csak „magyarok és mindenek Istene” (*A magyarok Istenéhez*):

*Vagy-e S ki vagy? S mienk vagy-e? Csupán
mienk és senki másé? Szabad-e
hogy csupán a mienk légy? És lehetsz-e
az, aki vagy, ha csupán mienk vagy?*

*S mégis: lehetsz-e aki vagy, ha nem tudsz
csupán mienk is lenni? Lehet-e
világod végtelen, ha nem vagyunk
mi is középen, és sorsunk a Tengely?*

*Mi vár reánk? És jön-e még igazság?
Vagy mi leszünk a keresztrefeszített
a nemzetek közt? Akkor is középen
áll a Kereszt, s ki szenved: Messiás.*

*És az van talán hátra még. Az embert,
az aprót, megváltottad már. A népek
váltsága jó most. S bizonytal mienk vagy,
isten, amíg mi hordjuk a keresztet.*

*Mert nem lehetsz a mérges kis Wotanok.
öccse te, egy a sok közül, pogány
csillag, hanem ki eljött, csillagoltó
nap, s kinél kisebb nekünk nem elég:*

magyarok és mindenek Istene.

Babits „vívódó magyarságtudatáról” szólva Poszler György már a '70-es években rámutatott, hogy „ennek a magyarságtudatnak az »ultima ratio«-ja [. . .] a törzsi istenek detronizációja, a magyar humánus hagyományok alapján létrejövő európai-magyar integráció: »Mert nem lehetsz a mérges Wotanok / öccse te, egy a sok közül, pogány / csillag . . .«” (1978).

Resteltem, de ezt a *Wotant* én sokáig a *vótokkal* kavartam össze. A már száz éve csak néhány lelket számláló vótok köztudomásúan oroszországi finn néptörzs, nyelvükben sok a *lett* elem. (Innen a nyelvész szójáték: „A vótok lettek vótok.”) Hadd pontosítsak! Törzsi nép a vót is, de híresebb, hatalmasabb törzseket reprezentál Wotan, a dél-germán főisten, az észak-germán Odin megfelelője. Wotan (Wodan, Odhinn) dühöngő szélviharhadisten; Wagnernél a *Nibelung gyűrűjében* ő az istenek feje. Babits a legpontosabban jelöli vele, ami mondani akar: „a magyarok Istene” nem lehet „öccse”, mint „pogány csillag” a „mérges kis Wotanok”-nak; nekünk a „csillagoltó” Nap egyetemes istensége kell; az értelmezővel szólva: „a nagy humánus hagyományok alapján létrejövő integráció”.

Kis pogány istencsillagocskák pislákolnak az Előheggyel szembeni Duna-szalagon túl is. (Szlováknak, csehnek, szerbnek mind megvolt – megvan? – a maga törzsi istensége. Babits őket is beleérti ebbe az egyetemes európai integrációba, a „Folyón innen és túl két kis szomszéd ország” alkotta „egész táj”-ba; nekik is meg kell szabadulniuk Wotanjaiktól. És Napnál kisebb csillag sem nekik, sem nekünk nem elég, hiszen ha Isten „magyarok és *mindenek* Istene”, istene önékik is.)

A Babits-költészet nem „a jelenségek szintjén” maradó, a „részlegesnél rekedő” líra. A költő *különös hírmondó*-alteregója „az emberi életet magába foglaló természet legegyszerűbb, leglényegesebb ősjelenségeire” figyel, melyek mögött ott „a létezésnek egyetemes, (. . .) minden élőtestvéri egységbe foglaló” tulajdonsága és törvénye; „arra az eszmére, arra az eroszra” talál, „amely mindent összefog, melynek ereje és áhítata *bizodalmat és pietást sugall* az élőkre egymással szemben is, az élet örökké újuló s örökké egyforma körforgására is” (Németh G. Béla, 1983). A *Mint különös hírmondó* . . . második szakaszbeli „apró, napi, laza, esetleges ügyködésére utaló világá”-ra (motorberregés, kőműveskopogás, gépfegyverpróba) az elemző szerint így felel a hatodik szakasz „biblikus, profetikus, mitologikus” világa: „akkor a hírnök föláll, veszi a botját, s megfordul a népes / völgyek felé mint kit nagy hír kerget le hegyéről / és ha kérdik a hírt, nem bír mást mondani: ősz van! / nagy hírként kiáltja amit mindenki tud: ősz van!”

A *Mint különös hírmondó* . . . (1930) kompozícióbeli helyét a *Verseny*t az *esztendőkkal* kötetben Babits az esztergomi *Verses napló* (1932) után jelölte ki. a *Verses napló*ba került sok empirikus „apró, napi, laza esetleges ügykö-

dés”-t, tapasztalatot, benyomást a folyón inneni és túli „két kis szomszéd ország” mindennapjairól a *Mint különös hírmondó* . . . ennélfogva alárendeli a létezés mindent összefogó egyetemes erejének és áhítatának, mely „bizalmat és pietást sugall”. (Ilyen „bizalom s pietás”-sugalló a minduntalan idézett szép kifejezés is: „a két szomszéd kis ország”.)

Van egy másik hasonló Babits-vers, még 1924-ből. Címe kihívóan „napi” direkt-publicisztikus: *Free Trade – Szabadkereskedelem!* A szabadkereskedelmet az esztergom-kertvárosi, a párkányi-sturovói csempész is megérti. A „lármás emberi hálók”, a „határba” vagdaló-kötöző „Ember”, az „őr”, a „sorompó”, a „vámok igája” feleselnek benne „a komoly édes dombok”, a sugár, a szél, az illatok, a színek mindenkori létezését ünneplő-hírlelő költői áhítattal. Ha már határ a Duna, Dráva, legyen akkor szabadkereskedelem, átjárhatóság (mint ahogy sugár, szél, illat, szín sem ismer határt); legyen egymást gazdagítás „két kis szomszéd ország” között. A „Komoly édes dombok muzsikája” ne „verje szegény szárnyát” az Ember határhálóiba.

Babits átnéz a Dunán.

Azt látja, ami az esztergomi trianonos versek termékenyítő tapasztalati hordaléka.

De költészetében azt látta, aminek határt nem szabhatni.

„Komoly édes dombok muzsikája”-ra bízva különös hírmondását a „bizalom s pietás”-ról.

*

Ezekkel a „komoly édes dombok”-kal 1940-ben ismét találkozunk: „Az enyhe hajlású, *édes dombok*, az ég kéksége, a felhők fénye s a levegő íze” Pannóniában „Itáliát idézik” (*Itália és Pannónia*). A „teljes táj” egy: ott Marcus Aurelius nyomai, itt az előhegyi szellemi őrhely; a Duna két partján egyazon európai latinitás és keresztény kultúra örökösei vagyunk.

TÖREDÉK BORI IMRÉNEK

Régi jeligére

T A N D O R I D E Z S Ő

Bár 1959-ben professzorunk a műford. szemináriumról, néhai Kardos László ráírta egy versemre, „Ez jó vers!”, és így *Az elrepült bokor* című félszengém meg is jelent az akkori *ÉS*-ben (kész csoda! bár publikációs életem gyakran ma is a csodák mentében hajózik csak, nem az evidenciákéban), s bár ez a költemény az eredetileg *Egyetlen* címet viselő, a kiadó által *Töredék Hamletnek* címre (együttműködéssel mindazonáltal) átkényszerített első kötetemben (30. születésnapomra jelent meg, utána közel négy év szilenciumot vívott ki számomra) ott áll, mondom, bár mindez így van, ekképpen „kezdet”, a kezdet kezdetét (Nemes Nagy Ágnes tanári hatását, meg saját legnagyobb magányomban 13–14 éves korom közt megerősödött szent és elkeseredett-boldog költői elszánásomat) leszámítva: a következő döbbenetes hír hozta költővé avatásomat: „Bori írt rólad a *Híd*ban . . .!” – közölte valaki. Bori Imre a *Híd* hasábjain . . . s nem is akármit. És verseim, érdemleges költemények (a magam portáján érdemlegesek) jöttek az újvidéki folyóiratban . . . ó, Isten! Mondaná hamleti szó. Nem tudom, a zen-buddhista szó hogyan fejezné ki ugyanezt. A parlagi tény: akkoriban a Vajdaságban avatódott a magyar költő.

Nagyobb volt ott (alkalmasint) a szellemi szabadság, és a többi – effélék elemzését mindig is másokra hagytam. Bár nemes és értő gesztusával és textusával Bori Imre valóban költővé avatott engem forma szerint is így, megerősítvén az effélet idehaza régóta muttyogókat-puttyogókat (az undok helyzetet legyen hivatva jelezni ily undok kifejezés!), bajok azért még (jeleztem) bőven akadtak, és tulajdonképpen a kora bánatra rímelő rendetlenség jellemzi máig is az írói pályám.

Bori Imrének mivel is kívánhatok minden jót a továbbiakra, meg hogy teljes örömmel nézzen vissza egy s más tevékenységére (nyilván a többire is, ezt

nem én tudhatom, nem én vagyok elhivatott értékelője), tehát mit mondhatok én itt, ami nem „puszta” ország-város, méltatósdi-hálásdi, mit: azt, hogy az a már nem oly süvölvény korú poéta onnéttől csaknem harmincöt éven, még többön át valami átlagos emberi, ám esetleg nem éppen átlagos szellemi pályát írt le. Hohó! Nem bicsaklott az ízlésem itt! A „nem éppen átlagos szellemi pálya” úgy értendő, hogy érjen bármit is, „képviseljen” bármi különféle jellegű értékeket is, amit csináltam (csináltíródott általam!), legyen az átfutási ideje bármi lassú (még be sem érlelődhet, már meghaladott etc.), a tudós Borinak szülői tiszteletadás volt emez én csekély, bár viszonylag nagy terjedelmű ügykezetenysoromban a tudatosság, a pont ezért nyelvfilozófiákban nem gázolható vissza-tisztánlátás (rálátás Wittgenstein költői filozófiaigényére, Camus és társainak egzisztencializmusára, a nem okvetlenül elemien európaias „keletiségre”), tehát hogy mindenféle esztelenkedéseim során is észnél voltam – ám ez kevés lenne, ez még bőven lehetne átlagos.

Amit Borinak átnyújthatok itt, csekélységet, de talán csak mennyiségre azt: nem átlagos a sorsnak (lásd Szentjóby, Stauby stb.: A SROS, A SROSOS etc.) az a rendelése, hogy életemben/mel mostanra – már jó ideje észlelem, már oly kitűnő és kedves tanulmányírók, mint Babarczy Eszter, Horváth András stb. észlelik csakígy – visszatértem, vissza-értem a *Töredék Hamletnek* (eredeti címén: *Egyetlen*) állagvilágába. Félrehajolni teljes térnyi szelekből . . . már csak azt a jövő időt kívánni, ami elmúlt, s hogy ne legyen több pillanatom, ami előtte nem volt . . . és áthullani emlékezetemen . . . elismerem, nehézzé teszi a mindennapokban lábaló pofát (sic!), aki felháborodással fogadja, ha valamiért „időre kell menni”, s nem az ő időpontjaiban, ha el kell mozdulni legszűkebbjéből, s nem tapadhat úgy, mint aszfaltcsíkba a fű a madarainak sírja-közelén, meg ha túl sokat kell dumálni. Kellemessé nem teszi a magamfajta (egyre lassabban, vonszolódóbban) lábaló pofát, hogy ekképpen nehézkes . . . inkább jegyzetel . . . minimalista dolgokat ír (semmi ál-társadalmiság, semmi ál-romantika, dráma, cselekmény, bűn és bonyodalom . . . tényleg csak az evidencia, a SROSROS-s egyebek „evidencia-egzisztencializmusa” stb.), de legalább arra használja (ez a Bori által akkor végképp íróvá avatott, a *Híd* által sok nehéz időn egy darabig még segített Tandori Dezső), arra éli lehetőségeit, hogy (mások untatására, elismerem) visszakanyarodjék egzisztencialista-koanos, mégis itteni, mégis a nyomorult körülmények közt leghívebb útnak a kanyarokon át is „léghűmagadhozakkormárafrancbaisésafrancbamin-dennel” elvét és gyakorlatát éli, járja (mondom, mind jobban vonszolódva, kelleltlenebbül).

Köszönöm, hogy ez a kanyar is meglett.

El valék kényeztetve rögtön az elején. Nemes Nagy Ágnes, Bori Imre, még sokan.

Keservesen írok meg (én, állítólag oly termékeny géppüfőlő) már ennyit is. Bármennyire szívből jön, észből etc. De mert az itteni (körülményeivel terhes) lét elviselésére a lét állati unalmát kellett megtanulnom madaraimtól és egyetlen-vágyú magamtól, küzdve vágom ki a magam pár oldalát is. De evidensen: köszönöm, Bori Imre, én nem is tudom, professzor jóakaróm, esszéista értőnk . . . nem, írotársunk. Itteni emberkollégánk.

Az Isten éltesse (azzal mind, ami még erretájt lenni tud).

(1999. VII. 20.)

*A Farkasréti temetőben a Matica srpska megalakulásának
százötvenedik évfordulóján 1976-ban*

GONDOLKODÓ ADATOK

Bori Imre és a kisebbségi – jugoszláviai – magyar irodalom

B Á N Y A I J Á N O S

A kisebbségi (magyar) irodalmakról szóló, immár több mint nyolc évtizede zajló vita még nem ért véget. Nehéz kiszámítani, mikor juthat nyugvópontra, ha egyáltalán lezárható a sokszor lappangó, máskor hevesen és indulatosan felcsapó polémia a kisebbségi (magyar) és a magyar irodalom viszonylatairól, meg különös kapcsolatrendszeréről. Mert nem akármilyen kockán. Elsősorban annak a kérdésnek nem múló időszerűsége, hogy rá lehet-e kérdezni az „egyetemes magyar irodalomra”, hogy „mi ez?”, ha már gond nélkül rá lehet kérdezni a kisebbségi, vagy ahogyan mostanában gyakran emlegetik, határon túli magyar irodalom, korábban nemzetiségi irodalom/irodalmak mibenlétére. A szlovákiai költő és irodalomtanár, Tözsér Árpád tette fel legutóbb ezeket a kérdéseket Cselényi László és Grandel Lajos műveit elemző, teoretikusan jól megalapozott tanulmányában (*Az irodalom határai*. Kaligram Kiadó, Pozsony, 1998), többek között afelett is elgondolkodva, hogy „egy nyelven belül elképzelhető-e egyáltalán több autonóm, saját értékrendű közösség”, és ebben a kontextusban afelett is, hogy mi történik azokkal az írókkal és műveikkel, akik „túlnőtték”, miként Cselényi és Grendel életműve, a „nemzetiségi vagy kisebbségi irodalom kereteit”, és ha túlnőtték, „hová, mibe nőttek bele”? Nem először merülnek fel a kisebbségi (magyar) irodalmakról szóló írásokban ezek a kérdések, és nem kevesen hirdetik, hogy a kisebbségi irodalom „kinőhető”, mint az érettségi öltöny. Látszólag könnyű a válasz, mindazok, akik „túlnőtték” a „kisebbségi irodalom kereteit”, a magyar nemzeti (egységes, egyetemes) irodalomba nőttek bele, nyilván. A könnyű válasz azonban kételyt kelt, mert nyomban meg lehet kérdezni, hol voltak eddig, nem a magyar nemzeti irodalomban?, ha a kisebbségi magyar irodalmak a magyar irodalom részei. Mert ha így van, hiszen alig vitathatóan állítható, hogy a kisebbségi (magyar)

irodalmak – „is” nélkül – magyar irodalmak, akkor ez az egész „kinőtte”-kép értelmét veszti. Természetesen arról sem lehet megfeledezni, hogy – Tözsér idézi Szegedy-Maszák Mihályt – az irodalomban „a nemzeti jelleg ugyanúgy elhalványulhat, mint ahogyan a nyelvjárások veszítettek az önállóságukból . . .”

Az évtizedek óta tartó polémiaának nem elvárható befejezése és kifejlete ad értelmet, legalábbis amíg irodalom(elmélet)i kérdésként merül fel, sokkal inkább az, hogy vannak ilyen kérdések, hogy előttük állunk, amikor a magyar irodalomról szólnak, miközben fenntartjuk a válaszadás több lehetőségét, és ezáltal a máskülönben „semlegesnek” és „tárgyilagosnak” vélt irodalmi adatokat – az irodalomtörténet úgynevezett tényanyagát is – *gondolkodásra és beszédre* készítenek. Ne feledjük, az irodalom mibenlétéről, és történeti hovatartozásáról nem az irodalomtörténészek és nem is az irodalomkritikusok „beszélnek”, hiszen nem is ők találták ki ezt a „problémasort”, hanem éppen az irodalom életének és történetének, az „élő irodalmiság”-nak az adatai és tényei, melyeknek begyűjtése, elrendezése és megszólítása meg megszólaltatása az irodalomtörténet és -kritika (egyik) aligha mellőzhető feladata, *gondolkodnak és beszélnek*, mégpedig igencsak hangosan, azokhoz, akik hajlandók meghallani a tények és adatok a történet és a kritika várákozásainak sokszor ellentmondó hangját.

Bori Imre, amikor több mint három évtizeddel ezelőtt, 1968-ban kiadja a jugoszláviai magyar irodalom minden szempontból első teljes történetét (*A jugoszláviai magyar irodalom története 1918–1945*), éppen azt bizonyította be, hogy a kisebbségi (akkoriban nemzetiségi) irodalom *irodalom(történet)i adatai és tényei gondolkodnak és beszélnek*, és hangjuknak, annak számára, akinek van füle hozzá, bizonyító értéke van a kisebbségi irodalom létezésével. Nemcsak a jugoszláviai magyar irodalom létezését bizonyították az akkor első ízben begyűjtött, elrendezett és megszólaltatott adatok meg tények, hanem egy lappangó, ám azóta is fenntartott kérdésre adtak választ, többek között arra is, hogy van-e hagyománya és miféle tradíciója van a vajdasági (kisebbségi) magyar irodalomnak, meg hogy milyen kötődéseket, milyen kapcsolatrendszert alakított ki ez az irodalom öneszmélésének nem is olyan hosszú – Bori Imre könyvének megjelenésekor éppen fél évszázados – története során. Ezekkel összefüggésben gyorsan felmerült az irodalmi érték kérdése is, pontosabban az, hogy a kisebbségi irodalmi értékek saját irodalmi értékrendet alkotnak, vagy a közös (magyar) nyelv és irodalmi tudat folytán a nemzeti irodalom értékrendjébe épülnek be. (Ezen az értékrenden lehetne „túllépni”, ezt a ruhát „kinőni” vajon?)

Bori Imre, az akkoriban már sokat megélt és sokat tapasztalt irodalomtörténész bölcsességével nem maga válaszolt a sorra felmerülő kérdésekre, nem is bocsátkozott teoretikus fejtegetésekbe, hanem a begyűjtött és történetileg

megpoétikailag elrendezett adatokat, tényeket bírta tanulságos gondolkodásra és készítette máig érvényes megszólalásra. A jugoszláviai magyar irodalom, mint magyar és kisebbségi, mint kisebbségi magyar irodalom, Bori Imrének ebben az irodalomtörténetében mutatkozott be első ízben „vidéki”, „helyi”, „tájnyelvi” irodalomként, amely értékrendjével éppen a „vidékit”, a „helyit”, a „tájnyelvit” teszi megkérdéztette. A jugoszláviai magyar irodalom ilyen bemutatkozásához egy különös paradoxon fűződik. Történeti adatainak és tényeinek hangja ezen irodalom önálló létezését dokumentálta, ezzel együtt fejlődéstörténetének sajátos, tehát viszonylagos önelvűségét juttatta kifejezésre, ugyanakkor pontosan jelezte, hogy ez a kisebbségi magyar irodalom csak magyar irodalomként létezhet. A bemutatkozás e kettőssége (paradoxona) viták hosszú sorát indította el, azt a polémiát is, aminek legújabban Tözsér Árpád adott hangot. A kettősségek természetéhez tartozik, hogy választásra késztetnek, holott a jugoszláviai magyar irodalom történeti „bemutatkozása” Bori Imre könyvében éppen azt mutatja meg, és afelől győz meg, hogy e kettősség, paradoxon, akár ellentmondásnak is mondhatom, a kisebbségi irodalom létmódjának meghatározója, minek folytán a választás kényszere, vagy a választás vállalása a kisebbségi irodalom létezését sodorhatja veszélybe. Volt is, akad is példa erre a kisebbségi irodalomról való történeti vagy kritikai „beszéd” történetében és jelenében. Ezt a beszédfélét, meg a „történetét” is meg lehetne írni egyszer.

Bori Imre tehát a jugoszláviai magyar irodalom, mint kisebbségi irodalom jellegét meghatározó és létmódját leíró első irodalomtörténetében a gondolkodó (irodalmi) tények és adatok megszólaltatásával válaszolt arra a megoldhatatlannak látszó kérdésre, hogy lehetséges-e, elképzelhető-e egy nyelven több „saját értékű – magyar – irodalom”? Hogy a gondolkodó és beszélő adatok meg tények válasza „csupán” egy paradoxon, vagy valóságos ellentmondás? És miért ne lehetne éppen a paradoxon (a kettősségek, az ellentmondások) az irodalmi kérdésekre adható igaz válasz?

Érdeemes pillantást vetni Bori Imrének az irodalomtörténetet megelőző munkáira, mert éppen ezeken át vezet út a kisebbségi irodalom, mint irodalom(történet)i paradoxon megértése felé. Bori Imre először a jugoszláviai magyar költészet (*A vajdasági ég alatt*, 1960) antológiáját állítja össze, majd az egész irodalom jelenét prezentálja *Irodalmunk kiskönyve* (1964) című gyűjteményében, közben *Az ember keresése* (1960) címen tanulmány- és kritikakötetet ad ki. Ezek a munkák érlelhetők ki, többek között a jugoszláviai magyar irodalom története megírásának szándékát, és adhattak biztosságot arra nézve, hogy a jugoszláviai magyar irodalom paradox helyzetében csak történetének, a jelen előtörténetének feltárásával érthető meg irodalomként. Vagyis irodalomként akkor szituálható, ha már van létezését leíró története,

s ennek nyomán „élő irodalomként” tarthat kapcsolatot az őt feltételező – nemcsak kisebbségi! – irodalmi hagyománnyal. Már az irodalomtörténet publikálása után készül el a jugoszláviai magyar irodalom előtörténetét bemutató gyűjtemény, az *Irodalmi hagyományaink* (1971). Az irodalomtörténetben kifejtett gondolat kiterjesztése a *Fejezetek irodalmunk természetrajzából* (1973) című kötetbe sorolt tanulmányok, de úgyszintén ezt a gondolatot viszik tovább a Bori Imre kezdeményezésére létrejött könyvsorozatok, a *Hagyományaink* és a *Kövek*. Sőt az irodalomtörténetben leírt paradoxon „működése” ismerhető fel Bori Imrének a jugoszláviai magyarság népköltészeti hagyományából készült válogatásában, az *Idő, idő, tavaszidő* (1971) című kötetben, valamint a magyar–délsláv művelődési és irodalmi kapcsolatok sokrétű történetét feltáró munkáiban, a *Magyar–délsláv irodalmi kapcsolatok* (1970) és az *Irodalmak – kölcsönhatások* (1971) című könyvekben. E szerteágazó, sok-sok ismeretlen értéket feltáró és tudatosító kutatómunka, tanulmányok, könyvek, kezdeményezések mind sorra arra a mély történetismereti belátásra és felismerésre épülnek, amit a „kettősségek” paradoxonának, vagy éppen ellentétének nevével jeleztem. Ezenfelül azt gondolom, Bori Imrének a jugoszláviai magyar irodalom történetét feltáró és megfogalmazó munkássága kapcsolatba hozható mind a XX. századi magyar irodalmat „más” nézőpontból szemlélő írásaival, legfőképpen a magyar irodalmi avantgárd történetét rekonstruáló felfedezéseivel, mind pedig azzal a szellemi szabadságharccal, amit egész munkássága során egyszerre és egy időben vívott a provincializmussal és a dogmatizmussal, a középserrel és a populizmussal. Eddig sem volt könnyű, most sem könnyű viadal. De Bori Imre (kisebbségi) irodalomtörténeti munkáinak tartós hatása bizonyítja, értelmes viadal.

Ennyiből is jól látható, hogy csak hosszan tartó, körültekintő előmunkálatok után, 1975-ben jelenhetett meg Bori Imre *Irodalmunk évszázadai* című irodalomtörténete, amelyben már nemcsak az 1918 után kezdődő történetet írja meg, és foglalja össze, hanem az előtörténetet is számba veszi, miközben az irodalmi hagyományértésnek egy sajátos (kisebbségi?) változatára mutat példát, bizonyítva, hogy a tradíció választása önmagunk választása, a hagyományértés pedig önmegértés. Mi más lenne, lehetne a (kisebbségi) irodalomtörténet, mint a hagyomány választásának és a hagyományértésnek a története. Ennek belátása annál is inkább fontos, hiszen Bori Imre az *Irodalmunk évszázadaiban* nemcsak 1945-ig követi a történet fonalát, hanem szinte a könyv megjelenésének pillanatáig. De éppen ezért mondható el az is, hogy Bori Imre ebben a könyvében a jugoszláviai magyar irodalom, mint kisebbségi irodalom szintézisét adja, benne máig érvényes értékrendet fogalmaz meg, és hosszú távra kijelöli azokat a csomópontokat, amelyek a kisebbségi magyar irodalmak történetének és teóriájának determinánsai lesznek az elkövetkező évtizedek-

ben. Ennek a könyvnek a megjelenésétől kezdődően a jugoszláviai magyar irodalmat, de úgy gondolom, a kisebbségi magyar irodalmakat is, másként, ami azt jelenti, jobban értjük, mint ahogyan korábban értettük, vagy ahogyan ezt az irodalmat alapítói és első jelentős írói értették. Más szóval, Bori Imre kisebbségi irodalomtörténeti kutatásaival bizonyította be meggyőzően, hogy a kisebbségi irodalmak nem tekinthetők „hiányos” vagy éppen az egységesnek „alárendelt” irodalmaknak. Van történetükből következő önállóságuk, van sajátos hagyományértésük, és van az egész magyar irodalomra kiterjedő értékrendjük, van emlékezetük, és van hitük. És éppen azért, mert létezésük nem ideiglenes, nem is esetleges, határaik sem esnek egybe a politikai és földrajzi határokkal, más szóval, lehatárolásuk csak a nemzeti – a magyar – irodalom keretében lehetséges, még akkor is, ha a „nemzeti irodalom” régi értelmezése mostanra megkopott, és ha az irodalom „nemzeti jellege”, miként egy korábbi idézetből tudjuk, „elhalványulhat”, ahogyan a nyelvjárások is veszítenek önállóságukból.

Az Irodalmunk évszázadai után Bori Imre tovább folytatja a jugoszláviai magyar irodalom kutatását. A sok mindent tisztázó és világosan megfogalmazó kötetnek bővített és átdolgozott kiadása lesz 1982-ben *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*, majd ennek továbbírása az 1993-ban kiadott új kiadás. A könyv megjelenésének ekkor már mások a történeti körülményei. Miként az ország, amelyben a jugoszláviai magyar irodalom történetét megélte, elveszélődött, bekövetkezett az irodalom korábbi (ön)értelmezésének és (ön)megértésének átalakulása is, hiszen a jugoszláviai magyar irodalom ekkor került valóban „kisebbségi” státusba; ha státusa körül korábban még vitás kérdések merülhettek fel, és folytak is viták, a század utolsó évtizedére ezeknek a vitáknak a helyét a valóságos kisebbségi (irodalmi) kontextus foglalta el. Így lesz Bori Imre irodalomtörténetének harmadik kiadása a jugoszláviai magyar irodalom története egy korszakának a lezárása, ám ezzel együtt annak bizonyítása is, hogy a jelenben való tájékozódáshoz csak a „hosszú emlékezet” adhat valóságos támpontokat. A könyv megjelenésekor felmerült a kérdés, valóságos fordulatot kezdeményezett-e az irodalom életében a második Jugoszlávia széthullása, a magyarországi, a Közép-Európában bekövetkezett rendszerváltozás, vagy ellenkezőleg, az irodalom a maga módján hozzá- és beleszólt a változásokba, de történetét és emlékezetét, hagyományértését és önismeretét, kritikáját és teóriáját hosszabb távokra rendezte be, semhogy birodalmak összeomlása, új hatalmak felbukkanása túlságosan megrázhatta volna. Úgy fordult a jövő felé, hogy múltját és hagyományát megőrizte, világtapasztalatát és önismeretét fenntartotta, mert – a századdal sem egyidős története bizonyítja – tradíciónak ápolása és fenntartása nélkül elvész a jelen sokszor barátságatlan, agresszív kihívásai között.

Bori Imre *A jugoszláviai magyar irodalom története* (1998) című könyvének, amely az *Irodalmunk évszázadai* többször átdolgozott, bővített és továbbírt, ezúttal címében már nem „rövidnek” mondott, negyedik kiadása, ebben a tapasztalatban van közvetlen tartalmán is túlmutató jelentősége. Nem egyszerű folytatása a korábbi irodalomtörténeteknek, nem is egyszerű továbbmondása egy korábban elkezdett, majd befejezett és újakezdett történetnek, hanem annak a teoretikusan és történetileg is megalapozott gondolatnak a kifejezése, hogy a magyar irodalom „egysége” vagy „egyetemessége”, a történeti vagy elméleti általánosításoknak ellentmondva, értékteremtő részekből építkező „egység” és „egyetemesség”. Ma már nem „rövid történet” a jugoszláviai magyar irodalom története, hanem valóságos – kisebbségi! – irodalomtörténet, a szerző és az olvasója közös meggyőződése szerint az *irodalom története*. Átlépte ugyan kijelölt határait, miként – Tózsér Árpádtól is tudhatjuk – a két szlovákiai magyar író művészete, de nem az ismeretlenbe lépett, és nem is maradt mögötte Szinisztra, mert amiből „kilépett”, és amibe „belépett”, egyaránt létezik az időben, és létezik a térben. Paradoxonként, ellentmondásként. És az irodalom világának hívják. A magyar irodalom világának. (Ebben a sorrendben!)

Ennek a világnak vagyunk polgárai mindannyian, írók és olvasók. Bori Imre (kisebbségi) magyar irodalomtörténete erről a világról szól, nem másról. Irodalomtörténetének adat- és tényhalmazai erről a világról gondolkodnak és beszélnek, világosan és hitelesen.

Juhász Ferencsel és Gion Nándorral 1978 októberében Péterváradon

ZAVARBA EJTŐ MEGOLDÁSOK

GEROLD L ÁSZLÓ

Csáth Géza–Fodor Tamás–Hernyák György: Zách Klára.
Szabadkai Népszínház, rendező: Hernyák György

Bori Imrének tisztelettel

A Zách Klára és apja, Felicián története, mit minden kisiskolás Arany János balladájából ismer, irodalmunk, kivált drámai irodalmunk közkedvelt témája volt – a XIX. században: Kisfaludy Károly (1819), Felsőbüki Nagy Pál (1839), Kuthy Lajos (1840), Vahot Imre (1841), Szigligeti Ede (1846), Tóth Kálmán (1858), Bajza Jenő (1864), Abonyi Árpád (1895) – és mások (?) – írták meg dramatizált történetnek, lovagdrámának, szomorújátéknak, tragédiának, történeti vagy lírai drámának. Egy évszázadon át vonzotta a drámaírókat, igazi dráma, nagy tragédia azonban egyszer sem íródott a történetből. Bár Klára megbecstelenítése, az apa bosszú-táplálta merénylete Erzsébet királyné ellen, a Zách család „negyedizigleni” kiirtása magában hordozza a tragikus ábrázolás lehetőségét, bányi tragédiát senki sem tudott írni belőle. S ez nemcsak a témát feldolgozó drámaírók tehetségén múlt, inkább a témabeli tragikum ambivalens jellegén. Nem véletlenül történt, hogy a szerzők rendre megpróbálták ötleteikkel tragédiaképpessé injekciózni a történet valamelyik részét. Kisfaludynál vetélytársi bosszú akadályozza meg Klára és Erzsébet királyné öccse, Kázmér szerelmét, Vahot az egész Zách nemzetség pusztulásával, Szigligeti az utódok, Tóth Kálmán pedig a legutolsó Zách sorsának bemutatásával akarja érzékeltetni a tragédiát, Bajza Jenő az apa féktelen nagyravágásával, Abonyi Árpád pedig ravasz, haszonleső, cselszövő jellemével próbálja motiválni Klára tragédiáját. Hogy a XX. század, amely a teória szerint különben sem képes tragédiát írni, felhagyott az elődök meddő kísérleteivel, azt Csáth Géza drámája példázza. Ő melodráává formálja a történetet, amin azonban nem a műfaj ma használatos érzelgős változatát, hanem a téma zenés feldolgozásának lehetőségét – zenedrámát, nem zenével aláfestett, hanem a drámát zenével

„elmondó” formáját kell érteni, ahogy erre az egyes jelenetek zenei leírásából következtetni lehet.

Csáth tehát zeneszerzőként s nem drámaíróként fedezte fel a Zách-témát. Fodor Tamás, a Stúdió „K” előadásának rendezője pedig, aki a számos feldolgozás közül éppen a Csáth-féle változatot választotta novellák, illetve oklevelek, adománylevelek, krónikák részleteinek felhasználásával szöveggönyve elkészítéséhez, „nemzeti nagylétünkől” vett tragikomédiát csinált belőle. S bár csak a szövegre hagyatkozva, az előadás ismerete nélkül, nehéz erről nyilatkozni, megkockáztatom, ez a színpadi tanulmány – számomra – nem sok nemzetkarakterológiai vonást tartalmaz, ha csak, mint az általam ismert egyetlen előadáskritika (*Critikai Lapok* 1996/5) említi, ezt a műfaji és felfogásbeli meghatározást nem önironikusan, nemzeti hőzöngésünk jellegzetes megnyilvánulásaként fogjuk fel. Az időmértékes verselés iskolai deklamálása mintapéldájának ismert Kisfaludy-költeményből vett Mohács-értelmezés-ként – „Nemzeti nagylétünk nagy temetője” – elhíresült szókapcsolat mai említése elsősorban ironikus lehet, kivált, ha a történelmi pátoszt megkérdőjelező műfaji megjelöléssel – tragikomédia – párosul.

A szabadkai előadás, melyet szerzőként a rendező, Hernyák György is jegyez, azzal, hogy elkanyarodik mind a csáthi, mind pedig a fodori felfogástól – bár lényeges szövegmódosítást, -pótlást nem eszközöl –, új fejezettel gazdagítja a téma történetét: a magyar nemzetnek idegenek általi megrontásáról szól. Ezt látja Klára tragédiájában, melyet a nemzet évszázados romlása, kiszolgáltatottsága szempontjából jelkép értékűnek vél. S bár a rendezőt ilyen koncepcióra a téma különféle írói értelmezése, elsősorban pedig az előadás-csinálás szuverenitása természetesen feljogosítja, úgy érzem, nem kerülhető meg a kérdés: hogy, milyen logika alapján következhet a Zách-történetből a hernyáki rendezői felfogás?

Kétségtelen, hogy a rendező mindent megtesz annak érdekében, hogy az előadás arról szóljon, miszerint nemcsak „Magyarország felvirágoztatásához”, de „sárba tiprásához (. . .) is nagy mértékben hozzájárultak”, a nem Árpád-házi uralkodók (kiknek sora éppen Róbert Károllyal kezdődik), de ehhez mintha kevésnek bizonyulna Klára és apja sorsa. Mert a történet mintha nem éppen arról szólna, ami az előadás mondandója. Való igaz, hogy Zách Felicián „erkölcstelenséget utaló – ahogy Katona írja – indulatjának” oka van, erre Arany János balladája is utal, de a köpönyegforgató magatartásáról ismert Felicián szerepe kétesebb annál, hogysem a nemzet képviselője lehessen. (Nem véletlen, hogy a *Bánk bán*ban sem a szerepre leginkább alkalmasnak látszó Petur, hanem Bánk szúrja le az idegen származású királynét!) Klára tragédiája pedig annyira személyes, hogy erős apai erkölcsi fedezet nélkül nem tekinthető

nemzeti jellegű példázatnak. Vagyis: a tragédiatorozat kifejezetten magánemberi mind Klára, mind a rajta ért sérelmet megtoroló Zách Felicián esetében.

A *Zách Klára* drámaisága tehát nem a *Bánk bán* erővonalai mentén formálódik. Annak ellenére, hogy felfedezhető némi hasonlóság a két drámai helyzet között, ha akarjuk, nem magyar-magyar vonalon is, dramaturgiai tanulmányában Katona is együtt említi a két történetet, megítélésem szerint Katona drámájának olykor (például a reformkorban) hangsúlyossá tett idegengyűlölete a *Zách Klára* esetében halványabb annál, hogy az előadás koncepcióját erre lehetne építeni.

Annak ellenére azonban, hogy a drámai anyag nem éppen alkalmas a rendezés megcélózta idegenellenesség közvetítésére (kérdéses, hogy ez a felfogás most vulgárnacionális mellékíz nélkül időszerűsíthető-e?), kétségtelen, hogy Hernyák György mindent megtesz ötletének működése, elképzelésének elfogadtatása érdekében.

Legszembeötlőbb megoldása Hernyák rendezésének, hogy kétszer játsszatja el a történetet. Először a magyar történelmi drámák hagyományosan romantikus, unalmat árasztó stílusában előadott szerelmi tragédiaként, amit a második rész ironikus hangvételű indítása idézőjelbe tesz. Hogy a történet másodsorra a felfokozott teatralitás hangján szólal meg, annak alapján arra kell gondolni, Hernyák – ahogy ezt tőle megszokhattuk – most is színházi (ön)kritikát fogalmaz színpadra: az avult, de még gyakorta alkalmazott színházi stíluson fogja elverni a port. Néhány perc elteltével azonban, amikor meglepetéssel tapasztaljuk, hogy az ironia, ami a szereplők teatralis bevonulásával és a Krónikás (Nagypál Gábor pontos, hatásos) gesztusai, hangsúlya által működni kezdett, eltűnik, helyét átadja az első részt is felülmúló vértolulások nemzeti romantikus modornak – egyszerre tanáctalanná válunk. Nem értjük, mi történt, mi a rendező célja. De amikor a szereplők (Erzsébet és Kázmér, illetve a királyfiak) beszéde egyre többször lengyelre, illetve (Erzsébet és Pater Franciscus esetében) latinra, s olykor franciára, olaszra vált, kezd nyilvánvalóvá válni, hogy ez az ötlet nemcsak színező eleme az előadásnak, hanem idegenekre és magyarokra osztja a szereplőkre. Ez a szembeállítás abban a pillanatban válik drámaivá, amikor az udvari orvos, Kornélius (miért ő?), ki Kázmérral folytatott vitájában miután minden baj kútfejének a megbomlott egyensúlyt említi, ekképpen zárja a dialógust: „Nannar atya! / Órizd meg . . . Órizd meg . . . / Magyar népedet és / szabadítsd meg az / idegen gonoszoktól!” Ez mi, s hogy kerül ide?! Főleg így, hogy a derék (bár nem éppen magyar nevű!) orvos nem máshoz fohászkodik nemzetmentő segítségért, hanem Mezopotámia legrégebb lakói, a sumérok mitológiájából ismert (l. *Mitológiai enciklopédia* I., Budapest, 1988. 515. oldal) holdistenhez, akit az óakkádok, az óasszírok is

istenségként tiszteltek, csak éppen nekünk magyaroknak nincs hozzá közünk, feltéve, ha nem délibábos nemzeti eredettörténet megszállottai vagyunk.

Kétségtelenül zavarba ejtő ötlet, de nem egyedüli ilyen Hernyák György szabadkai rendezésében. Hasonlóképpen töprengésre készítő a részbeni kettős szereposztás értelme. Ha abból indulunk ki, hogy azért alakítja Klárát és Kázmért mindkét részben ugyanaz a színész, G. Erdélyi Hermina és Balázs Áron, mert ők áldozatok, sorsuk másoktól függ, tragédiájukat mások idézik elő, akkor érteni vélem ezt a kivételezést, amely azonban nem segít a többi szerep kettős kiosztásának megértésében, holott nyilván ennek a rendezői ötletnek fontos tartalmi szerepe kell hogy legyen. Ezzel szemben legfeljebb annyit vélek érteni, hogy így minden színészt foglalkoztatni lehet, néhányan pedig a kétféle megmutatkozás lehetőségét is megkapják. Mint például Kalmár Zsuzsa, aki előbb Erzsébet királyné, majd Rozi, a belső szolgáló egymástól igencsak elütő szerepében remekel, hoz hiteles alakot s ad erőt, színt jeleneitnek; mindkét szerephez vannak megfelelő színészi eszközei. Ugyanezért kell dicsérni Káló Bélát, aki előbb a szerelmes királyt, majd a hamiskás pátert játssza.

Az egy szerepben fellépők közül elsősorban Nagypál Gábor modern, a történelmet jelző színen (Cselényi Nóra, Kaposvár, tervezése) játszódnó kosztümös bulira felülről tekintő Krónikására emlékezünk, Puskás Zoltán komikusan korlátolt belső szolgádjára a második részből, míg Mess Attila két szerepe közül az első rész Kornéliusának Kázmér herceget gyógykezelésre rábíró próbáló, de meddő igyekezetének kettősségét ábrázoló teljesítménye érdemel figyelmet, a második rész Ceremóniamesterét viszont rutinból oldja meg.

Hasonlóképpen színészi eszközeinek fundusát használja Balázs Áron Kázmér gátlásosságának és fellobbanó lázadásainak megmutatásában, illetve G. Erdélyi Hermina Klára eleve passzivitásra ítélt szerepében. Hogy ez egyiküket sem elégti ki, arra mutatnak időnkénti hangulatváltó kísérleteik, melyek azonban szerepformálásukban tartós változást nem hoznak. Hogy a rendezői koncepció nem tisztázta (ha már nincs kellően megírva) Zách Felicián helyét, azt Péter Ferenc első részbeli modorossága éppen úgy mutatja, mint Kovács Frigyes dúvad merénylője a második részben, melyben Péter Ferenc Károly Róbertként lép elénk, de mintha kívül maradna a történeten, s kapcsolatot sem igen tud partnereivel teremteni. Ez kivált azért szembetűnő, mert az első rész szerelmes királyi párjával (Kalmár-Káló) ellentétben a második rész királyi kettősének hideg viszonyát nem az egymást iránti közönyt, hanem a kapcsolat teljes hiánya jellemzi. Igaz, ebben a részben szerepel Pater Franciscus, az udvari gyóntató, aki mintha nem lenne teljesen közömbös a királyné iránt és viszont, Erzsébet sem ő iránta, csakhogy az előadás nem mélyíti el ezt a lehetőséget, csupán jelzi. Pedig ha a magyarság megrontói valóban az ide-

genek, ahogy az előadás sugallja, akkor ehhez a palotában burjánzó kettős erkölcs, sőt erkölcstelenség bizonyító adalék is lehet(ne). Mivel Erzsébet királynénak sem a férjéhez, sem a gyóntatójához való viszonya nincs kellően emberileg definiálva, Vicei Natália színészi erejét arra pazarolja, hogy küszködve keresse helyét a történetben, s ezt jobb híján királyi fenségének megmutatásában látja megvalósíthatónak, mintha a *Bánk bán* Gertrudisát látnánk Katona József-i drámai dimenziók nélkül.

Míg az eddig nem említett szereplők – Körmöci Petronella (Rozi, a belső szolgáló), V. Nagy Iván (Mihály, belső szolga), Szedlár Rudolf mv. (Krónikás), Katkó Ferenc (Gyulafy, a királyfiak nevelője) – szinte észrevétlenül belesimulnak az előadásba, addig Szilágyi Nándor druidára emlékeztető Gyulafy maszkjában szinte nevetséges figura, kivált a gyengére koreografált küzdőjelenetben, amely a második részben sem jobb, Kornéliusként viszont szenved, nem talál kulcsot a szerephez.

Régóta készült a színház és a rendező is Zách Klára történetének bemutatására. Most, amikor erre végre sor került, örömről nem felhőtlen. Több vonatkozásban is zavarba ejtő előadás született a Csáth-, illetve a Fodor-féle változat felhasználásával. Több vonatkozásban vitára ingerlő előadás Hernyák György rendezése. Kivált alapmondandója vitatható. Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért) mégsem érdektelen vállalkozás, nem utolsósorban mert színészi tekintetben vannak értékes részletei.

Fehér Ferencet köszönti

POESIS PERENNIS BORI IMRÉHEZ

F E H É R K Á L M Á N

A PARK

Kerítés és kapu nélkül
közelítem a csókai parkot.
A novemberi fák között
keresem az utat az elázott avar alatt.
Mint aki a végesbe szerelmes,
visszafelé kezdem a kalandot,
úgy, ahogy Héliodórosz, a görög.

Ékvállú leveleket rugdosok,
hátha az ágakra száll a nyár,
hátha rátalálok a régi útra,
amely a park déli sarkába vezet.
Az ostorfa alá,
ahol a padon diákjaival ül a Tanár.

Megyek, hogy megtaláljam a kimeríthetetlen,
belső száműzöttként – de békességben.
Az életfaligeten át,
két lövészárk északra beomlott éke
és a rostos kérgű tujafák között.
Arra, amerre a betoncsík
metszi a régi kanyart.

Látom az Öreg Tölgyet.
Nem takarja a kilátást
az útszéli sövény és a mintázott bukszus.
Kivágtak minden díszcserjét.
De nem jött az északról várt ellenség,
csak én. Lépegetek a pásztázott téren át.
Lesem az önmagamra lesőt ott, a padon,
az ostorfa alatt,
ahol velem együtt ül és vár a Tanár.

Halász József nagykövettől átveszi az Elnöki Tanács Munka Érdemrendjének arany fokozatát (1980)

MITŐL MESSZIRE? MINDENTŐL

UTASI CSABA

Amikor az alig negyvennégy lelket számláló Gombosszegre költözött, Nadas Pétertől sokan kérdezték, miért tette ezt, miért ment ilyen messzire. A kérdésre Claudio Magris könyvének szellemes címe jutott eszébe: *Weit von wo?* És így is válaszolt: *mitől messzire?* Hiszen semmitől sincs messze az ember, ha nem az ország fővárosában él. Általánosságban, a viszonylagos szabadság adottságai között csakugyan így van. Az író, bárhova költözzön is, magával cipeli mindazokat az egzisztenciális és szellemi dilemmákat, melyekre választ keres, s válaszainak értéke, hitele elsősorban nem attól függ, hogy milyen környezetben ül a fehér papír elé. Vannak azonban történelmi szituációk, melyekben a „messzeség” tényleges, áthidalhatatlannak látszó messzeséggé válik. Akár a miénkben is. Kisebb-nagyobb döccenőkkel, csalóka megtorpanásokkal tíz év óta állandóan süllyedünk, miközben az elszemélytelenedésnek, a korrupciónak, a humán értékek eróziójának egyre kietlenebb tájai tárulnak elénk. A negatív jelenségek erőterében a hazugság csaknem abszolút értékévé fúvódik fel, s az eszmélkedő ember megütközve és irányvesztetten észleli, hogy a hatalom körültekintően, növekvő intenzitással használható csavarrá kívánja lefokozni mindazokat, kik túl szeretnének lépni e legújabb mai kocsmán. Ráadásul, mint Bori Imre észrevételezte nemrég, „kiestünk az időből, elvesztettük az Idő létdimenzióját, és most nélküle élünk és várjuk, hogy sorsunk még rosszabb legyen, mert nincs eszme, ami vezérlő csillagunk lehetne”.

Ebben a lehatárolt szituációban a messzeség jelentősége páratlanul megnő. Nem a földrajzi messzeségé persze. Nem az a nyugtalanító, hogy nem a fővárosban, vagy Párizsban, vagy Londonban élünk, hanem hogy messze sodródtunk az értelmet ígérő távlatoktól, s ami ennél is aggasztóbb, önmagunktól is. Mert hasztalan áltatnánk magunkat, a szellemi ellenállás csökkentheti ugyan, de fölszámolni semmiképpen sem tudja az egyre növekvő távolságokat.

Nem jeremiádára készülök azonban, hisz a hálót, melyben vergődünk, mindannyian közlőről ismerjük. Az érdekel inkább, hogyan is állunk irodalmunkkal, tehetünk-e valamit is annak érdekében, hogy további gyengülését, atomizálódását lassítsuk, ha már meggátolni nem tudjuk.

Nem véletlen, hogy elgondolkodtató „tokaji beszéd”-ben Bányai János addig a föltevésig jut el, hogy irodalmunk története „*mintha véget ért volna*”. A látvány, a tapasztalatok valóban azt sugallják, hogy valaminek a végén járunk, azt azonban mégsem hiszem, hogy a jelenlegi mélypont egyúttal definitív végpont is volna. Annak ellenére sem, hogy az irodalmi életet befolyásoló kedvezőtlen folyamatok változatlanul éreztetik hatásukat. Az évtized elején számos író s velük párhuzamban virtuális olvasók százai hagyták el Vajdaságot, érezhetően gyengítve azok pozícióját, kik maradni tudtak és akartak. Az elköltözés azonban az akkori nagy hullámmal korántsem ért véget. Gondoljunk csak fiatal szociológusunkra, aki magabízón, viszonylagosságot nem ismerve megvívott néhány kemény csörtét, de miután már-már „győztes”-nek hihette volna magát, nemrégiben mégis a távozás mellett döntött. Vagy gondoljunk azokra a nálánál fiatalabbakra, akik néhány vers, novella és kritika publikálása után úgyszintén jobbnak látták, ha idejében elhagyják ezt a reménytelené torzult tartományt. Amennyiben az elköltözés folytatódik, maholnap nem csupán középnemzedéke nem lesz irodalmunknak, hanem utánpótlása sem. Maradnak az „öregek”, kiket az inercia vagy a csak azért is igazgat, miközben néhányan közülük, mintegy tisztelgésül a gazdagabb múlt előtt, régebbi szövegeik egy-egy gyűjteményét is felkínálják az ismeretlen olvasónak. Ez azonban még mindig nem a „történet vége”. Bármennyire leverők lesznek is a következő népszámlálás adatai, meggyőződésem, hogy ha permanens süllyedésünk odakinti okai megszűnnek, irodalmunk is új fejezetet kezdhet. Természetesen azt, hogy milyen lesz az új fejezet, éppoly kevésbé tudhatjuk, mint azt, hogy a demokratikus, itt marasztó társadalmi változásokért mekkora árat kell fizetni végül.

Egyelőre azonban ott tartunk, ahol tartunk. A növekvő pénzhiány következtében csak ügyel-bajjal jelentethetünk meg egy-egy folyóiratszámot, könyvet, amelyhez aztán körülményesen, jobbára ismeretség révén lehet csak hozzájutni, hisz a Forum egykori terjesztő hálózata teljesen leépült. Ennek ellenére a mennyiségi mutatók nemigen jelzik a hanyatlás valódi méretét. Alapítványi és egyéb támogatással decentralizált könyvkiadásunk még mindig szép számú könyvet tesz közzé. Akárha újraéledt volna a „gyűjtsd a termést kalangyába” jelmondata, régebbi és újabb kiadóink mindent megtesznek, hogy ne menjen veszendőbe egyetlen kiadható kézirat sem. S így van jól. A veszélyeztetettség mai körülményei a szó szoros értelmében megkövetelik a védekezésnek ezt a formáját. Ha már erre sem volnánk képesek, az a maradéktalan önfeladással lenne egyenlő. Az a csönd viszont, az a nehéz, szinte tapintható csönd, amely a publi-

kációk zömét újabban körülveszi, egyáltalán nem természetes. Bár a kritika elhallgatásáról nem beszélhetünk, tény, hogy az irodalom életét azonos igénnyel és mércerendszerrel folyamatosan figyelő, koncepciózus műbíráló visszavonult, elszivárgott, nincs. Ennek az irodalmunk „önselejtésé”-t bizonytalanná, esetlegessé tevő jelenségnek nyilván több oka van. Lehet, hogy ma már kevés olyan mű jelenik meg, amely igazi kihívást jelent a kritika számára. Lehet, hogy a kritikusokat a szerzői érzékenység kedvetlenül el. De lehet az is, hogy elhallgatásuk magyarázatát mindenekelőtt visszavettségünkben kell keresni, abban, hogy a bajt senki sem akarja a néven nevezés gesztusaival tovább növelni.

A föltételezést egész sor hasonló mozzanatra terjeszthetnénk ki, a találgatásnak ezen az útján azonban a nagy csönd valós okai nem ragadhatók meg. Ha meggondoljuk, irodalmunk azért ma is fölmutat olyan értékeket, melyek túlmutatnak a kisebbségiség határain, s az átlagtermés sem mondható gyengébbnek, mint volt húsz-harminc évvel ezelőtt. Hasonlóképpen vagyunk a kritikától való szerzői berzenkedéssel is, amely a múltban is erősen működött. Mi sem bizonyíthatja ezt jobban, mint annak a ma is aktív írónknak egykori kifakadása, aki megbántottságában a kritika funkcióját a „kritikusok csak hadd ugassanak” képletre egyszerűsítette le egy interjújában. A kritika azonban ennek ellenére tovább „ugatott”, mégpedig a ma oly nagyon hiányzó polifonikusság jegyében. S végül ugyanígy állunk a visszavettséget illetően is, hiszen nincs olyan kritikusunk, aki a hallgatást produktívabbnak vélné, mint a folyamatos, esetenként botránnyelgő beszédet.

Nyilvánvaló hát, hogy a masszív csönd fő okát nem jelenbeli részokokban, hanem múltunk és jelenünk viszonylatában kell keresni. A hatvanas-hetvenes években, az első Symposion-botránny ellenére is, az alkotói szabadság és az emberi jogok terén messze megelőztük a „létező szocializmus” országait. A nagyobb szabadság azt a gyönyörűen rút illúziót táplálta, hogy irodalmunk végre megszabadul nyűgös kisebbségi meghatározottságától, s tartósan autochton értékek felé halad. Ebben a helyzetben, a megtévesztő távlatoktól csaknem megittasulva, virágkorába lépett a jugoszláviai magyar kritika: az elérhető gazdagabb jövő reményében halaszthatatlan feladatának érezte, hogy múlttal és jelennel egyaránt szembenézzen. Nem sokkal később azonban fordulni kezdett a kocka, s mindinkább kitűnt, hogy amíg mi a térségünkön eluralkodó negatív tendenciák hatására lépésről lépésre visszasüppedünk a kisebbségi körülmények közé, addig a „létező szocializmus” országai a nyitottság, az elérhető szabadság felé tartanak. Ez a lassan lejátszódott fordulat, gondolom, mélyen összefügg kritikánk visszaesésével. A Don Quijotéknak akarva-akaratlanul rá kellett eszmélniük, hogy a szélmalomok szélmalomok csupán.

A kényelmetlen ébredést, legalábbis esetemben, más valami is siettetete. A nyolcvanas évek elején egy magyarországi méltatóm úgy vélte, hogy a *Vonulni ha*

illőn „álomba ringató”, „legunalmasabb részé”-t a jugoszláviai magyar könyvekről írt kritikák képezik. A kritikának ugyanis, úgymond, napi aktualitása, frissessége biztosíthat érdekességet; az, hogy az élő irodalom legújabb fejleményeire reagál, segít eligazodni, vagy vitát kavart. Maradandóvá pedig csak akkor válhat, ha maradandónak bizonyul a tárgyát képező mű. Noha nem szokásom írásban reagálni a szövegeimet megtisztelő bírálatokra, ekkora késéssel kiváltképp nem, ezúttal mégis megteszem, mert úgy találok, olyan kérdésről van szó, amely mind személyemet, mind irodalmi ügyködésemet messze meghaladja.

Egyetlen pillanatra se lehet kétséges, hogy a jelentéktelen műről szóló kritika, még ha ékes logikával és hiteles apparátussal készül is, szükségszerűen és igen gyorsan érdektelenné fakul. Ez azonban az éremnek csak egyik oldala. A magyar irodalomban, mint minden irodalomban, a művek nyomán kialakul egy folyvást változó, megnevezetlenül is jól kivehető hierarchikus értékrend, melynek perspektívájából a jugoszláviai magyar irodalomnak csak néhány opusa vagy alkotása látszik figyelemre méltónak. Ugyanakkor azonban irodalmunk is folyton újratertemti a maga természetszerűleg jóval alacsonyabb átlagszintet elérő hierarchikus értékrendjét, melynek csúcán nagyjából a határon túlról is látható művek állnak, elég pontosan érzékeltetve a két értékrend találkozási pontjait. Ez azonban véletlenül sem azt jelenti, hogy irodalmunkban a csúcsok alatt azonnal a tömény dilettantizmus farsangolása kezdődik. A dilettantizmus felé ereszkedve egész sor olyan művel találkozunk, amelynek szervezetsége, kérdésfeltevése, határfoka kevésbé meggyőző ugyan, de amely még mindig irodalom, s mint ilyen szervesen illeszkedik az összképbe. Lemondhatunk-e erről a vonulatról a célból, hogy elkerüljük az álomba ringató unalom vélt vagy valós csapdáit? Semmiképpen. Képzeljük el, mekkora lehetne Bori Imre irodalomtörténetének terjedelme, ha szigorúan az elvonatkoztatott maradandóság ígézetében térképezte volna föl az elmúlt nyolcvan év termését. Füzetnyi talán.

Félreértés ne essék, nem a kisebbségi komplexusokból sarjadt *szerezzük, ami a miénk* jelszavát kívánom élesztgetni. Azt azonban váltig hiszem, hogy Szenteleky meghagyásának módosított változata ma is érvényes lehet. *Szerezzük értékeinket, és tartsuk számon, ami a miénk* – talán így hangozhatna az újabb változat, melyhez ha tartani tudnánk magunk, irodalmunk „gazdátlan-sága” föltétlen enyhülne. Valójában erre céloztam a kisebbségi irodalmakról tavaly megtartott tanácskozáson is, azt bizonygatva, hogy az előállt helyzetben továbbra is nekünk magunknak kell ellátnunk irodalmunk értékelésének és átértékelésének feladatát. Belülről, de nem befelé fordulón természetesen.

Más kérdés, hogy lesz-e kedvünk és erőnk hozzá. Mostanában aligha. Mert süllyedünk. Mert messze vagyunk. Mindentől. Önmagunktól is.

KIDŐLT A KIS ISKOLA FALA

Tisztelt Tanár Néptárs!

Az utóbbi időben nagyon tág időközökben tűnik föl Csókán, mondhatni, hogy csak elvétve jön el ide. Ennélfogva nem biztos, hogy szembesült a szomorú látvánnyal, az egykori kis iskola nyugati falának a kidőlésével. A nyár óta száználmasan huzatul az a hajdani tanterem, ahol századunk elején a nádpálcás Csatári tanító úr, a dobogóra is jutó gyerekek hadában a nagyanyámat is oktattatta emberségre és magyarságra. Hatásos módszerei voltak az említett tanítónak, mert a tőle tanultakból a nagymamám „váltóbotként” több évtized múltán ilyen sorokat adott át nekem. „Áldjon vagy verjen sors keze. Itt élned, halnod kell . . .” meg, hogy „Ha még egyszer azt üzeni, mindnyájunknak el kell menni . . .” A Mátyás anyjáról (is) szóló verset pedig az első osztályba indulásom előtti órában többször is elmondta, úgymond, hogy „ne én legyek a legbutább a terjáni iskolában”, amelynek a falai nem maguktól omlottak le, viszonylag jó állapotban voltak még, amikor végeztek velük. („Ki kopog, mi kopog? Egy fekete holló.”) Azóta nagyon nyomasztanak a falromok, még ültőmben vagy álltomban is meg-megbotlom bennük, és képtelen vagyok kikerülni őket. Ez a Nagy utcai rom is elállta az utamat, megsajdított, és emlékezésre készítetett.

Ahogy ott, a Szakácsék küszöbe előtt mélézgettam, egyszer csak a tanár néptárs kilépett az átellenben levő ház orgonabokrainak a takarásából (az ötvenes évek első felének napsütésében) átlépdelve a köves úton, s törésnyi időre a csöngetés után benyitott a most végzetesen ásító terembe, és a *János vítézzel* nyűgözőtt le bennünket, többnyire vásott nebulókat . . . A kimerítő éjszakai írástól-olvasástól hunyorogva, de telibetalálón mondta az érdekes szöveget. Feszülten figyeltünk, mígnem a mögöttem ülő rakoncátlan osztálytársam félhangosan kibökte: – Nézzétök, nem is lapoz, csak olvas . . .

No de minek lapozzon folyton az, aki anélkül is tudja!)

A műúton a gépkocsik mintha egy másik időben suhannának el mellettem, mögöttem. A romhalmaz alól szinte hallani vélem a kiszolgált táblán a debari krétának a meg-megcsikordulását, ahogy (a beáramló tavaszi fényben) a tanár néptárs gyors mozdulatokkal fölírja a dolgozat címét: „Megenyhül a lég, vidul a határ.” Utána a szerzőről, Tompáról és a vers megírásának a körülményeiről is mondott egypár szót (hátha valaki megjegyzi az ötödik bében), majd nyomban nekiveselkedtünk a feladatnak. Én a terjáni rét ébredését írtam le, szedtem rímekbe. Dűledező soraimban kalózhajókká váltak a szárcsák, a tisztáson meg egy nagy, fehér árnyékú madár várt rám . . . Valószínű, hogy neki köszönhettem a piros ötöst, amely annyira megtámogatta az önbizalmam, hogy hazafelé gyalogolva a nádas mellett „tanúk” előtt kijelentettem: „Írok én még olyan verset, mint Pósa Lajos . . .” De nem írtam, és ezért sem a jó öreg Lajos bá’, sem pedig a kecskeméti öreg templom búsan szóló nagyharangja nem okolható.

Azt hiszem, hogy annak a magas osztályzatnak a hatására kezdtem ráhangolódni az írásra, olvasásra. Tompa gyönyörű versének a többszöri elolvasására is, és akkor általa – már zsenge koromban – többnek éreztem magam, mint különben. „Neked két hazát adott végzeted. Nekünk csak egy volt, az is elveszett . . .” Köszönöm, Tanár Néptárs, mindazt, amire egykor abban az immár romos kis iskolában ráirányította a figyelmem.

A legjobbkat kívánva, maradok tisztelettel, egykori tanítványa:

CS. SIMON István

Balázs G. Árpáddal a festő szabadkai lakásán

HOMMAGE

BRASNYÓ ISTVÁN

Velem a kutya-isten . . .
A. Artaud

A Német utca két sarkán a két kút
Am Brunnen vor dem Tore
da steht ein Lindenbaum
És lebegtetése délidőn a füstnek –

Híányunkra hullik majd a zápor

Zaporozsje
Zaporozsjében Guillaume Apollinaire
meg a délszaki meander

A MÁTYÁS KIRÁLY LUSTÁI (AaTh 1950) SZERB VÁLTOZATA*

Összehasonlító népköltészeti adatok

J U N G K Á R O L Y

A magyar prózai néphagyomány gyűjtői és vizsgálói körében gyakran hallható a megállapítás, hogy Mátyás-mondákat a legkönnyebb gyűjteni, talán nincs is magyar falu, ahol a gyűjtés során ne kerülne szalagra egy-egy Mátyás-történet. Ennek okát sokan abban látják, hogy a Mátyás-hagyomány már igen korán írásos megörökítést nyert, különösen a XIX. századból ismerünk számos példát arra, hogy költőink és prózaíróink versbe vagy elbeszélésbe foglaltak egy-egy ilyen történetet. Az írói feldolgozású Mátyás-szövegek aztán bekerül(het)tek népiskolai és egyéb olvasókönyvekbe, mesekönyvekbe, s ezek nyomán folklorizálód(hat)tak újra a bölcs, furfangos és igazságos királyról szóló elbeszélések.

Nagyon valószínű tehát, hogy a mese- és mondagyűjtések során feljegyzett változatok óriási többsége írott forrásokra vezethető vissza. Köztudott továbbá, hogy a Mátyás-hagyomány nem csupán a magyar népköltészetben artikulálódott; a szomszéd népek verses- és prózaepikájában számos Mátyás királlyal kapcsolatos hőséneket és mondát, valamint proverbiumot tárt fel már az összehasonlító kutatás. Annak dacára, hogy a magyar, szlovák, rutén, morva, román, szlovén és horvát folklórban szinte saját nemzeti hősként tartja számon

* Magyar-délszláv kapcsolattörténetet Bori Imre professzortól tanultam az Újvidéki Egyetemen. Az ő előadásain, aztán könyveiből és tanulmányaiból tanultam meg a magyar kultúrát tágabb keretben értelmezni és elhelyezni Kelet-Közép-Európa és az egyetemes Európa térképén. Nem egy kezdeményezése, kutatási eredménye kiindulópont volt számomra a magam későbbi, más irányú vizsgálatai számára. Ennek jegyében, s azért is, mert Bori Imre ifjúkorában azon a vidéken tanárkodott, ahonnan ez a dolgozat témáját meríti, ajánlom folklorisztikai összehasonlító vizsgálatomat a Professzor Úrnak, hetvenedik születésnapjára.

Mátyást a kutatás, az is köztudott, hogy a Mátyás-történetek (akár a verses, akár a prózaepikában fogalmazódtak is meg) alapján véve nemzetközi mondatípusokat és motívumokat aktualizálnak. Mátyás király tehát a kelet-közép-európai népek folklórjának közös hőse. Az utóbbi száz esztendő során mindezt alapos összehasonlító tanulmányok és monográfiák tekintették át.¹

Egy évtizeddel ezelőtt, Mátyás halálának ötszázadik évfordulóján kiváló alkalom nyílt, hogy a magyar folklorisztika (is) újra áttekintse és -értékelje a saját Mátyás-hagyományát. Ennek jegyében született Kríza Ildikó nagyszabású tanulmánya², valamint Mátyás-antológiája³, amelyben a magyar szövegek mellett a szomszéd népek népköltészetéből vett példák is reprezentálják a gazdag Mátyás-hagyományt. Ugyancsak az évforduló jegyében készült és jelent meg néhány magyar kiadvány, egy-egy régió vonatkozó népköltészeti anyagát szemlélítve.⁴ Nem annyi azonban, amennyire számítani lehetett volna. Újabban – a válogató és a források megjelölése nélkül, olcsó tömegkiadványként – további Mátyás-antológiák jelentek meg magyarul, s nem is rossz kiadványokról van szó!⁵

A szóhagyományozott Mátyás-tradíció kutatása és összehasonlító vizsgálata azonban ma sem tekinthető még lezártnak. Akár egy újabban előkerült szöveg, akár egy eddig ismeretlen vagy elfelejtett szomszéd népi változat, akár egy-egy régebben lezárt hitt kérdéskör újraértékelése járulhat hozzá napjainkban is a szerteágazó Mátyás-problematika jobb megvilágításához.⁶ S mindez további adalékokat kínálhat fel a magyar népmese-katalógus Mátyás királyt érintő típuszámainak bővítéséhez, valamint a készülő magyar történetmonda-katalógus Mátyás-mondatípusaihoz. A magyar Mátyás-prózaepika mesetípusai ebben a pillanatban az MNK két kötetében találhatóak meg, de korántsem lehet bennük valamennyi Mátyás-szövegünk típusait megtalálni.⁷ Jómagam ebben a dolgozatban az egyik Mátyás királyról (is) szóló szövegtípus körüljárásával és a magyar folklorisztika előtt eddig ismeretlen szerb szöveg-változat összehasonlító vizsgálatával kívánok apró adalékot szolgáltatni a (magyar) Mátyás-mondák más nyelvekben való elterjedésének kérdéséhez.

A *Mátyás király lustái* (AaTh 1950) néven ismert mondatípusunk – filológiai szempontból – a legalaposabban áttekintett és körüljárt Mátyás-mondáink egyikének tekinthető. Az elmúlt száz év során jó nevű magyar filológusok tárták fel a hallatlanul izgalmas irodalom- és művelődéstörténeti összehasonlító hátteret, amely azt bizonyítja, hogy ide tartozó szövegeink egy gazdag nemzetközi, sok-sok évszázadon átívelő szöveghagyomány kései reprezentánsai.⁸ E filológia adatai alapján úgy tudjuk, hogy a történet első magyar megfogalmazása Ráday Gedeon: *A Mátyás királynak három restjei* című versében olvasható, amely 1790-ben jelent meg először.⁹ Ami a mondatípus népköltészeti szövegváltozatait illeti, azok elég későn, századunk második felében kerültek

csak elő, ezért nem meglepő, hogy a nemzetközi mesekatalógus – Honti és Berze Nagy katalógusa alapján – csupán egy magyar változatról tud, s az is valószínűleg Jókai Mór átdolgozása lehet. (Pontosabb hivatkozás nincs.) Kálmány Lajos századelős változata a hagyatékából került elő, s csak jóval később jelent meg nyomtatásban.¹⁰ Sem Binder Pál (1893-ban), sem György Lajos (1934-ben és 1938-ban), sem pedig Holló Domokos (1937-ben) egyetlen szájhagyományból gyűjtött változatot sem említ, tehát nem is idéz. Berze Nagy János 1957-ben megjelent, de a harmincas évek elején már kész magyar népmesetípus-áttekintése¹¹ (Berze Nagy 1946-ban hunyt el) a típust jelzi (BN 1950). Nemzetközi összehasonlító irodalmat ad, de a magyar anyag kapcsán a következő olvasható nála: „Erről szóló epikai anyag mese alakjában nem került lejegyzésre.”¹² A magyar változatokat szerinte Tóth Béla kötetében kell keresni. A megadott helyen azonban csupán Ráday Gedeon fentebb említett verse szerepel.¹³ Népköltészeti változatot itt sem találunk.

Berze Nagy kivételével mindhárom említett filológus idézi Jókai Mór: *Mátyás király lustái* című szövegét, amelyről az író azt írja (nemcsak erre, hanem a többi általa átdolgozott Mátyás-mondára is vonatkoztatva): „Egy része ezeknek a nép ajkán forog, más része Galiotti, Mátyás udvari tudósának jegyzékéből vétetett.”¹⁴ Mivel a kutatás később megállapította, hogy Galeot-tól egyik szövege sem származott¹⁵, marad tehát a néphagyomány, ha csak Jókai is nem Rádayból merítette. Ráday azonban valószínűleg valóban a szájhagyományból vette a megverselt történetet, mint írja: „Egy régi szóbeszéd szerint.”¹⁶

A Magyar Népmese-katalógus jegyzi a típust: *Mátyás király lustái* (MNK 1950)¹⁷, felsorolva a számba vett népköltészeti és irodalmi változatokat. A katalógus megfelelő kötete 1989-ben jelent meg, ebből következően az évfordulós kiadványokat már nem vehette figyelembe, s nyilván a megjelenésnél is korábban állott össze. Összesen hét népköltészi változatra utal, ezek közül egy (a 3.) adattári, tehát kéziratos, a többi kötetben is megjelent. Ezek közül ebben a pillanatban kettőt (2–3.) nem tudok ellenőrizni¹⁸, a további öt szöveg komparálható¹⁹; az irodalmi változatokra való utalást György Lajos műveiben már olvashattuk.²⁰ Mindennek fényében kissé túlzónak kell tartani azt a megállapítást, hogy: „Nagyon sok változatban és számos irodalmi feldolgozásban szerepel.”²¹

A változatok közül a Penavin Olga-gyűjtötte két jugoszláviai magyar változat lehet elsősorban érdekes számunkra. Az egyik távoli és halvány változata a típusnak, Mátyás királyhoz nem is kötődik; semmiképpen sem reprezentatív darab. A másik ezzel szemben szép változat, tartalma és szerkezete, valamint szóhasználata alapján valószínűleg a Jókai Mór-féle átdolgozás olvasókönyvi közlése lehet a forrás. Kálmány Lajos századfordulón gyűjtött szegedi változata

az egyik legszebb, teljes variáns. A Gaál Károly-gyűjtötte burgenlandi magyar változat nyelvileg zagyva, széteső szöveg, amelyben a típuscsalád egy másik altípusa (MNK 1950¹. *Lustasági verseny*) is ott szerepel. Erdész Sándor változata nem Mátyás királyhoz kötődik, kissé szószátyár elmondású, egyéni betoldásokat is tartalmazó történet. Korántsem reprezentatív változat.

Amennyiben a további két (ebben a pillanatban nem ellenőrizhető) változat is hasonlóan egyenetlen szintű, úgy érthetővé válik, hogy a Mátyás király halálának ötszázadik évfordulójára kiadott reprezentatív népköltészeti Mátyás-antológiában a *Mátyás király lustái* (AaTh 1950) mondatípust a mindenütt idézett Jókai-szöveg illusztrálja.²²

A tárgyalt típust tartalmazó katalóguskötet megjelenése óta egyetlen további, élő néphagyományból feljegyzett, változatról van tudomásom. Feljegyezte 1968-ban Beck Zoltán Almáskamaráson (Békés megye), s a jubileumi esztendőben (ezúttal a millecenáriumról van szó!) kiadott megyei, népköltési Mátyás-antológiájában tette közzé.²³ Viszonylag szépen elmondott változat, hiányoznak azonban belőle a párbeszédek. (Mivel eldugott helyen jelent meg, szövegét a Függelékben adom.) Hogy ez a változat a Jókai-féle feldolgozás, vagy más irodalmi (olvasókönyvi, mesekönyvi) közlés lecsapódása-e, azt a későbbi kutatás állapíthatja meg. Néhány motívuma alapján a Kálmány Lajos-féle változat rokona.

Az eddig elmondottak fényében a meglepetés erejével hatott, amikor Zenon Kuzelya – szerencsés véletlen folytán Újvidéken is elérhető – század eleji monográfiája²⁴ tanulmányozása során utalást találtam egy szerb nyelvű Mátyás-szövegre.²⁵ Ez az adat azért tekinthető akár szenzációsnak is, mivel sem a szerb verses epika, sem pedig a szerb prózaepika eddigi tanulmányozása során nem váltak ismertté Mátyás királlyal kapcsolatos népköltési alkotások! Hogy a horvát verses epika ismer Mátyással kapcsolatos énekeket, az közismert a kérdés irodalmából, ismert néhány Mátyás-monda is, szinte kizárólag a horvát diaszpórából (valószínűleg magyar hatásra alakulhattak ki)²⁶, azt is régtől fogva tudja a kutatás, hogy a szlovéneknél úgy a verses, mint a prózaepikában számos Mátyás-szöveggel lehet számolni. Ennek a kérdésnek számottevő összehasonlító irodalma van.²⁷ Hogy azonban a szerb népköltészetből is kimutatható a Mátyás-hagyomány, az nóvum.²⁸ A szöveg a *Mátyás király lustái* (MNK 1950) mondatípus kitűnő variánsa, a magyar kutatás előtt ismeretlen, de a szerb kutatás sem tartja számon; a megkérdezett kollégák nem is hallottak felőle. Éppen ezért érdemes lesz szövegfilológiáját röviden bemutatni.

A változat *Čudan kralj beše kralj Matija* (Furcsa egy király volt Mátyás király) szövegkezdő kiemelt mondatú címmel jelent meg Újvidéken, 1876-ban, a *Javor* című családi és irodalmi lapban, másik két prózai népköltési alkotással egyetemben. Gyűjtőként Svetozar Bajić neve szerepel alatta.²⁹ A közlés a

feljegyzés idejét és helyét nem jelöli. A gyálai születésű gyűjtő Svetozar Bajić (1850–1919) az Osztrák–Magyar Monarchia délvideki szerbségének tipikus tanító értelmiségéhez tartozott. A Bánságban tanítóskodott (Crepaja, Kumanád), s emellett népköltési gyűjtéssel is foglalkozott. Gyűjtéseit újvidéki szerb lapokban tette közzé. A lexikonadatok szerint egyetlen könyvecskéje jelent meg, ebben bánsági szerb népi elbeszélés-gyűjteményét tette közzé. A mindössze kétíves füzetben ott olvasható az említett Mátyás-monda is³⁰, tartalmi tekintetben változatlan, de nyelvileg részben módosított, javított változatban. Bajić a szerény gyűjtéshez *A gyűjtő kíséző szavai* címmel megjegyzést csatolt, amelyben választ kapunk a szövegváltoztatások okaira. Ennek lényege abban ragadható meg, hogy a népi elbeszélést (magyar terminológia szerint: mesét és mondát) nehezebb lejegyezni mint a népdalt, mivel annak mesélése az adatközlő hangulatától, kedvétől függ, tehát hol rövidít, hol bővít rajta, ezzel szemben a népdalt általában azonos szavakkal adja elő. A népi prózát tehát – Bajić szerint – szó szerint nem lehet lejegyezni, hisz a mesélőt nem is lehetne tollbamondásra rávenni. Mint mondja, a könyvecskében levő szövegeket maga mesélte el, de szem előtt tartva a bánsági szerb nyelvhasználat sajátosságait, s egyben irtva az iskolázatlanságból fakadó provincializmust is.³¹

Bajić természetesen korának gyermeke volt: ugyanazt a módszert követte, mint mások abban az időben, például Arany László a magyar nyelvterületen. Hogy abban a korban már a gyorsírásos gyűjtés is ismert volt, azt most itt részletezni céltalan. Az általa közölt mondaszöveg kitűnő változat, hamisításról tehát nem lehet beszélni. A bennünket érdeklő Mátyás-szöveget egyébként egy Emil Ružin nevű újszentiváni adatközlőjétől hallotta, akit Bajić a rosszabb mesélők közé sorolt. A gyűjtés idejét nem árulja el, mivel azonban a szöveg első közlését is ismerjük, 1876-ban jelent meg, nyilvánvaló, hogy három évtizeddel korábbi gyűjtését is érdemesnek tartotta az újraközlésre. Magyar fordításban az első közlés szövegét adom:

Furcsa egy király volt Mátyás király. Meghallotta egyszer, hogy él Budán három lusta, aki a nagy lustaságtól és henyléstől szinte éhen pusztul. Rögvest megparancsolta szolgálainak, hogy hozzák őket a színe elé, hogy lássa és megtudja, hármuk közül melyik a leglustább. A szolgák megfogadták a király parancsát, odavezették a három lustát, Mátyás király pedig azonnal talált számukra egy házat, szolgákat rendelt melléjük, hogy gond nélkül élhessenek. Ott heverték egész áldott nap, se nem mozdultak, se nem fordultak, míg csak nem hozták számukra a kosztot. Akkor is sírva tápázkodtak fel, s átkozták a sorsot, amiért azt szabta rájuk, hogy enniük kell. Gyakran járt ott Mátyás király, de sehogyan sem tudta kifürkészni, hármuk közül melyik a leglustább. Sokáig gondolkodott a király, végül kigondolta, hogy rájuk gyűjtja a házat, s a nagy szükségben majd csak lemondanak a henylésről. Amikor a ház már

mind a négy sarkán égett, amikor a lángok már a szobát nyaldosták, megszólalt az egyik a három közül: – Hm, hm, ez nem vicc, bizony ég a ház, meneküljünk, testvéreim! – Istenemre, nekem nincs kedvem, én nem fogok menekülni! – mondta a másik. – Ti valóban bolondok vagytok – mondta a harmadik. – Ugyan hogy nem röstelletek beszélni? Csak ekkor látta Mátyás király, hogy egyik közülük a leglustább, de akkor már késő volt, mert mindhárman odavesztek a tűzben.³²

Eddigi ismereteim szerint ez a szövegtípus társtalan a szerb népi elbeszélések között. A nemzetközi mesekatalógus szerint ugyan ismert két „szerbhorvát” változata, ezeknek lelőhelye azonban nem állapítható meg, mivel a megadott virtuális forrás, két adattár: egy zágrábi és egy szarajevói, valamint Maja Bošković-Stulli isztriai népi elbeszéléseket tartalmazó kötete.³³ Ebben a műben a típus (és példaszöveg) nem szerepel, másrészt pedig a két adattár ma még nem érhető el. A törökös bosnyák (moszlim) Mátyás-tradícióról szinte nincsenek is adatok³⁴, a horvát népi prózaepika Mátyás-szövegeinek száma elenyésző³⁵, a szerb népi prózában pedig, mint ebben a dolgozatban utalhattam rá, ez idáig csupán a Bajic-megörökítette két Mátyás-monda ismeretes.³⁶ Nem állapítható meg tehát, hogy melyek lennének azok a „szerbhorvát” változatok, amelyekre a nemzetközi mesekatalógus utal.

Az ismertetett adatok fényében csábító lenne azonnal arra gondolni, hogy a múlt század második felének derekán feljegyzett újszentiváni szerb Mátyás-monda a Ráday-féle vers, vagy pedig a Jókai Mór által írt átdolgozás hevenyészett fordítására menne vissza.³⁷ Esetleg arra lehetne következtetni, hogy az adatközlő a magyarul hallott vagy olvasott szöveget szerbül mesélte volna el a gyűjtőnek. Magam úgy vélem, hogy a kérdés kontextusa ennél összetettebbnek képzelhető el. Arról van szó ugyanis, hogy az ugyanazon a területen és ugyanakkor élő és tevékenykedő Kálmány Lajos (1852–1919) a Bánság és Szeged környéke magyar lakossága körében maga is gazdag magyar Mátyás-hagyományt jegyezett fel, többek között a Bajic által gyűjtött és közzétett két szerb Mátyás-monda változatait is! Hogy ezen a területen a Mátyás-hagyomány még jó fél évszázad múlva is virulensnek bizonyult, azt Penavin Olga csókai gyűjtésű Mátyás-mondái bizonyítják.³⁸

Mindenek alapján arra lehet gondolni, hogy a múlt század második felében, valamint a századelőn Szeged környékén és a Bánságban a magyar és a kisebbségi néphagyomány gazdag Mátyás-tradíciót ápolt, amelynek magyar nyelvű szövegeit Kálmány Lajos kiadványaiban (és hagyatékában), két szerb nyelvű szövegváltozatát pedig Svetozar Bajic közléseiben és könyvecskéjében lelhetjük meg. Mivel a szerb folklorisztikában senki sem kutatta (s nyilván nem is fogja kutatni) a Mátyás-hagyományt, a lapokban vagy egyéb kiadványokban esetleg lappangó további szövegek felbukkanása vagy megeléje sze-

rencse kérdése. Azon is el lehetne gondolkodni, hogy Mátyás-szövegek megörökítésre kerültek-e a többi bánági kisebbség körében. Erről adatokat nem ismerek.³⁹

Hogy a *Mátyás király lustái* (AaTh 1950) szövegtípus szájhagyományozott változatai irodalmi előképre vezethetők vissza, az valószínű, bár nem ismerek sem múlt századi, sem pedig e századi vizsgálatokat, amelyek áttekintették volna a tankönyvekben és olvasókönyvekben megörökített Mátyás-szövegeket. Ebben a pillanatban arról sincsenek adatok, hogy a Monarchia szerb népiskolai tankönyveiben (például a többségi nemzet iránti szervilitásból) szerepelt-e valamelyik Mátyás-monda írói feldolgozása. (Bár valószínű, ha ilyen lett volna, azt a tanító Bajic tudta volna.) Elképzelhető tehát, hogy a feljegyzett két szerb nyelvű Mátyás-monda (s az esetleg fel nem jegyzett, vagy a még mindig lapokban lappangó többi) a magyar nyelv közvetítésével juthatott el a bánági szerb kisebbséghez, ami egyáltalán nem meglepő, hisz köztudott, hogy a vándormondák és a mondaszűzsék, valamint a mondamotoívumok nem ismernek nyelvi határokat. A dél-magyarországi gazdag Mátyás-hagyomány tehát a magyar mellett a kisebbségek nyelvén is kilombosod(ha)tott, mindebből azonban csak azt ismerhetjük meg, ami nyomtatásban megjelent, vagy kéziratban fennmaradt.

Az utóbbiból is azt, ami a bibliográfiákból, repertóriumokból, indexekből vagy különleges kutatásokból ismertté válik. Ilyenek hiányában a fáradságos búvárlat vagy pedig a szerencse is segíthet. A dolgozatomban bemutatott egyik és a megemlített másik szerb Mátyás-mondát a szerencse hozta felszínre. Ehhez is azonban folyamatosan nem csak egy nyelven és elég sokat kell olvasni.

JEGYZETEK

¹ E rövid dolgozatnak nem célja a teljes irodalomra utalni. Az irodalom felsorolását lásd másik Mátyás-tanulmányomban: *Királyválasztás feldobott koronával*. A horvát szájhagyomány Mátyás királyának alakjához – némi összehasonlító kitekintéssel. Sajtó alatt: *Néprajzi Látóhatár*. 1999. Jugoszláviai magyar néprajzi különszám.

² Lásd: KRÍZA Ildikó, 1990

³ KRÍZA Ildikó vál., 1990

⁴ Lásd: UJVÁRY Zoltán, 1990 és BECK Zoltán, 1996

⁵ Vö. *Mátyás az igazságos*. Történetek Mátyás királyról. É. n. H. n. Kiadó: Pallas Antikvárium Kft. (Bibliográfiai adatok szerint: Gyöngyös, 1999.) Az anyag Kríza Ildikó antológiájának java részét adja. Korábban jelent meg ugyanannál a titokzatos kiadónál: *Mátyás király és az igazmondó juhász*.

⁶ Ennek kapcsán lásd az 1. jegyzetben jelzett dolgozatomat.

- ⁷ Vö. BENEDEK Katalin, 1984 és KOVÁCS Ágnes–BENEDEK Katalin, 1989 megfelelő típuszámait. A szlovák Mátyás-mondák 1965-ig ismeretes változatainak tartalmi áttekintése és mutatója: GAŠPARIKOVÁ, Vierá, 1968, 378–380. A Mátyás-hagyomány témaköreinek (korai) áttekintése: KOMOROVSKÝ, Ján, 1957
- ⁸ Vö. BINDER Jenő, 1893, 5–16., GYÖRGY Lajos, 1934, 184. No. 177. Piger., GYÖRGY Lajos, 1938, 310–312., No. 182., HOLLÓ Domokos, 1937, 406–414., O. NAGY Gábor, 1979, 346–347.
- ⁹ A szöveg olvasható: TÓTH Béla, 1899., 136.
- ¹⁰ Vö. ORTUTAY Gyula–DÉGH Linda–KOVÁCS Ágnes, 1960, 203. No. 164.
- ¹¹ BERZE NAGY János, 1957
- ¹² BERZE NAGY János, 1957., II., 614.
- ¹³ Lásd a 9. jegyzet adatát.
- ¹⁴ Vö. JÓKAI Mór, 1907, 3. Lábjegyzet. A tárgyalat átdolgozott szöveg: 20. Először megjelent 1856-ban, másodszer 1857-ben Jókai adomás kötetében. A kötetek kritikai kiadása: JÓKAI Mór, 1992
- ¹⁵ Vö. JÓKAI Mór, 1992, 669. (Sándor István kutatása.)
- ¹⁶ Vö. TÓTH Béla, 1899, 136.
- ¹⁷ KOVÁCS Ágnes–BENEDEK Katalin, 1989
- ¹⁸ HUNYADI András kiadott (1956) és BOSNYÁK Sándor kéziratos változatát (1961)
- ¹⁹ ORTUTAY Gyula–DÉGH Linda–KOVÁCS Ágnes, 1960, III., 203. No. 164. (Kálmány hagyatékából); ERDÉSZ Sándor, 1968, III., 449. No. 208.; PENAVIN Olga, 1971, 158. No. 18. és 579. No. 192.; GAÁL Károly, 1988, 279. No. 19.
- ²⁰ Vö. GYÖRGY Lajos, 1934, 184.
- ²¹ KRÍZA Ildikó, 1990, 395.
- ²² KRÍZA Ildikó, vál. 1990, 105.
- ²³ BECK Zoltán, 1996, 48.
- ²⁴ KUZELYA, Zenon, 1906. A ritka mű a Szerb Matica Könyvtárban megtalálható. A szerző a *Letopis* folyóiratnak küldte meg ismertetési példányként, s az ismertetése is (*Letopis MS*, 1906. Sveska IV., 115–117.), de semmit sem tett hozzá a szerb anyagból, bár, mint ez e dolgozat mutatja, tehetett volna.
- ²⁵ KUZELYA, Zenon, 1906, 55., 1. jegyzet.
- ²⁶ A horvát diaszpórában gyűjtött (s számomra ismert) változatok felsorolása az 1. jegyzetben megnevezett, sajtó alatt lévő dolgozatom 13. jegyzetében. Egyetlen további horvát Mátyás-mondát ismerek, de az is társtalan, s inkább a szlovén Kyffhäuser-típusú Mátyás-mondák felé mutat. Vö. BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja red. 1963, 300. No. 157. (Kral Matijaš), jegyzet: 338.
- ²⁷ Itt csak a legfontosabb művet említem meg: GRAFENAUER, Ivan, 1951. További vonatkozó magyar és szlovén művek felsorolása az 1. jegyzetben említett dolgozatban.
- ²⁸ Svetozar Bajic bánáti szerb prózaepikumokat tartalmazó könyvecskéjében még egy Mátyás-monda található: *Ko ne radi, taj ne jede*. (BAJIC, Svetozar, 1905, 7–9. No. 5.)

A szöveg az *AaTh 1370A Aki nem dolgozik ne is egyék* típus kitűnő változata. Itt csak megemlítem, hogy Kálmány Lajos ugyanezen a vidéken két magyar változatát jegyezte fel a típusnak: ORTUTAY Gyula–DÉGH Linda–KOVÁCS Ágnes, 1960, III., 156–157. No. 146. és ORTUTAY Gyula–KATONA Imre, 1956, II., 328–330. No. 28. E második szerb Mátyás-monda is megérdemelne egy utánjárást és elemzést.

²⁹ BAJIĆ, Svetozar, 1876, 54–56.

³⁰ BAJIĆ, Svetozar, 1905, 16–17. No. 12.

³¹ BAJIĆ, Svetozar, 1905, 30–31.

³² Adatai a 29. jegyzetben.

³³ BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja, 1959

³⁴ A boszniai történeli mondákat áttekintő és elemző monografikus munkában mindössze egy helyütt fordul elő Mátyás király neve. Itt is irodalmi-krónikási adatok alapján utalnak boszniai (mondai?) szerepére. Az adat mindenesetre moszlim provenienciájú. Vö. PALAVESTRA, Vljako, 1991, 145–146.

³⁵ Lásd a 26. jegyzetben írtakat.

³⁶ Az itt nem tárgyalt másik szerb Mátyás-epikum adatai a 28. jegyzetben.

³⁷ A Monarchia szerbsége körében, Szerbiában és Horvátországban Jókai népszerű frónak számított. Nincs azonban adat arról, hogy élceinek és adomáinak kötetét (vagy részleteit) szerbre fordították volna. A kérdés részletes áttekintése, a fordításban megjelent művek könyvészetével: KOVAČEK, Božidar, 1990

³⁸ Vö. PENAVIN Olga, 1959

³⁹ Az újszentiváni telepítéstörténetről Bálint Sándortól kaphatunk alapvető útbaigazítást. A szerbek a XVIII. század nyolcvanas éveiben kerültek ide. Bálint hangsúlyozza a falu három népét és vegyesajkúságát, de megállapítja, hogy hagyományait nem kutatták. BÁLINT Sándor, 1976, 247. A kutatás mulasztásait ő is hangsúlyozza: „Sajnálatos, hogy a szegedi táj sokrétűsége, néprajzi kutatása még alig szentelt figyelmet a velünk együttélő népek: így a szegedi, szőregi, deszki, újszentiváni, gyálai szerbek, az újszentiváni és kübekházi németek, az óbesenyyői bolgárok és a bébai, valkányi románok, vagy akár a szabadkai bunyevácok tüzetesebb néprajzi vizsgálatának és az interetnikus kapcsolatok elemzésének. Ez elsősorban a magunk mulasztása, amelyen változtatnunk kell.” BÁLINT Sándor, 1976, 160–161. Ha csak néhány apró adattal is, ebben a dolgozatban talán magam is hozzájárulhattam ennek az adósságnak törlesztéséhez. Ha korábban bukkannak fel ezek az adatok, a drága emlékeztető Sándor bácsi biztosan örült volna nekik.

IRODALOM

- BAJIĆ, Svetozar
1876 Narodne pripovetke. *Javor* (Novi Sad), 3. (1876). No. 2., 53–56.
1905 Srpske narodne pripovetke iz Banata. (Knjige za narod. No. 115.), Novi Sad
- BÁLINT Sándor
1976 *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj nénelete I.* MFMÉ, 1974/75–2., Szeged, 1976
- BECK Zoltán
1996 *Egyszer Matyas király . . .* Történeti mondák, anekdoták, históriák. Békés megyei gyűjtés. Orosháza
- BENEDEK Katalin
1984 *A magyar novellamesék típusai.* MNK 4. Budapest
- BERZE NAGY János
1957 *Magyar népmesetípusok I–II.* Pécs
- BINDER Jenő
1893 *Néhány Mátyás királyról szóló trufánk és rokonaik.* Brassó
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja
1959 *Istarske narodne priče.* Zagreb
1963 *Narodne pripovijetke.* (Pet stoljeća hrvatske književnosti 26.) Zagreb
- ERDÉSZ Sándor
1968 *Ámi Lajos meséi I–III.* UMNGY XIII–XV. Budapest
- GAÁL Károly
1988 *Aranymadár. A burgenlandi magyar faluk elbeszélőkultúrája.* Szombathely
- GAŠPARIKOVÁ, Vierá
1968 Das poetische Bild des Königs Matthias Corvinus in der prosaischen Voksüberlieferung des slowakischen und slowenischen Volkes. In: KUMER, Zmaga red.: *Zbornik XII. Kongresa jugoslovenskih folkloristov.* Celje, 1965, Ljubljana, 1968, 373–380.
- GRAFENAUER, Ivan
1951 *Slovenske pripovedke o kralju Matjažu.* Ljubljana
- GYÖRGY Lajos
1934 *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai.* Budapest
1938 *Világjáró anekdoták.* Budapest
- HOLLÓ Domokos
1937 Néhány népi Mátyás-anekdotánk forrása. *Ethnographia*, 48. (1937), 405–422.
- JÓKAI Mór
1907 *A magyar nép élce szép hegedűszóban.* 10. kiadás. Budapest

- 1992 *Az önkényuralom adomái I.* (1850–1858) Sajtó alá rendezte: Sándor István (JMÖM Kritikai kiadás). Budapest
- KOMOROVSKÝ, Ján
1957 *Kráľ Matej Korvin u ludovej prózaickej slovesnosti.* Bratislava
- KOVÁCS Ágnes–BENEDEK Katalin
1989 *A magyar hazugságmesék katalógusa.* MNK 8., Budapest
- KOVAČEK, Božidar
1990 Jokai i Srbi. *Glas SANU CCCLXI.* Odeljenje za jezike i književnosti 14., 57–121., Beograd
- KRÍZA Ildikó
1990 Rex Iustus – Rex Clarus. In: *RÁZSÓ Gyula–V. MOLNÁR László szerk., 1990, 363–410.*, Budapest
- KRÍZA Ildikó Vál.
1990 *Mátyás, az igazságos.* Budapest
- KUZELYA, Zenon
1906 *Ugorszkij koroly Matvij Korvin v szlavjanskij usztnij szlovesznosztii.* Rozbir motiviv zvjazanih z jogo imenem. U Lyvovi
- O. NAGY Gábor
1979 *Mi fán terem?* (III., bővített kiadás), Budapest
- ORTUTAY Gyula–DÉGH Linda–KOVÁCS Ágnes
1960 *Magyar népmesék I–III.*, Budapest
- ORTUTAY Gyula–KATONA Imre
1956 *Magyar parasztesék II.* Budapest
- PALAVESTRA, Vlajko
1991 *Historijska usmena predanja.* Sarajevo
- PENAVIN Olga
1959 Mátyás-mondák a Vajdaságból. *Néprajzi Közlemények*, 4., (1959), No. 4., 107–112.
1971 *Jugoszláviai magyar népmesék.* UMNGY XV., Budapest
- RÁZSÓ Gyula–V. MOLNÁR László szerk.
1990 *Hunyadi Mátyás.* Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Budapest
- TÓTH Béla
1899 *Magyar anekdotakincs I.* Budapest
- UJVÁRY Zoltán
1990 *Mátyás király Gömörben.* Mondák, anekdoták, néphagyományok. Gömör Néprajza XXIII., Debrecen

FÜGGELÉK

1. Mátyás király lustái (*Jókai Mór átdolgozása*)

Mátyásról regélik, hogy három leglustább embert összeszedve az országból, azokat tartá egy házban és azoknak egyéb dolguk nem volt, mint naphosszat semmit sem csinálni. Mai világban ilyen embert többet kapna Mátyás király háromnál, akkor csak három volt.

Egyszer tűz ütött ki abban a házban, ahol a három lusta lakott; mikor már a fejük felett égett a ház, az egyik megszólal:

– Talán mégis el kellene innen menni?

A másik idővártatva azt feleli rá:

– Ha kellünk a királynak, majd csak elvitet bennünket innen.

A harmadik végre így szól:

– Ugyan, hogy nem restelltek beszélni?

És mind a három odaégett.

Innen maradt az a közmondás, miszerint valami különös rest emberre azt szokás mondani:

– Ez is egy a Mátyás király lustái közül.

2. Mátyás király lustái (*Kálmány Lajos szegedi gyűjtése*)

Mátyás király három lustát látott egy fa alatt, ott heverték, a szájukat eltátották, hogy majd a gyümölcs belesik. Lusták voltak a fát mögrázni. Azt mondja Mátyás király az inasának:

– No, ezöket hazavigyük, möghizlaljuk!

Hazavitte, betötte őket egy házba. Ott laktak. Híztak is szépen, mert Mátyás király jóltartotta őket: öttek, ittak, nem volt semmi dolguk, egész nap heverték. Mikor már jól möghíztak, azt mondja Mátyás király az inasának, hogy most már küldje el őket, most már elmöhetnek. Mátyás király már megunta őket, de a lusták nem möntek. Azt mondja az inas Mátyás királynak, hogy gyújtsa rájuk a házat, másképp nem szabadul túlük! Mátyás király aztán rájuk gyújtotta a házat.

Mikor már javában égött a ház, azt mondja az egyik:

– Ég a ház! Gyerünk ki.

– Majd kivetet bennünket a király, ha köllünk neki – mondja a második. Azt mondja a harmadik:

– Nem röstelltek beszélni?

Mög se mozdultak, bent égtek mind a hárman. Így szabadult mög túlük Mátyás király.

3. *Tri lenštine* (*Svetozar Bajić újszentiváni gyűjtése*)

Čudan kralj bio kralj Matija! Dočuje on jednom, da u Budimu žive tri lena čoveka, koji od teške lenosti i badavisanja skapavaju od gladi, a neće da rade. Odmah zapovedi svojim slugama da mu dovedu svu trojicu, jer hoće da vidi, koji je među njima najgori. Sluge poslušashe kralja, pa dovedoše sva tri lenivca, a kralj Matija im naredi jednu kuću

gde će živeti, i dade im svaku poslugu da ih dvori i hrani. Leže oni tu po vasceli dan, nit se miču nit pomiču, sve dok im jelo ne donesu, a i onda plačući ustaju, pa kunu svoju sudbinu, što im se dalo da moraju jesti. Kralj Matija je često dolazio k njima i gledao ih, ali nikako nije mogao doznati, što je hteo. Onda kralj stane promišljati, šta da radi, pa da dozna, koji je od trojice najgori, te najposle dode na tu misao, da zapali onu kuću gde su ležali, nadajući se, da će se oni ostaviti svog lenjovanja, kad vide zlo nad glavom. Kad se vatra razgori sa četiri strane i kad plamen stane u sobu lizati, reče jedan:

- Hm, to nije šala gori kuća; hajd braćo, da bežimo!
- Bogme mene mrzi, ja begati neću – reče drugi.
- Vi ste prave budale – reče treći – koliko vas ne mrzi da govorite!

Tada vidi kralj Matija, da je jedan od njih najgori lenština, ali zaman, jer oni izgoreše u vatri.

4. Mátyás király három lustája (Beck Zoltán almáskamarási gyűjtése)

Mátyás király egyik országjáró körű! „n lusták után kutatott. Az volt a célja, hogy birodalma leglustább embereit felviszi a palotájába.

A királyi csatlósok egy nagy tölgyfa alatt három embert találtak a hűvösben heverészve. Megkérdezte tőlük, hogy miért nem dolgoznak a mezőn? Azok még szempillantásra sem méltatták őket. A csatlósok már ahhoz készülődtek, hogy elagyabugyálják őket, amikor megérkezett a király. Miután megtudta, mi történt, nagyon megörült, hiszen Magyarország három leglustább embere hevert előtte.

Bevitette őket az udvarába, ahol egy kis faházba költöztette őket.

Egy ideig jól ment a dolguk. Szolgák gondoskodtak róluk. De egyszer a király meguntta őket, és megparancsolta nekik, hagyják el a palotát. A lusták nem mozdultak. Erre a király meggyújtatta a faházat. A ház gyorsan elégett, de a tűz sem tudta kikergetni a lustákat, így mindannyian bennétek.

(A szövegek forrása: 1. JÓKAI Mór, 1907, 20. Első közlése: 1856. 2. ORTUTAY Gyula–DÉGH Linda–KOVÁCS Ágnes, 1960, III., 203. No. 164. Kálmány gyűjtése a századforduló körül. 3. BAJIĆ, Svetozar, 1905, 16–17. No. 12., 1876 körüli gyűjtés. 4. BECK Zoltán, 1996, 48. Gyűjtve 1968-ban.)

TABU

ACZÉL GÉZA

a 70 éves bori imrének szeretettel

az ősnövényzet vastag leveleiről lassan csöppekké gömbölyödött a pára s a halkán szétnyíló ágak között vészjóslóan villogtak tüzes tekintetek két tarkára kikent harcos lassított felvételen sompolygott közelebb színes bőrökkel díszített nyilaikat a főnyen villogó tárgyra feszítve járásuk puha volt mint a gepárdé szemük sarkából adták a riadt jeleket az elliptikusra csiszolt ismeretlen kőtől néhány lépésnyire megálltak orrcimpájuk kitégült nyakizmuk feszült és beleszimatoltak a meleg levegőbe elbizonytalanodtak a kő nem mozdult csak törésvonalaikon villant a fény melynek sugarában foszforeszkálni kezdett néhány lusta fekete bogár a csönd már elviselhetetlen volt csak az őserdő felől szitált a trópusi nedv az öregebb harcos hirtelen kifeszítette mellét egyik kezét az ég felé fúrta a másikban leengedett nyilával hatalmasakat körözve bődületeset ordított iszonyú ritmust váltott a táj százával csapódtak szét az emeletnyi lapuk s a füstölgő réseken számolatlan tódultak elő a megbokrosodott férfiak hosszú dárdáik fekete záporként kaszabolták össze a nehézkedő teret inas lábaik egymásra találó dallamára imbolgásba kezdett a folyópart ügyesen taposva a fáradt homokot a kultikus ringás laza alakzatot vett az emberlánc elliptikussá vált mint a kő s kígyóként a víz felé tekergett ucsacsu ucsacsu üvöltötte hirtelen csípőből közülük a legmagasabb ezek pedig révülten remegtetni kezdték zebrásan rikoztató felsőtestüket a fák közül lassán megereszkedett emléjű asszonyok lopakodtak elő lábaik közül megszeppenve pislogtak a fölbolydulás felé gyerekseregek valahonnan dobok kerültek nyikorgó keréplők jó hangú fák csattogtatása és állt a bizalmatlan ünnep mivel a kőhöz azért nem közeledett senki csak szemük sarkából követték s kedélyük rá-ráborult mint az alkony

felfüstölögtek hát az első harci tüzek a máglyák kormosan énekeltek
tele lett a folyópart ferde árnyakkal a víz apró csillagokat szikrázott
talán a lendület is alábbhagyott már mikor mormogás futott át a tömegben
a sorok áhítattal szétnyíltak mint trópusi lótuszok nehéz szirmai
s pompázatos tollai alól fenségesen rezzenetlenül közeledett a nagyfőnök
nem tekintett semerre karikásan kifestett szemét bódultan a kőre szegezve
varázsigéket mormolt mint ki sátánt űz s megsuhogtatta gazdag bőrdíszait
némaságba feledkeztek a trópusok mindenki döbbsen csodára várt
a bozótban már a harcosok helyén ott parázslottak a vadállatok szemei
elment egészen a kőig lehajolt mögötte felszikráztak az izgatott fáklyák
fehér haja delejesen vibrált a parányi fényben s betűzgetni kezdte
a messziről jött üzenetet a nagy hegyekből jött egyetlen írástudó
a–vant–gárd

Köszöntőt mond a Magyar Tanszék harmincadik évfordulóján 1989-ben

SZEM ÉS SZEMPONT

BORDÁS GYŐZŐ

Amikor megkaptam a megtisztelő felkérést, hogy ezen a rendezvényen* köszöntsem Bori Imrét közelgő hetvenedik születésnapja alkalmából, valami örömteli érzés fogott el, mert az jutott az eszembe, hogy az elmúlt húsz-huszonöt évben szinte kötelességtudó hagyománnyá vált, hogy ama bizonyos karácsony és újév közti napon – összefogva írótársak –, fölköszöntsük Bori Imrét, s ahogyan ilyenkor jókedvünkben mondani szoktuk: elfogyasszuk a karácsonyi maradékot, Bori Mária süteményeit, belekóstoljunk az italokba, hogy aztán, mi másról, mint számunkra az egyetlen témáról – az irodalomról, irodalmunkról legyen szó.

S tettük, tesszük ezt abban a számomra megrendíthetetlen hitben, hogy Bori Imrében irodalmunk, kultúránk, oktatásügyünk . . . legkiválóbbját tiszteljük, azt az embert, aki mindig parnasszusi magasságból tudta szemlélni mindazt, ami velünk történik, s „fönről” szólt le ránk hol hízelgő, hol dorgáló szóval. De, állítom, mindig a jó ügyünk érdekében, önmagunk – mai divatos szóval élve –, önazonosság-tudatunk erősítése érdekében, önmagunk megbecsüléséért. Hát nem az ő javaslatára, a felismerés szükségletének hajtó ingerére gyülekezünk itt is minden évben, Kishegyesen, de ugyanígy Szivácon, Verbászon, Temerinben, Topolyán, Becskereken, Szabadkán és újabban Ürményházán és Versecen is? S tesszük ezt – Bori Imre sugallatára – irodalmunk, hagyománytiszteelő múltunk és a mostaniaknál nyilván szebb napokat remélő jövőnk reményében. Sokan már talán bele is fáradtak volna ebbe a munkába, de a közülünk szellemében még mindig legfiatalabb a hetvenéves Bori Imre, nem!

* Elhangzott az idei Csépe-napokon

Sohasem voltam híve a nagy szavaknak, de számomra bámulatra méltó az, amit irodalomtörténeti, kritikai, szerkesztői munkásságában produkált: több mint harminc eredeti könyv, szerkesztések, válogatások, értő elő- és utószavak, recenziók sokasága, olvasói jegyzetek, följegyzések, töprengések . . .

Az egyetemes magyar nyelvterület egyik legmegbecsültebb irodalomtörténésze, bizonyítja ezt két akadémiai tagsága, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tiszteletbeli elnöki funkciója, amit nem mással, mint kötetivel, tanulmányával vívott ki magának, azzal, hogy a modernség jelszavával értékelte újra a magyar irodalom több mint másfél századát Petőfitől, Aranytól és Jókaitól a századelő, majd a *Nyugat*-nemzedéken keresztül egészen Pilinszkyig, Mészöly Miklósig és Juhász Ferencig. S akkor még nem is szóltunk arról, hogy egész életműveket átívelő tanulmányköteteket írt Radnóti költészetéről, Krúdy, Kosztolányi és Móricz Zsigmond egyenként is hatalmas opusáról. Már csak a fősorolásba is beleszédülhet az ember, hiszen ennyi név, és hol van még Kassák, Nagy László és Weöres Sándor, Csáth, Németh László és Déry, és az irodalom számára újrafelfedezett Cholnoky?

De ennek a felsorolásnak sosem lenne vége, viszont itt, ezen a helyen – a magunk felé fordulás eme Csépe-napi óráiban –, mindenekelőtt arra kell gondolnunk, hogy az egyetemes magyar irodalomtörténet-írás e nagyjai irodalmi térképén egyenrangúan van ott a jugoszláviai/vajdasági magyar irodalom is, aminek nem kisebb erudícióval rugaszkodik neki, mint bármely úgynevezett „nagy” témának. Fehér Ferencről, Sinkó Ervinről vagy legutóbb Szenteleky Kornélról írt kötetnyi monográfiát, de nincs író ebben a Vajdaságban, akinek munkásságát ne követné nyomon. S teszi ezt Bori Imre 1950-től folyamatosan, úgyhogy szellemi életünk csak tőle várhatta a szintetikus művet, a jugoszláviai magyar irodalomtörténet megírását. S mi sem természetesebb, hogy ez is megszületett, részmonográfiaként már 1968-ban, majd az összefoglaló alapozás után az immáron negyedik kiadásban olvasható. *A jugoszláviai magyar irodalom története* múlt évi kiadása most utánnomását is megélte, amire viszont könyvkiadásunkban sem volt igen példa. De nem könyves hiúságom mondatja ezt velem, hanem a tény, hogy Bori Imre munkája nyomán kezünkben egy könyv, amely egy XI. századi aracsi kőfeliratból, tehát kezdetünk kezdetétől ad művelődéstörténeti „tájékoztatót” egészen e századunk elejéig, hogy aztán e részletes előtörténet vezesse be mindazt, ami 1918-tól napjainkig irodalmunkban megmutatásra érdemes.

Nemrégiben a marosvásárhelyi *Látó* című folyóiratban – ahol arról folyt a vita, hogyan is kell/kellene megírni a romániai magyar irodalomtörténetet Láng Zsolt arra a látszatra egyszerű tényre figyelmeztetett, hogy: „Irodalomtörténet *akkor* születhet, ha van *történet*, ez pedig köztudottan akkor alakul ki, ha vannak *kapcsolódások, következtetések és összefüggések*, azokat pedig meg kell

látni, viszont a látáshoz nem csupán szemre, de szempontra is szükség van, a láncolat végül oda vezet, hogy meg kell találni azt a helyet, ahonnan visszatekintek.”

Ebből a szövegből magamnak aláhúztam a hangsúlyos szavakat, ezek pedig: akkor születhet, ha van történet, kapcsolódások, összefüggések, következtetések, szem és szempont, s végezetül az a hely, ahonnan visszatekintek.

Nem véletlenül idézem Bori Imre könyvének kapcsán ezeket a kulcsszavakat, hanem azért, mert azt hiszem, lényegre tapintóak. Bori Imre előttünk fekvő könyve ugyanis ékes bizonyítéka annak, hogy kultúránknak, az írásbeliség kialakulásától napjainkig igenis van története, története van ama bizonyos aracsí kőtől a XI. századból egészen napjainkig, s ebbe a történetbe beletartoznak a *Huszita biblia*-fordítók éppúgy, mint egy Laskai Osvát, Szerémi György, Váradi Péter és Brodarits István, de beletartozik még Janus Pannonius vagy egy Zrínyi Miklós is. S miért tartoznak bele ezek a nevek egy olyan földrajzi meghatározásba, hogy jugoszláviai és magyar? Mert kapcsolódások, összefüggések találhatók a későbbi korokkal, s olyan gyökerek ezek, amelyekből az itt élő későbbi nemzedék is táplálkozott. Hogy honnan és mennyit, ehhez kellett a szempont – mihez nem elég a szem – s végezetül talán kellett egy századvég, ami esetünkben ezredvéggel is párosul a visszatekintésre.

Nem véletlenül fogalmazok ilyen képletesen, ugyanis azt szeretném érzékelteni, hogy irodalmunk az elmúlt évtizedek folyamán kitermelte a kritika és irodalomtörténeti tanulmányírás folyamán azt a személyt is, aki képes volt belátni ezt a majd fél évezredes távot, feldolgozni egy régió szempontjából fontos szemszögből, s úgy feltérképezni ezt a koordináta-rendszert, hogy abban a teljességgel legyen benne múlt és jelen. Ilyen szempontból egységesen magyar ez az irodalomtörténet, és kellően regionális vagy kisebbségi, ami viszont egy történelmi adottság következménye.

S mondanom sem kell, nem felvétel, nem fénykép csupán ez az irodalomtörténet, hanem elemzés, értékmérés, ítéletalkotás, mint amilyennek minden hasonló jellegű munkának lennie kell!

Elnézést, hogy tényeket sorakoztatok föl, s nem ékebben szólok az alkotóról eme ünnepi pillanatban, de tudós embert látok magam előtt, aki legkevésbé örülne tanítványa patetikus hangvételének, s mi azt tiszteljük benne leginkább, hogy olvasói részére, legyen szó egyes alkotóról, korszakról, vagy akár több évtizedet is átölelő periódusról, mindig megtalálta azt a nézőpontot, amelyről számunkra is bevilágíthatja a vizsgálódás területét, s kimutat értékeket, jelenségeket és törekvéseket. Értékítelő módszerének ma már sok-sok követője van.

Végezetül: Isten éltesse alkotói erejében a hetvenéves Bori Imrét.

NÁLUNK, NEW HONTBAN

Regényrészlet

G R E N D E L L A J O S

A városháza épületében nem volt lift, ezért Kálmán bácsi minden harmadik-negyedik lépcsőfokon megpihent, s nagyot szusszantott, hiába, nem vagyok már hetvenéves, szabadkozott. De azért fölértünk az emeletre, s itt rövid időre elváltak az útjaink. Kálmán bácsi bevezetett a fogadószobába, ő maga pedig bekukkantott az ülésterembe, ahonnan egy pillanatra, mikor kinyitotta az ajtót, zsongás szűrődött ki. Odabent nagy lehetett a békétlenség.

A fogadószobában rajtam kívül még egy herkulesi termetű férfi várakozott. Vállig érő, göndör barna haja alatt akkora izmok duzzadtak, mintha a pólója ujját tekegolyókkal bélelte volna ki, de a tekintete szelíden és türelmesen villant rám, s még biccentett is, mintha régi ismerősök lennénk. Később, amikor összebarátkoztunk, megtudtam, hogy ő a szobrász, Bárány Pistának hívják, s már harmadik nap várja, hogy odabent a képviselő urak eldöntsék, milyen szobor megalkotásával bízzák meg. Bárány Pistát is New Hont városa adta az emberiségnek, s a városatyák választása is ezért esett őrá, jóllehet köztéri szobrot nem faragott még, s azt is mindjárt kikötötte, hogy lovas szobrot nem vállal. Lovas szoborra szóló megbízás azonban nem fenyegette, hiszen a mártírhálált szenvedett expolgármester sosem ült lovon, s állítólag kutyákat és macskákat sem túrt meg a házában.

– Már harmadik napja nem tudják eldönteni, hogy mit akarnak – kesergett a New Hontból elszármazott szobrász. – Hiába, a helyes döntésnek ki kell fornia, az ilyesmit nem szabad elkapkodni. A köztéri szobrok az örökkévalóságunk készülnek.

Nemsokára visszajött Kálmán bácsi, barátságosan kezét rázott a szobrásszal, és ünnepélyes hangon ezt közölte vele:

– Mindjárt elkészülnek a portréval.

- Na végre – sóhajtotta a szobrász.
- Csak az a baj, hogy egyáltalán nem hasonlít szegény Gyuszira.
- Hát akkor kerítsenek róla valamilyen fényképet – javasolta a szobrász.
- Az a baj, hogy nem maradt róla fénykép – ismerte be Kálmán bácsi a szomorú tényállást. – Vagy ha maradt, az is elkallódott ötvenöt év alatt.
- Hát akkor rajzold le te, Kálmán bácsi!
- Kálmán bácsi újra csak legyintett.
- Az a baj – mondta –, hogy én már elfelejtettem, hogyan nézett ki. Ötvenöt év rettenetesen nagy idő.
- Bárány Pista, a szobrász azonban még ekkor sem adta föl.
- Akkor honnan tudod, Kálmán bácsi, hogy a rajz nem hasonlít rá?
- Onnan, fiam – felelte Kálmán bácsi –, hogy arra ugyan nem emlékszem, hogyan nézett ki, de azt tudom, hogy ilyen nem volt.
- És miért nem?
- Mert ez olyan, mint egy fantomkép. Amilyet a rendőrségen csinálnak, ha köröznek valakit. Ezt a portrét, fiam, többen csinálták. Úgy is néz ki.
- Bárány Pista egy darabig tündődött, aztán – örök optimista – földerült az arca.
- Talán az sem baj, ha nem hasonlít rá. István király szobrai sem hasonlítanak az igazi István királyra, mégis mindenki tudja, hogy ő az István király.
- Most Kálmán bácsi tündődött el.
- Lehet, hogy igazad van, fiam. Elvégre te vagy itt a művész.
- De még ezzel sem oldódott meg minden probléma, további fogas kérdések is felmerültek. Így a természetére vonatkozó kérdés, hogy akkor magas volt-e vagy alacsony, vagy talán középtermetű. Az emlékezők szűk körében mind a három álláspontnak volt legalább egy híve. Kálmán bácsi emlékezetében pedig a szerencsétlen sorsú expolgármester alakja hol daliás termetű atlétaként merült föl, hol viszont a Hüvelyk Matyinál alig nagyobb, de azért derűs kedélyű, hízásra is hajlamos férfiemberként, amilyen a New Hont-i férfiak többsége. Kálmán bácsi azoknak a kiszámíthatatlan, zavaros napoknak minden más szereplőjét élesen látta maga előtt, még az arany szívű Sztepan Fjodorovicsot is, csak Nehéz Gyuszi alakja homályosult el benne, mintha folyton ködös alkonyatban látná, s akkor is csak az árnyékát.
- Úgy látszik, nagyon el akartam felejteni – vallotta most be röstelkedve.
- Ezt nevezik tökéletes elfojtásnak.
- A képviselő-testület ezért úgy határozott, hogy az eredeti elképzelésektől eltérően Nehéz Gyuszinak mégsem állószobrot állítanak föl, igaz, ülőszobrot sem, mert ha karosszékben ülne, abból éppen a mártírium üzenete maradna ki. Ezért nem felel meg a mellszobor sem. Az túl semleges.
- A szobrász egyre rémültebben hallgatta Kálmán bácsi beszámolóját.

– Hát akkor nem lesz szobor? – kérdezte szomorúan.

Kálmán bácsi elmosolyodott.

– Dehogynem lesz – nyugtatta meg a szobrászt. – Nem vagyunk mi mind olyan hülyék odabent.

– De mégis . . .

– Megtaláltuk a megoldást.

– Éspedig?

Kálmán bácsi fölemelte a két kezét, mint egy áldást osztó püspök, vagy legalábbis egy karmester.

– Egy bokorból fog kinézni – mondta.

– Bokorból? – hüledezett a szobrász. – Hogyhogy bokorból?

– Úgy, ahogy mondom. Egy bokorból – ismételte el Kálmán bácsi. – Mellmagasságig bokrok fogják eltakarni a testét, így nem lehet megállapítani, hogy alacsony vagy magas termetű-e.

– Olyan lesz, mintha kukkolna – okvetetlenkedett tovább a szobrász.

– Nem lesz olyan – nyugtatta meg Kálmán bácsi. – Szomorúan fog nézni, és nem úgy, mintha kukkolna. A kivitelezés a te dolgod, fiam. A fontos az, hogy a bokor jó sűrű legyen.

A két földi ebben maradt. Kálmán bácsi visszaballagott az ülésterembe, amely ekkorra elcsöndesedett, mintha államférfiúi szózat készülődne a viharosabb napokat is látott falak között, engem pedig a szobrász meghívott McLaczi konyhájába pezsgővel tenni pontot a többnapos eredményes várakozás végére. Kora délután és meleg lévén, a kocsmá csaknem üres volt, Mikszáth Kálmán is álmos tekintettel nézett le a falról arra a néhány notórius kocsmatöltelékre, amelyeket minden falu minden kocsmájában láthat az ember, minden napszakban, s még a borostás, puffadt arcuk is annyira egyforma, mintha egyetlen nagy fészekaljából rajzottak volna ki, a családnak nem éppen a dicsőségére. Ezeknek a szobrász foghegyről odaköszönt, a söntéspultnál izzadó McLaczival pedig váltott néhány udvarias szót, ahogyan az New Hont-i őslakosok között illik.

– Tudsz már valamit? – érdeklődött McLaczi.

– Tudok – mondta a szobrász.

– És lesz szobor?

– Lesz.

– Az jó – állapította meg elégedetten McLaczi. – Már nagyon kellett nekünk.

A szobrász bólintott, de valahogy hiányzott a lelkesedés a biccentéséből. Az nyilván a nagy várakozásban kopott el, s a pezsgő sem hozta vissza.

– Még hogy bokorból leszelkedjék – morogta. – Mintha bujkálnia kellene valamiért.

– Pedig látod, hogy büszkék rád.

– Büszkék – legyintett. – Most már . . .

S rögtön elmesélte, hogy amíg tanult, inkább lenézték, jó, hogy csúfot nem űztek belőle. Még a legjobb barátai is a fejüket csóválták, éhen fogsz halni, mondogatták, s ilyenkor Bárány Pista látta is magát, amint valamilyen rettenetes, ablaktalan odúban kétszersültet rágcsál, és teát iszik hozzá, s álmában minden éjszaka megjelenik neki Poe hollója, hogy figyelmeztesse. „Nevermore, nevermore.” Ennek az álomnak aztán igen különös folytatása lett. Utolsó éves főiskolai hallgató volt, s a nyári vakációt töltötte itthon, amikor egy este beállított hozzá New Hont egyik ismert közrendőre, méghozzá egy néger fiatalember társaságában. Természetfölötti jelenségek olykor-olykor előfordultak New Hontban, néger fiatalember azonban még sohasem, de hát hiába, zsugorodik a világ, gondolta Bárány Pista, anyja pedig, aki nagyon rosszul látott, először kéményseprőnek nézte a fiút, csak azután ijedt meg, de akkor igazán.

– Eltévedt a kölyök – magyarázta a rendőr. – Amerikából jött, világ körüli úton jár, és Selmecebányára tartott, de rossz helyen szállt le a vonatról a szerencsétlen. És csak angolul beszél. El kéne szállásolni.

– Ott a szálloda – motyogta Bárány Pista.

– Tatarozzák – mondta vigyorogva a rendőr.

– Akkor vigye a fogdába.

– Azt nem lehet – tárta szét a karját a rendőr, és még impertinensebben vigyorgott. – Csináljanak vele valamit – mondta, és elment.

Közben a hangokra előjött Bárány Pista hangja is, nem éppen az alkalomnak megfelelő öltözetben – vagyis pizsamában. Megmustrálta a messziről jött, sötét bőrű fiatalembert, majd ugyanolyan csöndben visszavonult a hálószobába.

– Itt nem maradhat – suttozta Bárány Pista anyja.

– Maradhat.

– De én félek tőle.

– Bill vagyok – szólalt meg végre a hivatlan vendég is, ledobta a hátizsákját a küszöbre, és kinyújtózta a karját.

– Billnek hívják, mama.

A fiatalember beljebb lépett, és bizonytalanul körbepislantott az előszobában.

– Én vagyok a hibás, hogy ezen a szar helyen szálltam le. Itt minden az isten háta mögött van. Az egész ország.

Bárány Pista fordított.

– Nagyon sajnálja, hogy ilyen kései órában alkalmatlankodik, mama. De ott, a messi Amerikában is sokat hallott a magyarok híres vendégszeretetéről.

A fiatalember leroskadt a kanapéra.

– Éhes vagyok – mondta.

– Mit mond? – kérdezte az idős és rövidlátó asszony. – Hungry? Az azt jelenti, hogy magyar?

– Igen – mondta Bárány Pista. – Azt mondta, hogy ő is szeretne magyar lenni.

– Az nem lehet – vágta rá azon nyomban és a kelleténél kategorikusabban az asszony. – A magyarok fehér emberek.

– Mit mond? – kérdezte a vendég.

– Hogy maradt egy kis savanyú bableves a vacsoráról.

– Bableves? McDonald's nincs a városban? – kérdezte a vendég.

– Nemrég ment csódba.

– Mit mond? – kérdezte Bárány Pista anyja.

– Azt mondja, mama, hogy a vezetékneve McDonald's. Meg hogy jó lesz neki a bableves is.

– Valami éjjeli lokál van a városban? – faggatózott tovább a fiatalember.

– Mit mond? – kérdezte a mama.

– Azt mondja, mama, hogy híres zenész egy lokálban.

– Zenész? És milyen hangszeren játszik?

– Mit mond?

– Hogy ülünk asztalhoz.

– Mit mond?

– Hogy billentyűs hangszereken játszik.

– Na jó – mondta a mama. – Akkor ülünk asztalhoz.

– Mit mond? – kérdezte a vendég.

– Hogy inkább kerüljük el a lokálokat, és maradjunk itthon.

Későre járt, de a néger nem maradhatott meg az ülepén, hiába erősködött Bárány Pista, hogy úgyis minden bezárt már, az a lokál pedig nincs is, nálunk, New Hontban nincsenek lokálok, nálunk csupa rendes, törvénytisztelő ember lakik, és ilyenkor vagy a televízió előtt kuporog, vagy szerelmeskedik, vagy alszik, de nem, hiába és hiába... Kimentek hát a nagy, büdös, fekete éjszakába, ki a főtérre, de McLaczi is bezárt már, meg a mozi is bezárt, olyan volt az egész város, mint egy nagy temető. Végül az ifjúsági klub pincéjében kötöttek ki, ahol diszkózene bömbölt, a csitrik meg a taknyos fiúk sorra megbámulták őket, ő Bill, a barátom, lódította Bárány Pista, tehetséges festőnövendék, most jött Amerikából, és azt mondta, New Hontban meg kell állnom, addig nem mehetek tovább, amíg New Hontot nem láttam, és az a sok hülye tacsó mind bevette a maszlagot. Kézről kézre adták a négert, egy-két szót mindenki gagyogott angolul, s úgy bántak vele, mint valami igazi hírességgel, olimpiai bajnokkal vagy filmsztárral. A néger egyre jobban élvezte a dolgot, nyakra-főre rendelte a söröket, megtapizta a lányokat, s a végén azt mondta, nem is olyan pocskék hely ez a New Hont, ha besötétedik, kár, hogy holnap el kell utaznia,

de majd máskor is eljön. Majd ha Szingapúrból jön visszafelé, okvetlenül benéz ide, s akkor talán több napra is marad.

Hajnalban Bárány Pista arra ébredt, hogy a néger nincs a hálószákjában, hanem az előszoba előtti lépcsőn ücsörög, és valamit motyog magában. Talán imádkozik, gondolta, de azért kiment hozzá, hátha mégsem imádkozik, hanem a sok sörtől rosszul lett. S ott hirtelen meghűlt benne a vér. A néger azt motyogta, hogy „nevermore, nevermore”. Egy fényképhez beszélt, s eszelősen hajtogatta, hogy nevermore, s csak akkor hagyta abba, amikor észrevette, hogy nincs egyedül. Egy pillanatig leírhatatlan bosszúság tükröződött az arcán, hogy így kilesték. Aztán odadugta a fényképet Bárány Pista orra elé, és csak ennyit mondott:

– Becky.

A fényképen fürdőruhás néger lány volt látható, egy sátor előtt állt. Bill arca pedig igen bánatosra facsarodott.

– Otthagytott? – kérdezte Bárány Pista, pedig nem akart tapintatlan lenni.

– Nem a te dolgod – mondta a néger, és eltette a fényképet.

Mind a ketten visszaaludtak, s amikor Bárány Pista dél körül felébredt, a négernek már híre-hamva sem volt. Pedig akkorra a fél város arról beszélt már, hogy Bárányéknál valamilyen néger vándorprédikátor tanyázik, aki mellesleg festő is, nagyon vicces fiatalember, és az éjszaka rengeteg sört bevedelt. És délután egyre többen sündörögtek a Bárányék háza előtt, s be-belestek a járdáról az udvarra, elmentek, majd visszajöttek, Bárányné pedig élménybeszámolót tartott a legkíváncsiabbaknak, hogy hát milyen illetendő ez a néger fiatalember, híres zongorista, sokat hallott a magyarok vendégszeretetéről, és még csak egy gombostű sem tűnt el a házból. Most éppen Selmezbányán tartózkodik, de hamarosan utazik tovább Szingapúrba. A hallgatóságot ette az irigység, egyesek megkeresték a térképen Szingapúrt, és megállapították, hogy az, bizony, messze van, meg hogy ezekkel a Bárányékkal folyton történik valami.

A legidősb Bárányt, Bárány Pista nagyapját legendás bátorságáért még most, negyedszázaddal a halála után is tisztelettel emlegették, pedig nem volt jelentékeny polgára New Hontnak, csak később magasztosult fel, azokban az években, amikor az oroszok távozását követően a magyar nyelv használatát hatóságilag szabályozták a városban. Ez azt jelentette, hogy a hivatalokban és más közintézményekben, továbbá a vendéglőkben, üzletekben és az utcán magyarul beszélni nem volt javallott, ellenben mindenkinek, akit nem hurcoltak el, nem toloncoltak ki az országból, és nem vetettek börtönbe, jogában állt megtanulni tisztességesen szlovákul. Néhány hónappal e rendelet kiadása után New Hont polgármestere, egy Podkrivánsky nevű hajdani női fodrász és illegális kommunista szorgalmazni kezdte egy olyan „akcióbizottság” felállí-

tását, amely időről időre, rajtaütésszerűen ellenőrzi a város „nyelvi állapotát”, és jogában áll különféle szankciókkal javítani ezen az állapoton. A háromtagú bizottságban két szlovák tanfelügyelő működött, és Török Miska, aki ekkor már nem volt iskolaigazgató, viszont a szlovák nyelv tanulásában nagy előrehaladást tanúsított. A bizottság haladéktalanul munkához látott, s elsőnek a Kovácsék fűszerüzletében vizitelt le, diszkréten, mintha csak vásárolni tértek volna be. Miközben nézelődtek, válogattak a szegényes kínálatban, betoppant egy vevő is, egy fejkendős asszonyka, akit a pult mögül Kovácsné nagy szeretettel üdvözölt.

– Ako sa máš, Margitka? – kérdezte.

– Prajem, Mariska – mondta a megszólított kissé elfogódottan, mert rögtön feltűnt neki, hogy az üzletben tébláboló három férfi igencsak hegyezi a fülét.

– A čo praješ, Margitka?

– Košela, gatya, bugyi, kombiné – felelte a vevő.

– Pereš?

– Neviem – felelte a megszeppent asszony. – Nemám doma . . . izé . . .

szappan.

– Mydlo chceš?

– Nie, Mariska – mondta a megrémült fejkendős néni. – Mydlo mám.

Szappan nemám.

– Szappan je mydlo, Margitka.

– Dobre, daj, Mariska . . . A ja už nepoviem. Nič nepoviem.

A bizottsági tagok nem szóltak egy szót sem, hanem amilyen diszkréten jöttek, olyan diszkréten távoztak, majd beültek a cukrászdába, hogy kiértékeljék a revízió eredményeit. A két szlovák tanfelügyelő elégedetlen volt a tapasztaltakkal: a szókincs csapnivaló, a kiejtésről már ne is beszéljünk. Itt, New Hontban mindenki botfűlű. Török Miska azonban védelmébe vette a hölgyeket: nem megy az ilyen egyik napról a másikra. Fő, hogy megvan bennük az akarat. Azt a tanfelügyelők is belátták, hogy igen, az akaratra nem lehet panasz. Utasítani kell a város összes üzletvezetőjét, hogy minden árucikkre ragasszanak címkét, amely feltünteti az áru szlovák nevét. Így az ember nemcsak vásárol, hanem mindjárt tanul is. Török Miska elégedett volt, hogy a kínos ügyet sikerült konstruktívan lezárniuk. Csak azután tűnt föl nekik, hogy rajtuk kívül a cukrászdában mindenki hallgat. Így amikor ők elhallgattak, nagy és hosszan tartó csönd telepedett a helyiségre. Kisvártatva az egyik tanfelügyelő, a fiatalabbik és energikusabb, odaintette a pincért, és számonkérően ráförmedt:

– Miért hallgat itt mindenki?

A szebb napokat is látott, őszülő-kopaszodó pincér azonban nem ijedt meg a hepciáskodó tanfelügyelőtől.

– Magyar ember délelőtt keveset beszél – mondta hidegvérrel, és ezzel csak olajat öntött a tüzre.

– Maguk nem magyar emberek, hanem szlovákok – pattogott tovább a tanfelügyelő.

– Szlovák ember sem beszél délelőtt – felelte nagy nyugalommal a pincér.

– Honnan veszi ezt a számárságot? – sietett társa segítségére a másik tanfelügyelő.

A pincér kivárt egy kicsit, aztán színpadias mozdulattal körbemutatott.

– Láthatja, kérem! Csupa szlovák, és mind hallgat.

A fiatalabb tanfelügyelő most már végképp elvesztette a türelmét.

– Tessék beszélni, kérem! Egykettő!

Senki sem mukkant. A pincér ábrázata csupa sajnálkozás lett.

– Úgy látszik, nincs miről beszélniük. Van ez így. Én se szólok a feleségemhez néha napokig.

De nem mindenhol végződött ilyen csúfosan az akcióbizottság razzijája. A vasutasoknál mindent rendben találtak, nemkülönben a rendőrségen. És a kórházi orvosok nyelvi állapota is sokat javult. Mivel mindenhova hármásban jártak, a New Hont-iak hármásikreknek csúfolták őket, persze a hátuk mögött, mert egyébként mindenki előre köszönt nekik. Kivéve az öreg asztalosmestert, Bárány Pista nagyapját, akit az utcán csíptek fülön. A mester éppen az esti misére tartott, s vagy nem vette őket észre, vagy nem akarta észrevenni, és elslisszolt volna mellettük, ha Török Miska, akinek a mester gyerekkori pajtása volt, nem föltételez szándékosságot a mester pillanatnyi vaksága mögött. Önérzetében sértve ezért nagy hangon ráköszönt.

– Dobry večer, Jožko!

– Jó estét! – köszönt vissza a mester.

A zimankós, holdfényes karácsonyváró estében hirtelen felforrósodott a levegő Török Miska körül. Olyan erővel ragadta meg az asztalosmester karját, hogy kesztyűs ujjai szinte odaforrtak annak kabátjához. A templomszolga éppen megkondította a nagyharangot, mintha azt akarná a város tudomására hozni, hogy van itt ám egyetemesebb beszéd is, ezt tessék hallgatni, nem a mindenféle nyelveken való gagyogást, amely csak arra jó, hogy még a tisztességes emberek fejét is összezavarja. Török Miska oldalra pislantott. A tanfelügyelők azonban várakozó álláspontra helyezkedtek. Úgy látszik, eltökélték, hogy a viláért sem avatkoznak közbe, vagy Török Miskát akarták próbára tenni, most őt fogják vizsgáztatni hűségből és kötelességtudásból. Török Miska megérezte, hogy veszélyben van.

– Ide figyelj, Jóska! – mondta az asztalosmesternek barátságos hangon. – Ne azt mondd, hogy jó estét. Azt kell mondanod, hogy dobry večer.

– Azt kell mondanom? – csodálkozott a mester.

– Azt.

– Hát nem is tudom . . .

– Hát ide figyelj, Jóskám! – folytatta békülékenyebb hangon Török Miska.

– Mondok én neked valamit. Te most szépen elmész a misére, ha olyan fontos az neked. Mi addig megiszunk valahol egy bögre forralt bort. Aztán ha majd vége a misének, újra erre jövünk. Mintha csak úgy véletlenül erre járnánk. Te is jössz ki a templomból a sok vénasszony meg vénember között. S amikor megpillantasz, jó hangosan, hogy az egész utca hallja, ránk köszönsz. Így: Dobry večer prajem! Példát mutatsz a többieknek. Rendben van?

Az öreg Bárány tűnődött egy darabig, végül belecsapott a leváltott iskolaigazgató tenyerébe.

– Úgy legyen – mondta.

Egy órával később a „hármásikrek” megint a templom felé ténferegtek, mintha csak úgy arra járnának. Lazán, kötetlenül csevegtek, mint három elválaszthatatlan cimbor, de a szemük éberén pásztázta Krisztus friss malasztal megtöltekezett nyáját, amely nagy békességben, mindenféle jámbor dolgokról sutyorogva özönlött kifelé a templomkapun, hogy a lelki táplálék után most már a gyomor kívánságainak is eleget tegyen, barátságos családi körben, az otthon oltalmazó falai között. Az öreg Bárány azonban nem volt sehol. Talán elbújt a sekrestyében vagy a gyóntatófülkében. A három revizor látta, hogy lóvá tették őket. A sekrestyében még ott találták a papot a ministráns gyerekekkel meg a sekrestyéssel, meg egy öregasszonnyal, aki csöndben sírdogált, és a legkevésbé sem hasonlított az öreg Bárányhoz. A pap, amikor megpillantotta őket, rögtön szlovákra fordította a szót. Nyögvenyelősen dadogott ki valami olyasmit, hogy mi járatban vannak az urak Isten házában, s hogy Isten vendégszeretete nem ismer határokat. A tanfelügyelőket nem hatották meg a kenetes szavak, Török Miska pedig, igazodva ikrei haragjához, fenyegető hangon kezdte el faggatni a papot és a sekrestyést, hogy ugyan hová dugták el azt a megátalkodott asztalost.

– Sehová – felelte nyugodtan a pap. – Rosszul lett szegény, még a prédikáció alatt. Úgy kellett hazavezetni.

– Basssssom az anyját! – sziszegte Török Miska, s közben az ájulás környékezte.

Erre a pap is megbátorodott egy kicsit.

– Kérem e ház falai között mellőzni az efféle szavak használatát – mondta erőlesen.

A revizorok tüstént elhagyták Isten tömjénillatú házát, s bosszút forraltak az agyafürt asztalosmester ellen, akinek volt pofája ilyen ócska trükkkel visszaélni az ő jóhiszeműségükkel. Különösen Török Miska haragudott gyerekkori pajtására. Hálátlansággal és árulással vádolta, s főleg azt nem tudta

megbocsátani neki, hogy most kénytelen megalázó magyarázkodásokkal mosni tisztára a becsületét a két tanfelügyelő előtt, akik bizonyára máris cinkossággal gyanúsítják, s holnap majd beárulják Podkrivánsky polgármesternél. Akkor pedig neki vége van. Kirúgják a bizottságból, még talán az iskolából is. Fel is út, le is út. Úgy látta, a tanfelügyelők máris magas lovon ülnek. Ahelyett, hogy vigasztalták volna, csak sokatmondóan és ellenségesen hallgattak. Ekkor Török Miskának mégis támadt egy mentő ötlete.

– Uraim! – mondta. – Még semmi sincs veszve. Ismerek egy mondást, amely szerint ha a hegy nem megy Mohamedhez, hát Mohamed megy a hegyhez.

– Az már igaz – bólintott az idősebb és némileg higgadtabb tanfelügyelő. – Ezt a mondást én is ismerem. Ez egy jó mondás.

A fiatalabb tanfelügyelő még elemezgette magában a mondást, aztán kelletlenül ő is csatlakozott ikertestvéreihez.

– Tényleg jó mondás. Lehet használni az életben. Azért jó – állapította meg.

S a revizorok nem vesztegették idejüket, hanem már másnap délelőtt fölkeresték otthonában az öreg Bárányt, akit munka közben a műhelyében leptek meg, ámbár igaz, a mester nem látszott különösebben meglepődöttnek. Most is Török Miska kezdeményezett, a két tanfelügyelő egyelőre passzív maradt.

– Dobrý deň, Jožko! Ako sa máš?

– Szervusz – vetette oda az öreg Bárány a satu mellől.

Hát erre nem számítottak a revizorok. Hogy a szervusz mindkét nyelven szervusz, csak az ortográfiaja más-más. S mivel a hangokat a világ legképzettebb nyelvészei sem képesek látni, csupán hallani, nyitva maradt a kérdés, hogy az öreg asztalos most magyarul vagy szlovákul szól-e hozzájuk. A tanfelügyelők máris pislogtak, Török Miska arcán pedig pipacsok nyíltak ki.

– Miért mondod azt, hogy szervusz? – kérdezte most már magyarul.

– Mert mindig így köszöntünk egymásnak – felelte az öreg Bárány.

– Mostantól fogva nem tegeződünk – szögezte le Török Miska.

– Miért? Megharagudtál rám?

– Nem. De mostantól magázlak.

– Jó – mondta az asztalos nyugodtan. – Akkor magázz! De én, ha nem haragszol, csak továbbra is tegezni foglak.

A fiatalabbik tanfelügyelő elérkezettnek látta az időt, hogy közbelépjen, s megmentse Török Miska tekintélyét.

– Dobrý deň – bődült el az ajtónál.

– Adjisten – felelte az asztalos.

Török Miska majdnem sírva fakadt.

– Miért megint magyarul? Miért?

– Mert otthon vagyok – mondta az asztalos. – És otthon úgy beszélek, ahogy akarok. Ez a polgármester rendelete szerint sem tilos.

Török Miska bólintott, igen, ez így van, de aztán megint rimánkodni kezdett.

– Értsd meg, Jóska, ezek nem tudnak magyarul.

Az öreg Bárány ettől sem jött zavarba.

– Tanuljanak meg – mondta. – Aki hozzám jön látogatóba, az tanuljon meg magyarul.

A tanfelügyelők mégiscsak érthettek valamit az éppen karanténba zárt nyelven, mert azonnal, reflexszerűen reagáltak az öreg Bárány istenkáromlás-hoz hasonlatos, lázító szavaira, kapásból, mintha szűnyog csípte volna meg őket.

– Inkább kivágatom a nyelvemet – fogadkozott az idősebb. A fiatalabb tanfelügyelő indulatosan a földhöz vágta a kalapját.

– Ezt még megkeserüli! – fenyegetőzött.

Podkrivánsky polgármesternek nem tetszett a dolog, de azt kénytelen volt elismerni, hogy otthon, a családi körben mindenki olyan nyelven beszél, amilyen nyelven akar. Mindamellettt azzal is egyetértett, hogy az öreg Bárányt meg kell leckéztetni, a lázadást még csírájában el kell fojtani.

– Hát ennyi – fejezte be az emlékezést a szobrász.

– Hogyhogy ennyi? – kérdeztem abban a hiszemben, hogy Bárány Pista csupán az érdeklődésemet akarja tovább csigázni. – Mi történt azután?

– Nálunk New Hontban nem teremnek hősök – mondta a szobrász.

– Na jó. De azért csak van folytatása a történetnek.

– Van – mondta a szobrász. – De amit szégyellünk, arról nem beszélünk. A New Hont-i ember már csak ilyen.

– Milyen?

– Ha jól összeverik, észhez tér. Azonkívül a hülyeségeiben következetes, az okosságában pedig következetlen. A bal keze néha nem tudja, mit csinál a jobb, és fordítva. A New Hont-i ember boldogtalan, de mindennap elhiteti magával, hogy boldog. A házastársi hűségét jól titkolt hűtlenkedéseivel teszi szüntelenül próbára. Mindig pénzzavarral küzd, de azért sosem nyomorog. Alapjában véve fősvény, de mások előtt szívesen mutatja magát nagyvonalúnak. A műveltebb New Hont-iak olykor könyveket is vásárolnak, de nem sietnek azokat el is olvasni. Istenben kevesen hisznek, de templomba még az ateisták is eljárnak. Az idegenekkel barátságosak, de csak ritkán ószinték. S majd mindegyiknek van valamilyen rögeszméje vagy mániája . . .

A KULTÚRA HERMENEUTIKÁJA ÉS FILOLÓGIÁJA KÖZÖTT

*A magyarországi bölcsészképzés és szellemtudomány néhány
kérdése az ezredfordulón*

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

*Míg a természettudományoknak az a sorsuk, hogy a társadalmi funkciójukra
vonatkozó kérdést lezárhatjuk a gyakorlati alkalmazhatóságnál (. . .),
a szellemtudományoknál ez nem lehetséges.
(Joachim Ritter)*

Ha igaz Ortega elhíresült szólása, hogy amit ma az egyetemen gondolnak, azt éli majd a jövő társadalma, akkor az ezredforduló nálunk nem pusztán számmisztikai kihívás. A magyar egyetemek jelenleg ugyanis olyan szerepzavarok közepette látják el feladatukat, amelyeket magyarázhatunk ugyan a kutatás és oktatás négy évtizedes pártpolitikai alávetettségével, nem érthetünk azonban meg a nemzetközi folyamatok alakulása nélkül. Különösen annak a paradigmaváltásnak a jelentősége nélkül, amely a 60-as évektől fogva Európa-szerte válságba sodorta a humanista egyetem humboldti modelljét, s gomba módra szaporította el a specializált szakterületek önálló tudományági igényeit.

Köztudott, hogy a humanista egyetem – nálunk még mindig a leginkább ismert – diszciplináris szerkezetének kialakítását az a korszakos fordulat tette lehetővé, amely a szellemtudományok egyenrangúsításáért vívott harcok történetében Kant nevéhez kötődik. Ő volt az, aki két évszázaddal ezelőtt politikai, sőt államhatalmi szükségletként tudta elismertetni egy olyan szabad kutatási és oktatási forma létjogát, amely egyedül a tanok igazságában érdekelt, s ennyiben nem a kormányzatoknak, hanem az ész törvényszékének tartozik felelősséggel. Párhuzamosan a tudósoknak azzal a köztársaságával, ahol tudósok teljesítménye felől kizárólag csak tudósok ítélnének. A kormányzati pragmatika igényeit betöltő „felső fakultások” (teológia, jog és medicina) mellé Kant tehát annak jegyében rendelte egyenrangúként oda a filozófiai, hogy a *hasznosság*, mely az előbbi hármat a bölcsészet fölé helyezte, az ész törvénykezése felől tekintve – ahol mindig az *igazságról* van szó – csupán másodrangú lehet. Ezzel a maga részéről persze meg is alapozta azt a vitát, amely azóta is újra meg újra kirobban az egyetemi karok között: „a filozófiai fakultás tehát soha nem válhat meg ama veszély elleni fegyverzetétől, amely

az ő oltalmába helyezett igazságot fenyegeti, hiszen a felső fakultások sohasem fognak megválni attól a vágyuktól, hogy ők uralkodhassanak” (*Der Streit der Fakultäten*). Humboldt és Fichte humanista egyeteme aztán úgy váltotta valóra Kant egyenrangúsító elveit, hogy végül a bölcséletet helyezte – afféle prope-deutikus tudásrendszerként – az összes többi diszciplína fölé. Mármost, ha van kézenfekvő oka a mai magyar egyetemek szerepzavarának, az főképp abból származik, hogy kényszerűen rekedtek kívül azokon a – meglehet, olykor akár kérdéses, de minden bizonnyal ellentmondásos – nemzetközi folyamatokon, amelyek alapjaiban újították meg ennek a humanista örökségnek a rendszerét.

Kérdés tehát, miképpen értelmezi magát újra az a magyar bölcsészképzés, amely elmulasztotta a 70/80-as évek strukturalista, lingvisztikai, majd hermeneutikai paradigmaváltásait, s éppen a kilencvenes években érkezett el oda, hogy jószerint semmi ellenállást ne tanúsítson – hagyományosan nem túlzottan jól kondicionált – erőinek szétforgácsolódásával szemben. Ma ugyanis azt látjuk, hogy a szellemtudományok interdiszkurzív hatásfolyamatába való „visszakerülés” és az elodázhatatlan szerkezeti reformok igénye nemhogy erősítene, hanem inkább hatástalanítja egymást. A kettős feladat egyidejű megoldásának technikáiban egyelőre például járatlannak, részérdekek érvényesítésében viszont annál sikeresebbnek bizonyult a visszanyert kutatási szabadság öntudata. Az itt kibontakozó stratégiák mára már szinte áttekinthetetlen szakburjánzást, hagyománytalan területekre átplántált divatos „projekteket” és fél-legitim szakmai „alprogramok” sorát hívta életre. Ugyanakkor az egyes szaktudományok „tudásanyaga” – készlet és nem diszkurzív potenciál gyanánt – olyan mennyiségi szerkezetekben (vizsgarend, tanrendi teljesítési előírások) kanonizálódik tovább, amelyek időközben nemcsak a tudomány létmódjától idegenedtek el mélységesen, hanem applikatív hatásformáitól is. Ha ugyanis a heti 30 órás (kétszakos) órákötelezettség mellett egy-egy szemeszter végén 6–8 kollokvium és 4 szemináriumi dolgozat kényszere terheli a hallgatót, akkor azon sincs mit csodálkozni, hogy a beláthatatlan szövegtorpuszt számon kérő szigorlatok után olyan 30–40 lapos szakdolgozatok zárják a stúdiókat, amelyekből nem a dologgal való szembesülés hatékonysága, mindössze a „visszatermelt” szövegek restitutív unalma sugárzik.

Aminnek ráadásul nem az a legsúlyosabb következménye, hogy a képzési idő alatt lényegében semmiféle alkotó teljesítmény nem kérhető számon, hanem hogy a hallgatók épp a folyvást változóban lévő tudomány mibenlétéről nem szereznek valódi tapasztalatokat. Mert akit nem valamely szellemtudományi feladat megoldásának hogyanjára, mindössze egy folyton „válaszképes” tudás-készlet készenlétben tartására készítének föl, az képtelen lesz olyan élő kérdésekre találni, amelyek mentén a tudomány teljesítménye emberi cselekvésben válhat valósággá. Vagyis: a humanista egyetem szerkezeti öröksége –

melynek válságát nálunk az ideológiai tárgyak négy évtizedes szakközi uralma testesítette meg – végül olyan dilemmákat termelt ki, amelyek már a reformfolyamatok kezdetén eltorzították a rájuk adható válaszok horizontját. Nemcsak azzal, hogy a csoportegyetemi integrációnak csupán külsőleges, *formai* keresztülvitelét tették egyselvére lehetővé. Azzal is, hogy – tartalmi oldalról – új képesítési követelményekben s rögzített vizsgarendben konzerválódott a klaszszikus idealizmus tudásszerkezetének organicista építkezésmódja (a könyvészet és textológia „objektív” alapzataitól a teória „járulékos” interpretációs teljesítményén át az – immár „szintetikus” – tudás történeti formáiig: a korszakok és a reprezentatív teljesítmények időrendi ismeretéig). A tudományszakok diszkurzív potenciálját ebben a változatban olyan kényszerű módszertani rendezettség korlátozza, amely visszájára fordítja még a századforduló nagy hermeneutikai felismeréseit is. *Létező és spekulatív* ilyen érték jellegű szembeállítás a ugyanis annak a tapasztalatnak az elutasításában gyökerezik, hogy „nem a dolgok lépnek be a tudatba, hanem az a mód, ahogyan hozzájuk viszonyulunk, a *πυροσ*” (Nietzsche: *Rhetorik*).

Itt nyilvánvalóan a bölcsészet alapzatai körül tisztázatlanok – lényegében évtizedek óta – bizonyos félreértések. A filológiát, melynek kitüntetett diszkurzív helyét illetően ugyan alighanem minden hazai irányzat hívei egyetértenek, az új képesítési követelmények olyan dichotóm szerkezetben jelenítik meg, ahol a szövegek *léte* áll szemben azok *értelmezésével*. Következésképp olyan interpretációs modell alakul ki, amelyben hallgatólagosan az van eldöntve, hogy az észlelendő *tény* eléje kell rendelni magának az észlelő *megértésnek*. Ami ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy az alapzatképzés a dolgok létmódjának értékkülönbségéből indul ki, s naiv módon építi föl ténybeliség és „spekuláció” ellentétét. Mert ez a konstrukció nem a félreérthető és kérdéses, tehát *megérthetetlen* szöveghelyek tudományaként érti a filológiát, hanem a létező (értelemszerűen: kevésbé ismert, föltárandó, érvelő erejüket még csak eztán kifejtő) kis tények tudományának. Csakhogy itt valamiféle veszélyes anamnézis fenyegeti a hermeneutikától megrettent filológusokat. Ezt a tudományt ugyanis olyan alteritások feldolgozásának és megszüntetésének igénye hívta életre, amelyek a dolgok megértésének – tehát egy jellegzetes hermeneutikai feladat megoldásának – álltak az útjában. A Homérosz-filológia nem a szerzői életrajz tisztázatlansága miatt, hanem olyan szöveghelyek kérdésességének feldolgozásával vette kezdetét, amelyeket a Homérosz nyelve, illetve a későbbi görög olvasók nyelve közti eltérések idéztek elő. Alexandriától Schleiermacherig ez volt a filológia feladata. Amit a képesítési követelmények ma filológiának tekintenek, az ezzel szemben a pozitív létű tények sorába állított szöveg státuszát tünteti ki, szemben magával a filológiai tevékenységgel. A kérdéses, „homályos” szöveghelyek megértésére tett kísérletek tudománya

helyett ez a filológia nem egyéb, mint a kis tények jellemző erejére épített filológiaeszmény, amely egy ismert történeti paradigma hagyatéka, a pozitívizmusé. Ahol köztudottan az válik járulékoská, ami egyáltalán észleli a megoldandó problémát. Így jön létre az a naiv képlet, amelyben végül a probléma maga megértő észlelés nélkül válik tudományos feladattá . . .

Tudható, persze, az is, hogy a nyugati egyetemi reformok jó része is partikularizációba és a szakterületek újpozitivistá felparcellázásába fulladt. Még azok a korszerűbb elképzelések is, amelyek a „világ kulturális formáját” (Mittelstraß) szakközi együttműködéssel próbálták hozzáférhetővé, s ilyen módon közös érdekeltsgű, de eltérő érdeklődésű szellemtudományok ügyévé tenni. Ez a kudarc azonban arra figyelmeztethet, hogy hasonló hibákat talán még akkor sem szükségszerű elkövetnünk, ha a reformoknak itt és jelenleg egészen eltérőek az intézményi és különösen a társadalmi feltételei.

Márpedig ha a bölcsészet valóban a világ kulturális formájának tudományos megértésére hivatott, akkor mindez a mi viszonyaink között elsősorban azt jelentené, hogy a külső formai reformokat most valóban a szellemtudományok ezredfordulós igényeihez igazítva, nem pedig megfordítva volna csak szabad végrehajtani. S itt még csak nem is arról van szó, amiről a „megszelídített” német reform áldozatai, a jelenlegi legfiatalabb professzornemzedék élvonala panaszkodik. Nevezetesen, hogy az irodalom egyetemleges, szak és nyelvközi, poétikai-retorikai értelmezésén még a kutatóegyetemen is felülkerekedett a nemzeti filológiák hagyományos szakterületi autoritása. Következésképp soha nem ment át a középiskolai gyakorlatba annak tapasztalata, hogy a germanistát nemcsak a romanistával, de a nyelvészsel, történésszel, sőt még a teológussal is az köti elsősorban össze, hogy valamennyien szövegeket, illetve szövegesült alakzatait értelmezik a történeti, társadalmi és kulturális alteritásnak. Holott ez utóbbinak a tapasztalata ma egészen megváltozott történeti-antropológiai feltételek mellett lép be minden szellemtudományi értelmezés horizontjába. Legalábbis amennyiben az alteritás megértésének nem valamely idegen tapasztalat identikus fölvetelésnek tükörszerkezete képezi az alapjait. A megértési érdekeltsgék találkozásának fenomenológiája inkább annak tényét valószínűsíti, hogy a másság mibenlétének jelentése legalább annyira függvénye az én megértésben kockára tett identitásának, mint az én megnyilváníthatósága a nem-én dialogikus ellenhatásának. Ezért mondható, hogy *de facto* nem önazonos dolgok léteznek, hanem utak és módok arra, hogy dolgokat valamiként – identitásuk valamely aktuális konfigurációjaként – megérthesünk. Aminek a hermeneutikai kölcsönösség értelmében mindig az az „ára”, hogy közben magunk is olvashatóvá válunk. Mégpedig az idegen kérdezési érdekeltsg horizontjában működve közre egy olyan *saját* identitás keletkezésében, amelynek a „jelentése” ily módon ki is kerül érdekeink kontrollja alól.

Ennek a fordulatnak a következményeit a magyar szellemtudománynak ugyan tetemes hátrányok mellett kell földolgoznia, de egyet ma már aligha tehet meg: hogy külső feltételekre hivatkozva odázza el a velük való szembe-sülést. A szellemtudományi diszkurzus átalakulásának itt különösen két vonatkozását kell kiemelnünk. A diszjunktív tudományos tapasztalatok normatív „összebékítésének” igénye – melyet a magyar szellemtudományok is a felvilá-gosodás rációhitétől, illetve a klasszikus idealizmus ideológiájától örököltek – annyiban nem tekinthető már általános érvényűnek, amennyiben tudomány-módszertanilag is kérdésessé vált, vajon szükségszerűen és kölcsönösen fölté-telezi-e egymást a tudás ún. *objektivitása* és bármely, vele összefüggésbe hoz-ható (morális, politikai, vallási) cselekvés *szubjektivitása*; illetve hogy továbbra is fenntartható-e a megértést végrehajtó „tudatnak” és a tapasztalat „tárgyá-nak” – a fentebbi kölcsönösség ismeretelméleti átfordításából származó – mimetikus oppozíciója. Különösen azért – s ez a vonatkozás nem független az előbbi dichotómia felbomlásától –, mert az értelmezés stratégiái mind kevésbé méltányolják azt az objektivitás-elvet, amely az öntudat önmagába vetett bizonyosságán nyugszik, s mint ilyen, a logosz valamely platonikusan hozzáférhető azonosságában látja a megértés (metafizikai) biztosítékait. S mivel minden szellemtudománynak közösítő jegye, hogy a nyelviség (és annak mindenkori „emlékezete”: a szövegiség) kérdésével s rajtuk keresztül a világok nyelvi formájával szembeül, számos jelzése van annak, hogy mind kevésbé marad problematizálatlanul a nyelvnek az a reprezentációs modellje, amely a lét bölcséleti értelmezésének három, történetileg legideologikusabb formáját – a válsághirdetőt, az utópiahitűt és a képviseletit – megalapozta. Az egyik meghatározó szakágazatot, az irodalomtudományt véve példának: ezzel egy-idejűleg ott mind komolyabb revízió alá kerül az esztétikai tapasztalatnak az az értelmezése, amely a műalkotással való találkozást a gyönyörködés tétlen kontemplációjára, a befogadói aktivitást pedig az alany–tárgy-vonatkozású ismeretelméleti formációra korlátozta.

Ha ezek tudatában fordulunk a kulturalitás létmódjának nem szükségszérűen integratív szimptomái felé, akkor a megértés bizonyos „előidejű” tapasztalatával tekinthetünk arra a hihetetlen kultúratudományi offenzívára is, amely a mai nyugati egyetemeket jórészt birtokba vette. Az interkulturális (vagy akár: esztétikailag kódolt) erőszak formáinak kutatására berendezkedett tan-székek föltehetőleg persze éppúgy „visszatérnek” majd e partikuláris aktuali-zációk világából, mint azok a jól fizetett kutatási programok, amelyek a nőolvasó értelmezői döntéseit a heteroszexuális rabságból kiléptetett szubjek-tum új kulturális szabadságával hozzák összefüggésbe. A tervezhetetlen és kiszámíthatatlan kulturális találkozások alighanem akkor válnak a tudomány méltó interpretációs feladatává, ha azok mibenlétét tekintve a pszichológust

éppúgy érdekelni fogja a klasszika-filológus felelete, mint a történést az antropológusé. Föltéve, ha a szakok találkozásának közös tapasztalatából tudják kölcsönösen, hogy a másik felelete – váratlan és új horizontokat nyitva – őt is közelebb segítheti a sajátjához.

Ezzel szemben ma nálunk nemcsak a természet- és a szellemtudományok viszonyát jellemzi olyan kulturális elhatárolódás, amelyben az egyiknek szinte már nincs is mondanivalója a másik számára. A bölcsészkar kötelékébe tartozó szaktudományok között sincs valóságos párbeszéd. Fél évszázada tetszhalott például a *studium generale* nagy múltú intézménye, amely minden szakközi formánál meggyőzőbben példázta a tudás egyetemességét. A helyére állított „műveltségi tárgyak” hatékonysága a mai gyakorlatban nagyjából a creditszerzés formális kötelezettségére korlátozódott, s még csak emlékeztetni sem képesek eredeti funkcióikra: a különböző szakoknak arra a képességére, amellyel úgy szélesíthetik más szakterületek tapasztalati horizontját, hogy közben saját önmegértésüket gazdagítják vele. A sajátnak az idegenben való fölfedezése ráadásul kizárólag ebben a rendezvényi formában terjed ki arra is, hogy az egyes szakok hallgatói meggyőződhessenek arról, milyen helyet foglal el – például – saját tudományáguk vezető professzora a kar reprezentatív tudós-személyiségei között. Mert egy szaktudomány sikeres közvetítésében s kivált szakmai utánpótlásának alakításában az is meghatározó szerepet játszik, ha képességeit a hallgató olyan oktatási-kutatási egységekben fejti ki, amelyeknek inspiráló – sőt számára esetleg kifejezetten vonzó – a szellemisége. Ezért aztán az oda való kötődést saját optimális szakmai kibontakozása érdekében tekintheti majd a minél magasabb szintű teljesítmény feltételének. A doktorképzés színvonalának folyamatos hanyatlása azért is figyelmeztető jel, mert visszamatat a tömegképzés és az elitnevelés kérdésének rendezetlenségére. A színvonalasabb doktoriskolák hírnevének ma az az ára, hogy minden külső készítés ellenére korlátozott létszámú kutatószemináriumként övják magukat az eltömegesedéstől. Még ha nem mindenütt sütik is rájuk az elzárkozó elitizmus bélyegét, a mennyiségi sikermutatók árnyékában azért kérdéses a műhelymunkájuk, mert a mechanikus elosztás következtében jóval kisebb ösztöndíjhányadban részesülnek, mint a 60–70 fős doktortermelő üzemek.

Mínthogy a tudomány nem demokratikus, a kezdethez való szabályos visszatérés gyanánt emlékeztessünk Kant figyelmeztetésére: a szellemtudományoknak mindig azért lesz szükségük a „termelő tudományokkal” szembeni önvédelemre, mert csak az igazságnak tartoznak elszámolással. Az igazság pedig csak áttételes szellemi erő, különösen abban az episztémében, amelyet eleve is az *igazságok* osztottságának tapasztalata létesített. Berlinben ma létezik olyan gazdag, állami finanszírozású akadémia, amely eleve azzal a megokolással iktatta ki illetékességi köréből a szellemtudományokat, hogy azok – szemben

a természettudományokkal – nem tényekkel, csupán véleményekkel foglalkoznak. Nem nehéz tehát belátnunk, az igazságok maguk bizony erőre vannak ráutalva. A szellemtudományok igazságai például mindenekelőtt annak a tapasztalatnak a tudatosítására, hogy a *Faust* másfajta önmegértésre készítet, mint az Ohm törvénye. S hogy az ember nyelvi mivoltán keresztül szerzett interkulturális tapasztalat olyan önmegértési jellemzője az ezredfordulónak, amely a természet tudományait is új kérdésekre készítheti – különösen tárgyak létmódját illetően. Anélkül, hogy mélyíteni kívánnánk a tudomány-szakok közti szakadékok, érdeemes közösen elgondolkodnunk azon, vajon miért az alulfinanszírozott szellemtudományoktól kapjuk a legtöbb ösztönzést a Schelling-féle természetfilozófia hagyatékának revíziójára . . .

Senki nem érdekelt azonban a fakultások vitájának ismételt felújításában: a féloldalasan megindult hazai felsőoktatási reform ugyanis sokszorosan egymásra utalja a termelő és a bölcséleti tudományokat. Éspedig nemcsak az intézményi átrendeződés belső koordinátái mentén, hanem közös kérdéseink korszerű megválaszolásában is. Mely kérdések mindenekelőtt a problémák megértésének és megoldásának *emberi* érdekelttségéből származnak. Hiszen, Heideggerrel szólva, a tudomány nem gondolkodik. Nincs ugyanis a tudománynak egyetlen olyan eseménye sem, amely ne emberi közreműködéssel ment volna végbe. Termelő és szellemi, természeti és humán tudomány ebben a temporalításban talán nem maradéktalanul áll szemben egymással, legalábbis amennyiben egyik sem feledkezik meg az emberi világban betöltött státuszáról. Ahogyan Ranke fogalmazta: „Gervinus gyakran ismételte azt a nézetét, hogy a tudománynak be kell avatkoznia az életbe. Nagyon is igaz, de hogy hathasson, a tudománynak mindenekelőtt tudománynak kell lennie.” Azaz, a szellemtudománynak is csak akkor van módja visszahatni saját jelenének kulturális formájára, ha nem valamely anakronisztikus időnkívülségben őrzi a függetlenségét, hanem a mindenkori jelen szintjén képes *tudományként* érteni önmagát. A bölcsészképzésben – az oktatásszervezéstől az egyetemi drogszolgáltatig – minden tovább ennek a megértésnek lesz a következménye.

Mészöly-konferencián a tanszéken (Pomogáts Bélával és Bányai Jánossal)

A TEKNŐC ÚTJA

HARKAI VASS ÉVA

Böndör Pál: *A változásom könyve*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1999

Böndör Pál tizenkettedik verseskötetében, *A változásom könyvében* a palimpszeszt, az átírás, az újraírás írói elvéhez folyamodik. A *pre-szöveg*, a „hozott anyag” – miként a verseskötet címe is leplezetlenül utal rá – a kínai *Ji King* [ji csing] (magyarul: a *Változások Könyve*). Ez az eredetileg jósjelekből alkotott s eredetileg szent könyvként számon tartott távol-keleti mű mintegy kompozíciós keretként szolgál a költő számára. Formális és globális keretként – s ami e keretet kitölti, nem más, mint a költő több évtizeden át érlelődött – érett – költészete.

A *pre-szöveg* felépítésére (az „eredeti” mű szerint nyolc *kuá*ból alkotott hatvannégy „páros jel”-re, azaz *tuánra*) formálisan a kötet verseinek száma (64) utal, a költeményekbe rejtett reflexiók, (élet- és lét)bölcséleti felismerések pedig globálisan utalnak a „hozott anyag” világmagyarázati sémájára, az eredetileg benne rejlő filozófiai felismerésekre. Bár a képlet nem ily egyszerű. Még akkor sem, ha a költő verseinek címadásában formailag is, tartalmilag is követi a „páros jel” elvét (lásd a tartalomjegyzék kettős, kínai–magyar nyelvű verscímeit), s a *Ji King* szellemiségét követve filozofikus-reflexív-kontemplatív eljáráshoz folyamodik, amikor verscímeit az elvont, lélektani-filozofikus fogalmiság vonalán alakítja (lásd: *Közelítés, Vizsontagság, Mélység, Szabadulás, Megnyugvás, Örlődés, Vonzalom, Szerénység, Szépség, Hanyatlás, Széthullás, Hatalom, Öröm, Visszatérés* stb.). A rövid, többségükben egyszavas verscímeik ugyanakkor – szintén a követett mintához híven – rejtjelszerűek.

A változásom könyve versvilágának tétje mégsem a vállalt, választott irodalmi séma hű követésében, hanem az újraírás eredményeként létrejött (poszt)szöveg esztétikai hozadékában rejlik. Abban, ami a „hozott szöveg” kibővítéseként, hozzáadásaként ragadható meg.

A Böndör-vers természetrajzához e költészet eddigi alakulásraja szolgált adalékokat. A költői pálya egyik hangsúlyos, meghatározó állomása a második verseskötettel, a *Karszital* (1974) záruló pályaszakasz, melynek hozadéka a nyelvi visszafogottság és kopárság poétikájának meglelése és elmélyítése. Ennek az attitűdnek egyik kristályosodási pontját a költő a csiszolt, mives formákban, a haikuban és a vakában lelte meg. A líranyelvben formát öltő minimalizmus és fegyelem a későbbiekben e költészetben más mives, kötött formák (epigramma, négysoros, szonett, stanza, hexameter, villanella stb.) alkalmazásával bővül. A megszólalás fegyelmeinek és visszafogottságának további poétikai-prozódiai fejleménye a mostani kötet, *A változásom könyvének* versvilágában a kivétel nélkül tizenöt soros, egyből szabott, szakaszolás nélküli, többnyire tíz-tizenegy szótagos sorú, rímnemeket váltó költemények szabályossága. S a tiszta, ökonomikus versszerkezet, amelynek belső összefüggérendszerre és harmóniája – minthogy minden szó, hangsúly kimozdíthatatlanul és szilárdan a maga helyén áll – még a vesszők következetes elmaradása ellenére is világos, tiszta és teljes.

Külön tanulmányt érdemelne a Böndör-vers eddigiek során is gyakorolt rímtechnikájának artisztikuma. A teljesség elve nélkül kapásból négy olyan rímjelenségre szeretnék rámutatni, amelyek *A változásom könyve* rímartisztikumát teljesítik ki: a keresetlenül (?) is különös, diszharmoniót és harmóniót egybejáró egybehangzásokra (*Kormányeltörésben-marhavészben; hiába-elégiába; heveny-jegeny[e]; alább-a láb; merlot-lesz jó; donátor-bátor; így ni-írni; szappan-sakkban; Madame-makadám; la muerte-merete* stb.), az egyetlen vers-
testen belül változtatott szomszédos és keresztírmek (ritkábban ölelkező rímek) összjátékára (l. *aabbccdede . . . ; abcabc . . . dedfgfg; ababccddeeff . . . ; ababccdedefgfg . . .* stb.), az áthajlás (*enjambement*) általi sorvégi megszakítás és a rím általi kötés frappáns kombinációjából eredő prozódiai effektusokra, valamint arra a szabályosságot és szabálytalanságot egybejáró szándékos apró elvételre, amit a páros összegű verssort igénylő (szomszédos, kereszt- vagy épp ölelkező) rímek és a páratlan (tizenöt) sorú verstest ütköztetése eredményez. Ez utóbbi rímjelenség a kötet hatvanégy versében változatok egész sorát indukálja: a költemények különböző helyein (s ezért váratlanul) felbukkanó rímtelen sortól a szomszédos rím halmozott (hármás) rímmé bővítésén át a szomszédos vagy keresztírmre ráütésesen, echószerűen visszarímelő, rácsattanó sorvégig (ez utóbbit l.; *bbccddd; efefggg; fgfgg; ababacdc* stb.), minek következtében a figyelmes versolvasó ravasz prozódiai játék részese lehet. A harmónia attól lesz teljes, hogy mindig beleszökken egy icipici diszharmonia – a verszene édességébe csöppnyi fanyar íz. A Böndör-vers úgy rejti el, oldja fel a szabályosságban az alig észlelhető szabálytalanságot, hogy csak villanásszerűen, futólag észlelhető, és keresni kell. Azt is mondhatnánk, hogy a

rímképletbe csöppent szabálytalanság paradox módon a szabályosságot erősíti, mélyíti el. Ha távolabbi analógiát kellene keresnem ehhez az esztétikai effektushoz, Krúdy azon hősnőit említeném, akiknek szépségét, erotikus kisugárzását még inkább fokozza egy-egy apró elvétel – szépitő szemölcs, szeplő vagy enyhe kancsalság.

A változásom könyvébe foglalt versek architektúrájának érdekessége, hogy ugyanez az apró elvétel a költemények ritmusképletében is megjelenik. A túlsúlyban tíz-tizenegy szótagú, valamiféle oldott szabályosságot sugalló verssorokat egy vagy több alkalommal is – újfent váratlanul, rajtaütésszerűen, a vers más-más soraiban – öttől nyolc szótagig terjedő rövidebb sorok szakítják meg. A leggyakoribb persze a rövidebb szótagszámú kezdősor eredményezte erős, felütésszerű versindítás (1. a 19., 36., 50., 37. stb. számú verseket), de a lélegzetelakadás-szerű, kifulladászerű rövidebb sorok bárhol váratlanul, meglepetésszerűen felbukkanhatnak.

Böndör Pál legújabb verseskötetének költeményei harmónia és diszharmónia kényes egyensúlyát célozzák meg abban a tekintetben is, hogy a kötetbe foglalt versek hangsúlyos poétizáltsága antipoétikus elemekkel, valamiféle alulpoétizáltsággal felel – és fordítva. Böndör eddigi költészetének ismertetében azonban ezt nem tarthatjuk vadonatúj fejleménynek. Körülbelül a kilencvenes évek elejétől a *Tegnap egyszerűbb volt* (1993) című verseskötet versanyagától kezdődően lesz mindinkább hangsúlyos versalkotó elvévé a verstestbe benyomuló (jobb szó híján) apoétikus elemek jelenléte. Ezek az említett verseskötetben állandósult, megkopott, elszürkült szókapcsolatok, frázisok, közhelyek, szólások, töltelékszavak – a mindennapi élet „zörejei” –, továbbá különféle („próza”) közbevetések, beékelések, kérdések, amelyeket (formailag) egyfelől vágások, hajlítások, áthajlások, a rövidítés, a metszés, a pontos formálás tartják kordában és teszik feszessé, poétizálttá, másfelől az állandó szókapcsolatok, frázisok biztosnak hitt és kényelmesnek tűnő bölcsességén (tartalmilag) az ironia és az önironia üt rést. A *Tegnap egyszerűbb volt* című verseskötetről írott, egy előbbi tanulmányomban a Böndör-líra ezen jelenségét úgy fogalmaztam meg, hogy e líra biztonságot árasztó attitűdjét egyrészt a megszólalás, a verselés biztos hangja, technikája – fölénye –, másrészt az ironia és önironia „fegyvere” nyújtja örökké résen levő figyelmével és fegyelmével. A *Tegnap egyszerűbb volt* versanyaga amiatt is kulcspontra Böndör költészetének, mert körülbelül ezektől a versektől kezdődően nyílnak meg hangsúlyosan a költeményekben az „intimitás terei” (Bányai János), amelyek majd az *Eleai tanítvány* (1997) tíz új versében is tovább élnek. *A változásom könyvének* ezen „intim” rétege a lírai én apró hétköznapi (magán)kudarcainak sorából áll egybe (ilyen értelemben nem véletlen a pre-szöveg címének bir-tokjellessé való módosítása sem). S ha e szöveg legelején említett reflexív

elemet, e líra poétikai eszköztárát s a mindennapok apró történéseit – ezt az alkotásmód különböző szintjeit egybefoglaló, heterogén anyagot – szintézisbe kívánjuk hozni, azt mondhatjuk, hogy a Böndör-vers a hétköznapi apró kudarcait s az ezeket kísérő közhelyeket (mint antipoetikus anyagot) a poétizáltsággal ütközteti, s miközben e kettő a harcát vívja (s miközben persze hogy a költészet, a poétizáltság oldalára billen a mérleg nyelve), a költemény iróniát, öniróniát rejtő, kontemplatív, reflexív zárlatban végződik. Álljon itt példaként *A kehely* című, 50. számú vers:

Mulatni kell. *Azon amin lehet.*
Most például azon hogy nincs mivel
fűtenünk és látszik a lehelet . . .
Nem cserélnék én senkivel:
Elmondhatom hogy oly világban éltem
ahol egy Arany Ady vagy Allan Poe
– miként azt Rilke írja az Apolló
torzóban – változtatták meg az éltem.
De mások is – a fene egye meg!
Egyszerűbb ez tán mint az egyszeregy
– csak megtanulni fájóbb –:
Aki keres – ez a gond – az talál. Jót
abban is amiben nincs is talán.
S ha mégsem talál – valami találót
mondani végül arra is talál!

Minden együtt van itt: a fűtetlen, hidegtelelős hétköznapi világ, egy egész halom közhely (a fene egye meg; egyszerűbb, mint az egyszeregy; aki keres, talál; ez a gond stb.), az aránylag szeszélyes, slendrián versbeszédet alakító, kordában tartó – poétizáló! – ritmus, áthajlás, rímtechnika (a más szempontból lényeges allúziók és idézőtechnika) s a zárlatban a reflexió, amely ahelyett, hogy valamiféle bölcsességgel szolgálna a kudarcok ellenében, s feloldaná azokat, öniróniával vállalja a kudarc élményét.

A változásom könyvének létélményét a hétköznapi apró kudarcok sorozata alakítja, a pre-szövegből átöröktett reflexiót és bölcsességet pedig – minthogy a lírai én „jó tippet amúgy sem” adhat – e kudarcok sztoikus tudomásulvétele alkotja. E tekintetben lesz lényegessé a versekben hangsúlyozottan jelen levő lírai én időbeli pozíciója is: e versvilág tágabb idődimenzióként a balkáni pokol kezdetét és mindennapi következményeit célozza meg (lásd: a háború negyedik éve, cigarettasodrás, fal melletti nesztelen osonás, sorban állás stb. – nb.: pedig ekkor még hidak sem robbantak és bombák sem hullottak az égből!), szűkebb

időkoordinátáján belül pedig az ötvenedik életév s az ehhez kapcsolódó öregedés- és betegségképzetek, élet- és léttapasztalatok lesznek hangsúlyosak. Azaz: a mindennapok s az intim kisvilág apró (objektív) történéseinek az ötödik évtizedében járó költő (illetve lírai én) léttapasztalata ad reflexív keretet. Ezen a ponton találkozunk az átöröklött formaelvűből, műfajból sugárzó kínai – keleti – bölcsesség az ezredvégi költő létről való tudásával, amelybe a versről való tudás is beletartozik.

Böndör Pál különös ízű, fanyar közérzetlírása a létről és a versről való egyidejű tudás összhangzattanában hangzik fel, mely tudás fegyvertárának felismerhető eszközei az ironia, az önironia – az ironikus önvizsgálat –, végeredménye pedig egy-egy demisztifikált, önironikus portré. Pl.:

*Egy pasi az örökös változásban
aki annyit tud csak hogy nyár van
mikor a mondatába belefog.*

Annak ellenére, hogy a költő két utolsó verseskötetében régmúlt és távoli kultúrákat céloz meg, e költemények esetében mégsem kell valamiféle antikvizálásra gondolnunk. Akár a *Tegnap egyszerűbb volt, az Eleai tanítvány* is, *A változásom könyve* is mai és itteni világunk, létünk láttelete. S a benne élő lírai én közérzetének lenyomata. Az eleai tanítvány csupán kultúrhistoriai allúzió, az alapul vett *Ji King* pedig tág, saját költői eszközökkel kitöltendő és kitölthető kultúrhistoriai keret – olyasvalami, mint amit Nemes Nagy Ágnes mondott a költészetébe beszivárgó mítoszokról: „csak hangszekrénye a mai dallamnak”.

Az írásom címében említett teknőc pedig – Maurits Ferenc emblémaötlete – a kötet elején feltűnik, araszol, halad, majd újra eltűnik a lapszélén. Akár az olvasás metaforája is lehetne. Míg tart az olvasás, jelen van, megmutatja magát, majd elrejtőzik, hogy utána csak virtuálisan, bennünk éljen tovább – miként *A változásom könyvének* hatvannégy tizenötösorosa.

AZ UTOLSÓ HÍD

BALLA D. KÁROLY

Alkonyatkor értek a Szent Márk térre. Ahonnan heti tanácskozás után jöttek: komfortos, de kicsit unalmas világ. Ahová tartottak: ezer átokkal vert vidék, amelyről – másképpen, mint Velencéről – már lemondott a civilizált Európa. Olyannyira, hogy remélhetően nem indít bombatámadást sem érte, sem ellene.

Akkor már hatodik napja volt, hogy nem hallottak friss híreket, nem olvastak újságot. Ott, Torre Pellicében, az Alpokba kapaszkodó kisvárosban erre nem éreztek semmilyen késztetést. Csak a tájékozottságukra gondosan ügyelő konferenciázó társak egyikétől-másikától értesültek az ekkor távolibbnak tűnő háború híreiről. Tőlük is csak akkor, ha a közlőkben nagyon buzgott a közlendő.

Nem került szóba a bombázás odafele-úton sem, pedig aznap még a kocsinak mind a négy utasa a hajnali hírek borzalmaira ébredt. A politológus professzor Rábafüzesnél ugyan megvette a reggeli lapokat, de ezt inkább csak megszokásból tehette, mert aztán jószerével bele sem nézett egyikbe sem. A rádiós kolléga a híreket már-már kéjesen csócsáló orgánumok helyett a régi fényében régen nem tündöklő irodalmi lappal tüntetett, mint aki egy időre látványosan menekülni igyekszik a napi információk áradata elől. A legmesszebből érkező íróházaspár mindezt nagy megkönnyebbüléssel vette tudomásul: úgy tűnt, ezúttal talán nem kell érzékletes, megható szavakkal beszámolniuk sem a kisebbségi értelmiségi lét hét pokolbugyráról (melyek némelyikét ők amúgy is mennybéli szféráknak érezték), sem arról, hogy a más régióban zajló háború milyen újabb aggodalmakat kelt bennük, különös tekintettel az anyaország és az elsonkolt nemzettestek viszonyának ellentmondásosságára.

Nem, a sokórás úton egészen másról esett szó. Előbb, még Magyarország területén, a történelmi borvidékekről meg arról, hogy a földeknek manapság nem csupán a belvíz okoz károkat (a politológus ezzel zárta okfejtését a volán

mellől: „Igaz, hogy a mezőgazdasághoz egyáltalán nem konyítok, de Torgyánhoz, azt hiszem, elég jól értek”); aztán, már túl a határon, József Attila költői szintéziséről beszélgettek, a nem-freudi pszichológiai iskoláról, Radnóti utolsó napjairól, majd hosszan – egészen addig, amíg az osztrák–olasz határra nem értek – az irodalmi plágiumokról (kiderült: mindegyiküknek van személyes élménye is e témában), illetve arról a nehezen érthető lelkiállapotról, amely alkalmassá tehet egy íróat arra, hogy az idegen szerzőtől származó írást saját neve alatt tegye közzé.

– Vegyétek elő az útleveleteket! – mondta már másodszor a kocsit akkor vezető rádiós kolléga. A felszólítást azért kellett megismételnie, mert ugyan az íróházaspár bordó fedelű okmányai már elsöre előkerültek, de a nyugati világ lezserségéhez szokott professzornak semmi kedve nem mutatkozott arra, hogy a magáét újból előkeresse, miután egy határral előbb már oly gondosan eltette. Amikor a felszólítás harmadszor is elhangzott, nyakát egy kicsit megnyújtva és fejét mintegy körbeforgatva a gallérja fölött (mint aki nem tudja egészen pontosan, valóban indokolt-e nyugodtsága), rá is kérdezett: „Gondolod, hogy szükség lesz ilyesmire?” és továbbra sem kezdte el lázasan tapogatni zsebeit, amit pedig a kisebbségi író oly buzgón már prcekkel ezelőtt megcselekedett.

Feltűntek a határállomás őrsosztjai. Üres bódék, leszerelt sorompók és jókora táblák NO STOP! felirattal. Az egyetlen korlátozás 30 km/órában szabta meg a két országot elválasztó sáv átszelésének maximális sebességét. Az íróházaspárt ez az élmény erősen megrázta. Óhatatlanul az általuk legjobban ismert határátkelőnél szokásos több órás várakozás jutott eszükbe, meg a kisebb-nagyobb megaláztatások, amelyeket rendőrtől, vámostól, határőrtől el kell szenvedniük, szinte minden alkalommal a Tisza-híd mindkét oldalán. (Gyors fejszámolással az író azt is kikalkulálta, hogy azt a határt nagyjából kétszázszor lassabban, azaz óránkénti 150 méteres átlagsebességgel szelik át, lévén legalább 3 órát vesz igénybe, amíg a sorompóktól közrezárt alig fél kilométert megteszik.)

Az Alpkból az alföldre aláereszkedő, megható szépségű, fehér szikláktól övezett út hamar feledtette a feltoluló emlékeket, s a kocsiban egy időre abbamaradt a beszélgetés. Az író arra gondolt, ha mégis vállalkoztak volna arra, hogy saját kocsjukkal kettesben vágjanak neki az útnak, itt bizonyosan megállnának egy letérőben. És később is mindenütt, ahol kedvük tartaná – előbb persze alaposan mérlegelve, hogy a konferencia másnap délutáni kezdetéig hátralévő órák és az előttük álló hosszú kilométerek mekkora kitérőket és nézelődéseket engednek meg. Ezen most nemigen kell törniük a fejüket: a professzor már első alkalommal, amikor egy telefax-értesítésben a lehetőséget felajánlotta leendő utasainak, jelezte, ő estére a tett színhelyére akar érni (másnap reggel a konferenciát szervező testület elnökségi ülésén vesz részt),

így hát megállni nemigen fognak útközben. A házaspár ezt ugyan kicsit sajnálta, de a kimaradt alkalmakért többszörösen kárpótolta őket részben a kitűnő társaság (a professzor rögtönzött kiselőadásai majdhogynem felértek egy-egy otthoni egyetemi szemeszterrel), részben pedig az a könnyű felelőtlenség, hogy utasként nem kell attól rettegniük, mikor történik valami keleti gyártmányú autójukkal (amelynek legfőbb ismérvei közé éppen az tartozik, hogy időről időre történnie kell vele valaminek).

Az olasz tájnak kijáró ünnepélyes csend nem sokáig uralkodott a kocsiban. Udinéhoz közeledve már a régi mederben folyt a társalgás irodalomról, zenéről és a többi értelmiségi haszontalanságról.

A teljes utat szinte egyhuzamban tették meg az itt már egymásba torkolló autózstrádákon. Elhúztak Velence, Pádua és Verona, a Garda-tó és Cremona mellett, nagy ívben elkerülték Milánót, kis ívben Torinót. Csupán – Pádua és Verona között – Vicenzánál álltak meg, ott is csak azért, hogy a város főterén, amely a professzor szerint megejtően bájos, megigyák az első olasz feketekávé szép színes napernyők alatt – ahogyan ezt a külön-program javasolja néhány évvel ezelőtt már megtette, s most úgy gondolta, a messziről jött és Olaszországban először (és valószínűleg utoljára) járó íróbarátai valamit mégis magukba szippanthassanak legalább Veneto hangulatából. („Olyan, hogy olasz város, vagy olyan, hogy olasz ember – nem létezik. Vannak lombardok és toscanaiak, vannak piemonteiak és umbriaiak, calabriaiak és szicíliaiak – de olaszok voltaképp nincsenek.”) Letértek hát a megfelelő kijáratnál az autópályáról, ám hiába követték a Centro feliratú eligazító táblákat, mindig ugyanarra a kis hidat övező jellegtelen terecskére lyukadtak ki, amelynek környékén egyetlen kávézó sem akadt (pedig ilyen helyet elég nehéz találni e tájakon). Végül a minden sajátosságot nélkülöző, hosszan nyúló külváros egyik presszójában költötték el igen finom, erős, de a máshoz szokottak számára meglepően kis adag feketéjüket – némi elégtétellel nyugtázva legalább a színes napernyők meglétét.

A kocsí három utasa számára – a kicsit csalódott professzor ellenkező értelmű kijelentései ellenére – Vicenza ékszer-szépségű, gótikus és reneszánsz épületek szegélyezte csodálatos főtere bevonult a virtuális valóság elemei közé. Ezt a gazdagodást az íróházaspár semmivel sem tartotta értéktelenebbnek, mint azt, ha valóban ott ültek volna a Piazza dei Signori-n, és megcsodálhatták volna Andrea Palladio¹ épületeit – de szegényebbek lennének egy olyan történettel, amelyre évek múlva is jólesik majd visszagondolni. Sőt, az „Emlékszel, milyen jól mulattunk azon, hogy nem találtuk Vicenza főterét” kezdetű

¹ A tér nevét, és azt, hogy a városka jellegét a világhírű velencei építész munkássága határozta meg, csak utólag olvasták ki egy útikönyvből.

várható visszarévedéseket valahogy a maguk számára sokkal hihetőbbnek, rájuk inkább jellemzőnek gondolták, mint azokat a szabadjárá engedett felsőfokokat, amelyek kíséretében a valóban látottakat kellő meghatottsággal előadhatnák úti beszámolóikban. S különben is: bármilyen csodálatos is legyen az, amiről most lemaradtak, aligha lehet több és szebb, mint a fantáziájuk-teremtette képzet.

Sötétedésre értek Torre Pellicébe, kis bolyongás után meg is találták a valdens egyház² számos épülete közül azt – Foresteria Valdese –, amelyben szállást rendelt számukra nem csupán a Jóisten, hanem a konferencia adminisztrációja is.

A teljes héten át tartó tanácskozás lebilincselően érdekes, langyosan érdektelen és kifejezetten unalmas előadásokból, no meg főleg az utóbbi kategóriába tartozó kerekasztal-beszélgetésekből állt össze. A vezértéma az íróházaspár számára éppenséggel nem számított húsba vágónak: a nyugati magyar emigráció hazaköltözése az anyaországba – és az ezzel járó beilleszkedési, identitásbeli és egyéb problémák bemutatása, elemzése. Az előadók olykor egészen tragikus-hősies hangnemben szóltak arról, hogy a nyugati világ normáit megszokva, gyermekeiket már aszerint nevelve, milyen alapvető akadályokkal találták magukat szembe hazalátogatásaik vagy hazaköltözésük során, milyen konfliktusokba sodródtak, s az életükben újra adódó döntés nehézsége (menni vagy maradni?) milyen lelki megrázkódtatásokat okozott. Erről különösen egy kellemetlen hanghordozású kékharisnya beszélt sokat, aki, függetlenül attól, hogy mi volt a konkrét téma, minden felszólalásában elmondta az életét. Az író minden jóindulata és empatikus készsége ellenére a hasonló megnyilatkozások hallatán némelyszer a valamely orosz regényből ellesett „Мне бы ваши заботы”³ ironikus sóhajtására ragadtatta magát. Azt azonban maga is sajnálta, hogy a nyugati magyarok jelentős részének a hazatéréssel, illetve azzal, hogy a konszolidált magyarországi viszonyok közepette (remélhetőleg) nem kerül sor az utánpótlást biztosító újabb emigrációs hullámokra – nos, ezzel a nyugat-európai és tengeren túli diaszpóra egy-két emberöltőn belül bizonyosan felszámolódik: aligha várható el a második, harmadik generációtól, hogy örökölt (és a vegyes házasságok révén elmosódó) identitását nem csupán azon mélységében megőrizze-megélje, hanem gyakorolja is. Így hát voltaképp a nem kárpát-medencei magyarság léte sokkal veszélyeztetettebb, mint az úgynevezett határokon túliaké. Igen ám – fűzte tovább gondolatát az író –, csakhogy míg a nyugati magyar magas civilizációs komfortot kap cserébe elvesző nemzetiségéért, miközben – ha erre igénye van

² A valdensek hányatott sorsú, Franciaországból elűzött és az olasz inkvizíció által üldözött, végül a Pellice folyó völgyében megtelepedett ós-protestánsok

³ Nagyjából: „Bár nekem lennének ilyen gondjaim”

– tetszőleges intenzitással használhatja az őt anyaországához kötő kommunikációs hidakat, addig a jóval alacsonyabb életszínvonalal jellemezhető környező országokban élők a magyarországi lakossághoz képest egyértelműen hátrányos helyzetben vannak, s a civilizációs szakadék áthidalásának ma már igen komoly gazdasági akadályai vannak. Ez a gondolat azonban – látta be az író – nyilvánvalóan nem tartozhatott a tanácskozás témái közé.

Mint ahogy a háború sem, amelynek hírei alig kaptak egy-egy utalásnyi visszhangot az előadásokban és felszólalásokban. Egyedül a rádiós kolléga tartotta fontosnak, hogy prezentációja kezdetén (amely megdöbbenő adalékokat szolgáltatott a magyar emigráció megosztottságát és a szélsőséges megnyilvánulások arroganciáját illetően) egyperces hallgatással adózzon a balkáni konfliktus áldozatai előtt. Aztán az egyik farszto nap estéjén is, baráti beszélgetés keretében, amelyet az íróházaspár folytatott ungi származású „földijével”, az anyaországba több évtizednyi nyugati emigráció után visszatelepült atyai jó barátjával, a bombázásokra terelődött a szó. Ám a csevegés hamarosan éles szópárbajjá fajult. „Erről én más gondolok”, szölt halkán az író, mert remélte, ezzel elejét veheti annak, hogy vitapartnerre egyre kinyilatkoztatásszerűbben kifejtett véleménye propagandaszöveggé váljon. De nem: a friss híreket éjszakánként több nyelven is végighallgató, roppant tájékozott és egyes összefüggéseket bizonyosan sokkal jobban ismerő partner nyilvánvaló elkötelezettsége nem engedte, hogy a más szempontú, más élethelyzetek kialakította aggályok megingassák a hivatalos állásponttal pontosan megegyező nézeteit. Az egyik bombázott hídra tévedt autóbusz polgári áldozataival kapcsolatban például kifejtette, hogy aki légiriadó idején nem otthon ül, hanem potenciális célpontok közelébe merészkedik, az magára vessen. Nem a bombázók a vétkesek, hanem azok a felelőtlenek, akik odaállnak a hulló bombák alá.

Az író rossz szájjal tért nyugovóra. Az önmagában is szörnyű háborúról semmiképpen nem akarta elhinni, hogy igazságot oszthat, s Magyarország túlzott szerepvállalását ebben a bonyolult ügyben végképp szerencsétlen fejleménynek tartotta. A gyomorszája tájékán jelentkező pszichoszomatikus eredetű szorítást, amelyet minden kisebbségi teljes természetességgel él át a nap huszonnégy órájában, most erősödni érezte. Hiába olvasta éjfélig a kifejezetten erre az utazásra magával hozott könyvet, Szerb Antal *Utas és holdvilágát*, utána sem tudott még sokáig elaludni. És amikor ez végre sikerült, akkor meg rémálmok gyötörték. Reggel erről feleségének kisebb rémülettel számolt be: „Tudod, nem az volt a szörnyű, hogy összedőlt a ház, a mi házunk. Nem az, hogy épületek lángoltak a városban. Nem az, hogy láttam a folyóba rogni a hidakat. Nem, hanem az, hogy . . . Hogy én eközben mindvégig szerb voltam . . .”

Másnap változatlan intenzitással folytatódott a konferencia. Némi változottságot az hozott, hogy az élvezetes előadások és a gyakran konyhai szintű

főlössleges megnyilatkozások túl hosszúvá nyúló sorát egy torinói kirándulás szakította meg.

Piemonte fővárosában három kötelező program várta a résztvevőket: az olasz ellenállás nemzeti múzeumának a megtekintése; zárandoklás Kossuth Lajos szobrához, koszorúzás; a valdensék itteni rezidenciájának a meglátogatása.

A rosszlábú kisebbségi író (oh, mennyi hendikep!) már az első objektum bejáratánál megtorpant, mert meglátta a kétemeletnyi meredek lépcsősort. Némi tépelődés után úgy döntött, hogy hátralévő éveit megpróbálja anélkül leélni, hogy látta volna Garibaldi zubbonyát. Egy árnyas padon töltötte azt az órát, mialatt a csoportot – és annak tagjaként feleségét – nagy iramban és szapora olasz beszéd kíséretében végigterelték az épület számtalan termén.

Az író olaszországi tartózkodása során ezalatt váltott másodszer szót a balkáni háborúról – ezúttal egy másik régióból érkezett, ugyancsak kisebbségi írőházaspár hölgytagjával, aki pedig asztmája ürügyén tartóztatta meg magát a lépcsómászás és egyéb kollektív múzeumi élvezetek hajhászásától, s maga is a padon való ücsörgés eléggé el nem ítéhető fegyelmeztelenségét engedte meg magának. Úgy tűnt, az a körülmény, hogy mindketten olyan ország polgáraiként gyakorolták magyarságukat, amelyeknek egyelőre semmi esélyük az európai tömbökhöz való csatlakozásra, hasonló gondolatmenetekre készítették őket, s így végkövetkeztetések is szinte egyezők voltak. Mindketten megfogalmazták – s ehhez elegendő volt néhány célzás és pár félmondat – azt a már-már halálfélelemmel rokon balsejtelmüket: ha hasonló konfliktusok után az ő magyarlakta városaikra hullának a bombák, az anyaország hivatalosai akkor is csak azt mondanák, hogy ez kifejezetten a bombázottak érdekében történik. „Magyarország most veszti el a bizalomnak azt az utolsó hídját, amely még érzelmi szálon összeköti a határon túli kisebbségekkel” – mondta a rosszlábú az asztmásnak, s a gyomorszájuk tájékán erősödő szorítást csak az enyhítette, hogy feltűntek a múzeumból érkező házastársaik.

– Na, azért valamit csak megtudtam itt is – újságolta az irodalomtörténész férj. – Azt, hogy a magyarok nemzeti himnuszát Petőfi írta – legalábbis a költő képmását és a *Nemzeti dal* szövegét tartalmazó itteni tárló szerint.

Valószínűleg az iskolában is így tanítják a kis olasz nebulóknak, gondolta a másik író, s ekkor határozott úgy, hogy a Kossuth-szoborhoz tartó testületi zárandoklathoz sem csatlakozik. Főleg, hogy ezt a döntést felesége még otthon sugallni próbálta, miközben a konferencia programfüzetével ismerkedett: „Lehet, hogy egy nyugaton élő csak Kossuth-szobrok tövében tud igazán magyar lenni, így neki Torinóból is ez kell. Nekem, aki éjjel-nappal azonos vagyok magammal, nekem nincs szükségem ilyen megerősítésekre. Ha pedig mégis Kossuth-szoborra vágnék, ott van nekem Técsőn a sajátom – Torinóból viszont talán inkább valami más érdekelne.”

Így aztán kószáltak a városban, meg-megálltak, ahol érdemes volt, például a filmtörténeti múzeummá most berendezett volt zsinagóga karcsú tornyú épülete előtt, aztán hosszasan ücsörögtek a Pó partján, lefotózták a szebbik hidat. Az író egy sarkon megvette feleségének Piemonte legnagyobb tölcser fagyaltját, amelyet aztán ketten is alig győztek elnyalni.

– Szép város – próbált meggyőző lenni egyikük.

– Igen – így a másik –, már majdnem olyan szép, mint Miskolc.

Aztán – a rájuk várakozó kocsik parkolója felé tartva – mégis útba ejtették az Aiuola Balbót. A feleség sokáig kereste, végül a park kissé eldugott szegletében meg is találta a szerény mellszobrot. A parkba vezető lépcsőkre hivatkozva továbbsétáló férj határozott kívánságára egy fotót is készített – ezen majd látszani fog a konferenciázók friss koszorúja. Magnó azonban nem volt nála, így módja sem adódott arra, hogy a fák koronája alól még befogja a félhangon eldúdolt Kossuth-nóta foszlányait.

Másnap újabb vendégek, új előadók érkeztek a tanácskozásra. Többek között kollégájával az írónak az a lelkész-barátja is, aki – mint kiderült – kocsijával a legalkalmasabb időben indul vissza, és szívesen vállalta, hogy a házaspárt Budapestre fuvarozza.

– Útközben pedig – kecsgette őket a lelkész – még meg is állunk valahol, megnézünk valami nevezetességet.

Két nap múlva, a tanácskozás másnapi zárását be nem várva, ebéd után vágta neki a hosszú útnak.

Akkor már hatodik napja volt, hogy nem hallottak friss híreket, nem olvastak újságot. Politikáról, a háborúról nem sok szó esett ebben a kocsiban sem. Annál több a modern irodalom problematikájáról, a hagyomány és újítás viszonyáról. Erre az író új regénye kapcsán terelődött a szó, amelyet a lelkész – saját bevallása szerint – nagy élvezettel olvasott. Kezdte is sorolni a könyv erényeit, azt, hogy a sok síkváltás, a merész vágástechnika és egyéb szövegtechnikai trükkök ellenére a mű olvasható és érthető. Az író, meg sem várva, hogy hiúsága learassa a dicsőség első babérjait, azonnal ellentmondott, és szenvedélyesen kezdett érvelni saját regénye ellen, bőven idézve a különböző lapokban megjelent éles hangú kritikákból. Jóízű vita indult, egymást túllicítálva kerestek egyre frappánsabb meghatározásokat modernítésra, az irodalom értelmére, a művészet mibenlétére – és a megátalkodott filozófok egyéb huncutságaira. És bár olykor alapvető kérdésekről is mást-mást gondoltak (például arról, van-e célja az irodalomnak; erre az író, szokása szerint, most is Kassákkal válaszolt: „A művészetnek nem célja, hanem oka van”), mégis nagy türelemmel hallgatták egymás ellenvéleményét.

Ez a téma ki is tartott Velencéig.

Mestre határában kisebb közlekedési dugó alakult ki, úgy tűnt, órákig is itt vesztegelnek majd, ám hamarosan mégis ráhajthattak a várost a szárazföldről elválasztó lagúna fölött átívelő hosszú hídra. A kocsit ennek tövében hagyták egy parkolóházban, és a tenger felől közelítették meg a belvárost, ahogy azt az útikönyvek is melegen ajánlják. A Doge palota tövében szálltak ki a vaporettóból. Megcsodálták a Sóhajok hídját, és a Piazzetta felől alkonyatkor értek a Szent Márk térre.

Hát igen, itt azért illik elállnia a lélegzetnek.

A nap még nem bukott a látóhatár alá, de az égbolt peremére szorult felhőkön már nem tudott átsütni, csak arra maradt ereje, hogy az eget fényesre világítsa a Szent Márk-templom és az egész tér fölött, amelynek lenyűgöző hangulata elnémította a társaság tagjait. A leírásokból, filmekből oly jól ismert képből már a galambok hiányoztak – csupán néhány pár keringett még valahol az Óratorony körül, aztán azok is eltűntek –, de az író hamar megbocsátott a nyugovóra korán térő madaraknak. Nem hagyták magukat zavartatni attól sem, hogy a tér két végében elhelyezkedő két étterem teraszáról feléjük áradó kétféle zene épp középtájt, ahol megálltak, épp ott keveredett hangzavarrá.

Mint hosszú évek óta minden alkalommal, ha valamely nevezetesebb helyre értek, az író most is megkérdezte feleségétől: „No, gondoltad-e volna kislány korodban, hogy egyszer eljutsz ide?” Egészen mostanáig a felelet mindig ez volt: „Én kislány koromban még ennél sokkal merészebb dolgokat is elképzelttem.” Most történt először, hogy a válasz másképpen hangzott: „Nem, ezt azért mégsem gondoltam.” A másik kérdést hasonló helyzetekben az író mindig magának tette fel. Ez pedig egy olyan összehasonlításra vonatkozott, amelyre egyik drámájának a hőse utal szövegében, valahogy így: „Sokfelé jártam már a világban, több ország számos csodájában gyönyörködtem. De azt a látványt semmi sem pótolhatja, amely akkor tárul az ember elé, ha szikrázó napsütésben megáll az Erzsébet-híd pesti hídfőjénél, és átnéz Budára.” Az író erőlködött, hogy a két össze nem mérhető dolgot mégis összevesse, de semmire sem jutott. Illetve valamire mégis: arra a következtetésre, hogy ugyan egy rendes férj számára természetesen a felesége a legszebb asszony a világon, de kár lenne tagadni, hogy az iránta táplált elfogódott és állandó vonzalom feszültségét felülmúlhatja az, amit egy gyönyörű ismeretlen nő megpillantásakor érez.

Ahogy elhagyták a teret, arra lettek figyelmesek, hogy a kőburkolat csatornanyílásaiból felfelé buzog a víz, némelyik körül már takaros tócsa keletkezett – de akkor ennek nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget.

Elindultak az egyre szűkebb, majd helyenként újra kiszélesedő sikátorok útvesztőjében (az írónak azonnal eszébe jutottak a Szerb Antal-regény ide vágó mondatai). Ami a szemük elé tárult, az egyszerre volt csodálatos és irtózatos. A vízre épült esti város hangulatát semmi addig tapasztalthoz nem

találták hasonlatosnak, de amit a sok különleges szépség nyújtott, azt a még több rútság visszavette. Először a szörnyű kirakatok ijsztették meg őket. Már szinte minden becsukott, és a szórakozóhelyeken, kávézókon és a néhány élelmiszerbolton kívül csak az üveg- és más dísz tárgyakat árusító üzletek tartottak nyitva. Ezekben leginkább színes üvegből formázott vásári portékák sorakoztak iszonyú mennyiségben: üveggondola, üveg Szent Márk-templom, üveg Doge palota, üveg emberfigurák, üvegvirágok és üvegállatok (köztük még delfin is), sőt: természetes nagyságú üveggitár. A lelkész néhány üzletbe be is tért: tíz éve itt volt nászúton feleségével, és itt vett neki egy ízléses, finom ezüstgyűrűt, amelyet asszonyáról később leédesgetett a Balaton; a gáláns férj remélte, most pótolhatja a veszteséget, de a csiricsáré vásári bizsuk közt nem talál egyetlen megfelelő darabot sem.

A másik riasztó látvány: a sötétbe burkolózó emeletek. Míg világos volt, nem tűnt fel, hogy a gyönyörű paloták mind lakatlanok. Este nem gyúlt fény a sok helyütt bedeszkázott ablakok mögött, nem könyököltek ki egymásnak átkiáltó asszonyok a párkányokra, nem teregettek ruhát a sikátorok fölött átívelő kötelekre. Egyáltalán: Velencéből hiányoztak a velenceiek – nem ők hangoskodtak az éttermek teraszán, nem ők ültek duhajkodva a gondolákban, nem ők kerülgették minden sarkon az utcaköre terített lepedőkről bőrtáskákat kínáló szerezcseneket (megannyi velencei mór!), mint ahogy a ráérősen sétáló rendőrök sem őket védték az erőszakos árusoktól. Jószerével csak a „személyzetet” gondolhatták helybélinek, de biztosnak tűnt, hogy a kereskedők nem az üzleteik fölött laknak, hogy a pincérfeleségek nem két sarokkal odébb várják haza spagettivacsorára a családfőt, s hogy a téren ügyes portrékat sikerítő művészek nem velencei padlásszobákban számolják össze az aprópénzt, amelyre aznap váltották tehetségüket. Nem: a süllyedő várost már elhagyták a lakói.

A rossz lábú író a sok gyaloglás után már nagyon szeretett volna leülni, hogy a visszafelé vezető út előtt megpihenjen. Nála is jobban örült a javaslatnak („Igyunk egy kávé, talán haraphatnánk is valamit”) felesége, aki egy ideje már kereste a falakon a kétbetűs rövidítést (de nem találta), mert biztos volt benne, hogy ott, ahol enni-inni fognak, ott majd megtalálja azt az intézményt, amelyet szükségletei kívántak. A kávé finom volt, az elmajszolt szendvics ehető, az ásványvíz enyhítette szomjukat – de hiába mentek hátra, s a felszolgálót is hiába szólították meg, mert a vendéglátóipar eme velencei egysége az emberi anyagcserének csak az egyik végét szolgálta, a másik végét nem méltatta figyelemre.

Mire visszaértek a Szent Márk térre, már teljesen besötétedett. A látvány, amely elébük tárult, egyszerre volt gyönyörű és iszonyú. Csaknem az egész teret víz borította. A csatornanyílásokból, mint valami artézi kutakból, egyre buzgott fel a tengervíz. Mindenütt mezítlábas turistákat lehetett látni, akik

lábbelijüket kezükben tartva gázoltak a korábbi tócsákból összefüggővé duzzadó, bokáig érő tavacszkákban, amelyek felszínén remegve, össze-összetörve tükröződtek a kivilágított homlokzatok; ott vonaglott s hullott darabokra lábuk előtt a Szent Márk-templom, hogy aztán nagyszerű vonalai újra egymásra találjanak az elsimuló felületen. Vízben álltak az éttermi székek, a rajtuk ülő vendégek teljes nyugalommal társalogtak, és fogyasztották rendelésüket. A kis pódiumokra rendelt zenészek még száraz lábbal muzsikálhattak – s ezt mintha most még elszántabban, intenzívebben tették volna.

– Tiszta Titanic – mondta a másik lelkész. – Ott is az utolsó percig játszott a zenekar.

Az írónak végigfutott a hátán a hideg. Persze tudta, hogy a tengeri dagály múltával a víz majd visszahúzódik, a képzelete mégis az volt, hogy Velence süllyedése nem évszázados folyamat, hanem itt, most nyeli el a tenger az Adria királynőjét, most emészti el az enyészet, s a fölé habzó tajték örökre eltemeti majd mindazt, amit a szellemtörténet számára jelentett. Az Európát elsírató Márai valamelyik sora jutott eszébe, aztán az Atlantisz-mítosz, végül meg – lépteit szaporázva – némi megnyugvással ismerte fel a szokásos szorítást a gyomorszája táján. Szorongani végül is, állapította meg, bárhol lehet a világon.

Pánik nélkül, inkább valami illetlen blazírtsággal, a dolgok egyformasága és megváltoztathatatlansága feletti lemondással hagyta el a süllyedő világot.

A vaporetto visszafelé más útvonalon, a Canal Grandén szállította őket a külváros felé. Az éjszakai Velence közelképe kifejezetten egy kísértetváros benyomását keltette. A súlyos, halott, lakatlan tömböket csak itt-ott világitotta be egy-egy fuldokló étterem, szálloda ragyogó portálja. Ám a belső helyiségek padlója láthatóan egy kevéssel itt is mélyebbre került a küszöbök előtt hullámzó víz szintjénél. A kivilágított, fényesebb helyek közeiben elhagyott, csöndbe és homályba burkolózó csodálatos paloták sorakoztak mindkét oldalon – ha a bejáratukban állt volna valaki, térdéig, derekáig ért volna a víz. Kihaltaknak, sötéteknek mutatkoztak a sikátorok is, amelyekbe mélyen beláttak a tovahaladó vízibuszról.

Velence már megadta magát az elmúlásnak.

A buszállomásnál szálltak ki. Az íróházaspár itt várta be a parkolóház felé a kocsiért elsiető lelkészeket.

A feleség azonnal felfedezte a falra pingált nyilat és alatta a kétbetűs nemzetközi rövidítést. El is indultak a mutatott irányban. Hosszan követték az új és újabb nyilakat. Végül a sörös, kolbászos, fagyaltos és ki tudja még milyen bódék hosszan nyúló sora után, egy kivilágítatlan, bizalmat nem keltő letérőben végre ott sötétlett, amit kerestek. Ám az ajtó nem engedett. A hasztalan erőlködés közben fedezték fel a táblát: az intézmény húsz órákor bezár.

Éjfél felé járt. Rosszarcú, gyanús alakok oldalogtak mindenfelé – ezek nem voltak turisták, de velencei polgárok sem. A buszállomás törzsközlősege élte itt a maga életét, az a népség, amelyet ott látni minden nagyobb város pályaudvarain. Környezetük is megfelelő volt: a bódék mögül – ugyan mi okból? – elő-előtört az orrfacsaró bűz. Íróbarátaink mégis, talán hogy a várakozás unalmát áthidalják, megittak egy frissen csapolt sört. Ám hiába remélték az ellenkezőjét, rossz szájízüket csak fokozta az eldobható műanyag pohár ízetlensége.

A két lelkész az osztrák határ előtt váltotta fel egymást a volánnál. Vitapartnere, mielőtt elaludt volna a hátsó ülésen, megbízta az író, hogy szórakoztassa a pilótát. Ám a másik lelkésszel nem kanyarodott az eszmecsere irodalmi témák felé. Munkáról, családról esett szó – az író megtudta, hogy ifjú beszélgetőtársa nemrégiben megözvegyült, és bár látszott rajta, hogy régen feldolgozta a tragédiát, az éjszaka és az időközben megeredt eső valahogy felerősítette a közlés súlyát, s a korahalott, fiatal lelkésznek felidézése megakasztotta az amúgy is szaggatott párbeszédet. Az írónak – kell-e mondanunk – újra az *Utas és holdvilág* jutott eszébe, a halálfogalom süppedékes talajára épített különös regény, amely helyenként akár a Heidegger-féle egzisztencialista halál-felfogás irodalmi interpretációjának is tűnhet. A „saját halálnak” mint valami átélhető, már-már szexuális kéjt okozó beteljesülésnek, végső és teljes önmegvalósulásnak az appercipiálása persze – és ezt talán Szerb Antal is sugallja – csak valami misztikus-metafizikus téridőben, a valóságtól végletesen elvonatkoztatott szellemvilágba helyeződve képzelhető el, abban a szférában, amelybe e modern kor európai átlagembere aligha kaphat bebocsátást. Nem kaphat, mert erre nem teszi alkalmassá sem pragmatikus világi neveltetése, sem a zsidó-keresztény eszmevilág értékrendje, amely nemhogy a halált nem tekinti az egyén sajátjának, hanem még az életét sem, s az elmúlás problematikáját úgy véli megoldani, hogy a földi életet átmeneti állapotnak tekintve a beteljesülést az isteni szellemmel történő újraegyesülésben és a roppant kétes hitelű majdani feltámadásban jelöli meg. Ellenben az a halál, amelyről Mihály és Waldheim – a regény főhőse és barátja – az etruszokk vallására hivatkozva beszél, az valami – prüdériánk számára felfoghatatlan – erotikus mozzanat, a nemzés-foganás-születés aktusához hasonlatos „visszaszületés”. Ugyanakkor – vettek fordulatot az író gondolatai – vajon ezt a mellette ülő halk szavú kedves fiatalembert meggyőzhetné-e bármiféle etruszk vagy másmilyen felfogás arról: nem történt több, mint hogy szép és fiatal hitvese megcsalta őt a halállal . . .

Már Graz magasságában jártak, amikor hajnalodni kezdett. Alig néhány perce még a városok fényétől alulról megvilágított felhők világosabb foltokként rajzolódtak ki az ég fekete hátterén, ám most az éjszaka negatívja új expozíciót kapott: az ég felső légrétegei világosodni kezdtek az alacsonyan szálló felhők

sötét gomolyai fölött. Ezzel szinte egy időben – olyan intenzitással, hogy a motorzúgás és a levegő sűrűsödése ellenére is behallatszott az utastérbe – madarak serege kezdett egyszerre hangoskodni.

Ahogy egyre több lett a fény, az íróban úgy lett mind nagyobb az álomosság. Pillanatokra le-lehunyt a szemét, és azonnal elaludt – de csak egy-két másodpercre. Mire feje előrebukhatott volna, már fel is riadt. A mikroalvások érdekessége az volt, hogy a pillanatnyi zuhanások alatt mindig álmodott is valamit, sőt, a szemhunyasok rövidegéhez képest igen éles és „hosszú” álmai voltak. Ekkor eszébe jutott: az ő feladata lenne ébren tartani a kocsit vezetőjét, összeszedte hát magát, de csak annyira futotta fantáziájából, hogy megkérdezze: „Mondd, te nem vagy álmos?” „Nem, egyáltalán nem” – jött a válasz, s az író kicsit megnyugodva most már lelkiismeret-furdalás nélkül engedte át magát a mélyrepülésbe hulló, de abból szinte azonnal felemelkedő furcsa állapotnak.

Amikor Fürstenfeld irányában elhagyták a grazi autópályát, a hátsó ülés utasai is ébredezni kezdtek. Pár perc múlva már mind – megújult élelenséggel – arról beszélgettek, vajon hány órára érnek Budapestre, és a városon belül vajon milyen sorrendben a legcélszerűbb sorra venni a két lelkész, az íróházaspár és a szolgálati gépkocsi célhelyét. Mire ezt eldöntötték, lassan fel is tűnt a szentgothárdi autógyár otromba épülete, és be is gördültek a határállomásra.

A vámellenőrzés közben a lelkészek újra helyet cseréltek, s kevés idővel ezután a két első ülés utasa már megint nyakig merült az intellektuális cszmezsere oly kellemes pezsgőfürdőjébe. Az író szinte az első fogasabb kérdések hallatán felvillanyozódott, és olyan élénken, mintha nem virrasztotta volna végig az éjszakát, kezdte magyarázni lázasan egy eddig kiadatlan regénye alapkonfliktusát, szövegtechnikáját, és azokat a filológiai trükköket, amelyekkel igyekszik munkát adni a regényelmélet tudorainak.

Ha másra nem is, arra jók voltak fellengzős szavai, hogy az egyre magasabbra emelkedő nap fényében hunyorgó, álomosságával küzdő lelkészt (akit viszont láthatóan nem elégtített ki a néhány órai szendergés a kocsis hátsó ülésén) ébren tartsák. Meg talán arra is, hogy elgondolkoztassák: talán az a másik, általa olvasott regény mégsem olyan jó, mint ahogy korábban vélte.

A balatoni út bevezette utasainkat a fővárosba. Nem hajtottak fel egyik hídra sem – az íróházaspár Budán hagyta a kocsiját, egy svábhegyen lakó idős barátinjuk társasházának az udvarában. Az Alkotás utcán végig felszedve a burkolat: felújítják az előregedett villamospályát. Feltűnt a Moszkva tér, a Budapest körszálló. Még néhány kanyar és a Suzuki megállt a Lada mellett.

Csomagok átrakása, „Köszönünk mindent”, búcsúzkodás.

A lelkészek erősen szánták a házaspárt, amiért azok úgy döntöttek, hogy saját kocsijukkal most azonnal hazaindulnak. „Ha egy-egy órával megúsunk határt, vámot, Tisza-hidat, akkor délutánra otthon lehetünk.”

Mégsem indultak azonnal. Reggeli kávéra és gyors tisztálkodásra felmentek az öreg hölgyhöz, aki persze szerette volna, ha mindent tüzetesen elmesélnének neki.

– Alkonyatkor értünk a Szent Márk térre – mondta az író a huszadik percben, de aztán nem részletezte, mert egyszemélyes hallgatósága könnyekre fakadt.

– Istenem, én már soha nem láthatom napsütésben Velencét. Amikor tizenöt évvel ezelőtt ott voltam szegény megboldogult férjemmel, akkor három napon át egyfolytában zuhogott az eső.

Vigasztalták volna, de barátnőjük hamar összeszedte magát. Pedig halálos beteg, és amit mondott, abban nincs semmi túlzás: aligha jut el már bárhová is. Mégis mosolygott, amikor őszinte lelkesedéssel hozzátette:

– Nagyon örülök, hogy legalább ti ott voltatok, és láttátok!

Velencéről nem ejtettek több szót. Kegyesen elhallgatták, hogy amikor odaértek, a nap már nem süttött, hogy a galambok már elültek, hogy a várost dagálykor elönti a víz, hogy dagálytól függetlenül elárasztja a giccs, s hogy már kizárólag a turisták kedvéért „üzemeltetik”.

Alig egy óra múlva már saját kocsijukkal szelték a kilométereket északkeleti irányban.

Ahonnán jöttek: komfortos, de kicsit unalmas világ. Ahová tartottak: ezer áttokkal vert vidék, amelyről – másképpen, mint Velencéről – már lemondott a civilizált Európa.

Ekkor már hetedik napja volt, hogy nem hallgattak híreket, nem olvastak újságot.

Az író egy alig hallható sóhajtás után bekapcsolta a rádiót.

A reggeli krónikában bemondták, hogy a NATO előző éjszaka lebombázta Újvidék utolsó épen maradt hídját.

A repülőgépek sértetlenül visszatértek vicenzai támaszpontjukra.

Herceg Jánossal a temerini Szirmai-szobában

INTEGRÁLÓ GONDOLATOK

Bori Imre irodalomtörténetéről

T O L D I É V A

Bori Imrének a jugoszláviai magyar irodalmat bemutató irodalomtörténeti művével nem most találkoztam először, amikor idén megjelent ötödik kiadását szerkesztettem, hanem jóval korábban. Még egyetemista koromban. Akkor az 1968-ban megjelent *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918–1945* című könyvét forgattam, valamint az 1982-ben megjelent *A jugoszláviai magyar irodalom rövid történetét*. Akárcsak a többi leendő magyartanár, még akkor is ezekből a könyvekből tanultunk, amikor már régen nem Bori Imre tanította az egyetemen a jugoszláviai magyar irodalom című tantárgyat. És minden bizonnyal ma is a legújabb kiadásból tanulnak az egyetemisták. Hogy mi ennek az oka? Egészen egyszerűen az, hogy nem létezik más összefoglaló irodalomtörténeti tanulmány, amely a mi vidékünk irodalmával a teljesség igényével foglalkozna. Én a könyv képanyagát is fontosnak gondolom. Honnan tudhatnánk meg máshonnan például, hogy hogyan nézett ki a Titanic elsüllyedése kapcsán mostanában ismét az érdeklődés középpontjába kerülő Munk Artúr? És itt láthatják meg sokan először mai írónkat is.

Amikor 1993-ban, már az én szerkesztésemben megjelent *A jugoszláviai magyar irodalom rövid történetének* újabb kiadása, sokan szóvá tették, hogy hogyan lehet egy négyszáz oldalas könyvet „rövidnek” nevezni. A szerző hősiesen védte ugyan az álláspontját, mondván, hogy a „rövid” jelző nem a könyv hosszára vonatkozik, hanem egy monográfiatípust jelöl, a most megjelent könyv címéből mégis elmaradt a rövid jelző: *A jugoszláviai magyar irodalom története* jelent meg immár, amely irodalmunk komplex képét rajzolja meg. Az írásbeliség első nyomaitól indul el, majd az 1918-ig terjedő időszakot, a két világháború közti kort, végül pedig a második világháború utáni irodalmi törekvéseket elemezi, a szerző a vizsgálódását 1998. augusztus 1-jével zárta.

Bori Imre könyvének a jelentőségét akkor látjuk valójában, hogyha vetünk egy pillantást a jelenkori magyar irodalomtörténet-írássra. Emlékszem, 1993-ban zárult egy pályázat Budapesten, amelyet a szokásosnál nagyobb díjalappal hirdettek meg. A pályázati kiírásban az szerepelt, hogy egy szerző által írt irodalomtörténetet kell benyújtani. A díjat nem osztották ki, mert egyetlen irodalomtörténész sem jelentkezett a pályázatra, senki sem vállalkozott olyan átfogó irodalomtörténet megírására, amely a múltból indul el, és egészen a jelenig sorakoztatja végig a műalkotásokat. A kijelölt zsűrinek tehát nem akadt munkája, megszólaltatták ugyan az elnököt, hogyan történhetett ez, de inkább csodálkozását fejezte ki, és a kérdést inkább megkerülte. Pedig érdemes lenne elgondolkodni azon, hogy Magyarországon miért nem hozzák azóta sem szóba, hogy igény pedig volna, de ki az, aki ki merne állni a nyilvánosság elé, hogy mindent mérlegre tegyen: életműveket, verseket és prózát, kritikusokat és nemzedékeket. Szerzői csoport sem verődik össze, hogy meghaladja a sokat szidott „spenótot”, nyilván mert nincs olyan központ, amely eldöntené, kik alkossanak ilyen munkacsoportot, és nyilván senkinek sem hiányzik egy ilyen rossz emlékü központ. Egyes szerzők irodalomtörténeti jellegű próbálkozásai manapság inkább elméleti jellegűek, egy-egy esztétikai irányzat létjogosultságát hivatottak alátámasztani, melyekben természetesen olyan művek és olyan hivatkozások szerepelnek, melyek az adott irányzatot igazolják. Sztereotipnek számít maga a kérdésfelvetés is: vajon miért nem íródnak hagyományos értelemben vett irodalomtörténetek? Holott egy-egy irodalomban ezek a munkák segítenek az eligazodásban a kutatók számára, akik éppen ezután ismerkednének majd a nyelvvel és az egyetemes magyar irodalommal. És mit találnak a sokáig áhított nagy egység irodalmának térképén, ha évtizedekig nem íródik összefoglaló munka? Egymással hadakozó „városállamokat”, melyek természetesen kizárólag magukról írnak, önmagukat tekintik a legmultikulturálisabbnak, legprogresszívakbannak, leghitelesebbnek, legnagyobb hagyományokkal rendelkezőnek, legmagyarabbnak, legelitebbnek . . . Leginkább le sem írják más városállamok íróinak nevét, nemhogy esetleg elolvasnák vagy elemeznék műveiket. Mert a legértékesebb művek eleve saját céhből származhatnak. Az irodalomtörténész ilyen háttérrel nemigen tehet mást, mint hogy hallgat, mert attól tart, hogy a városállamok számkivetettjévé válhat, vagy vállalja a kihívást, és kívülállóként szemlél jelenségeket, elhallgatásokat és elfogultságokat.

Bori Imre az a kivétel, aki vállalja az irodalomtörténet-írásnak azt a szép és kockázatos hagyományát, hogy nemcsak a múltból értekezik benne, hanem a jelen alkotóit is vizsgálja. Munkája nem csupán leíró, hanem értékelő is, értékítéletei pedig minden esetben a szövegen alapulnak, a szerző szövegelemzést végez, művekből idéz, állításait alátámasztja, amihez a vonatkozó irodalmat is segítséggül hívja. Az élő irodalom „téreképén” helyez el minden

jelenséget, a lezárult életműveket éppúgy, mint a folyamatban lévő alkotói pályákat vagy a most indulókat. Kézikönyve lehet *A jugoszláviai magyar irodalom története* mindenkinek, aki ennek a tájegységnek az irodalmával foglalkozik. Információkat közöl a szerzőkről, életrajzi adatokkal szolgál, szándéka szerint az írók minden művét jegyzi, és ez idáig a legteljesebb bibliográfiája is irodalmunknak.

Bori Imre irodalomtörténetének nagyszabású voltát érzékelteti az is, hogy újraértékeli irodalmi hagyományainkat, méghozzá Szenteleky Kornél gondolataival ellentétesen, amelyek hosszú ideig meghatározták és kisebbségi komplexussal terhelték az itteni irodalomszemléletet. Szenteleky ugyanis úgy gondolta, hogy a mi tájainkon csak a parasztgazda élhet meg, ez a vidék hagyománytalan, alkalmatlan arra, hogy szellemi alkotásokat, kultúrát termeljen ki. Szenteleky nézete minden bizonnyal az ismeretek hiányából ered, s ezt a nemtudást cáfolja Bori Imre, amikor elmondja vidékünk hely- és művelődéstörténetét, és utal arra, hogy már a XI. századból maradt fenn egy nyelvemlék, az aracsi kő szép felirata: „Akik e betücskéket olvassák, A mindenható Istent kérjék.” Igaz, a felirat még latin nyelvű volt, aminthogy az irodalom is akkoriban vált át latinról magyarra. És sorra veszi azokat, akik erről a tájról indultak el, és váltak a magyar kultúra jeles alkotóivá.

Természetesen Bori Imre könyve elsősorban önértékei, tehát megírásának módja, a benne rejlő adatok pontossága, gazdagsága miatt jelentős. Emellett azonban jelentőségét növeli a tárgy is, amiről beszél: a jugoszláviai magyar irodalom.

Amikor tehát Bori Imre irodalomtörténetéről beszélünk, az irodalom fontosságáról beszélünk, kultúránknak arra a viszonylag ép szegmentumára, amelyben a teljes élet még mindig lehetséges. Mert tudomásul kell vennünk, hogy kultúránk kisebbségi kultúra. Szeretném azt hinni, és szép lenne azt mondani, hogy attól még, hogy valami kisebbségi, nem kevesebb együttal, csak kicsi, hogy pontosan olyan, éppen úgy működik, mint a nagy kultúrák, de ez sajnos, illúzió. Fájdalmasan és végérvényesen elmúltak a hatvanas-hetvenes évek, amikor ebben még hinni lehetett, amikor a jugoszláviai magyar irodalom egy rövid időre az egyetemes magyar irodalom figyelmének előterében állt, amikor az itt élő délszláv népek nyugati nyitottsága következtében az itteni kisebbségi irodalom is viszonylagos nyitottságra tehetett szert. A felszíni máz mögött pedig csak a legkivételesebbek voltak képesek megérezni a létezés tragikumát, egyetlen példaként Domonkos István *Kormányeltörésben* című versét említhetem.

Mostani körülményeink az irodalom és saját helyünk újrafogalmazására készítenek, és ma hangsúlyosabban állítható, mint korábban, hogy az irodalom a kisebbségi kultúrának az a kivételes területe, amely még egészet alkot. Éppen ezért a világban az író a perifériára szorult, nálunk pedig az irodalomnak nagy

a jelentősége. Nagyobb, mint ami az irodalomnak általában, nagyobb, mint a kultúrának általában, mert egyedüliként képes artikulálni helyzetünket. Kultúránk megismerésének forrása irodalmunk megismerése, terjesztése. Ha lemondunk erről az igényről, ha nem ismerjük azokat az alkotókat, akik eredeti szellemi műveket hoznak létre, lemondunk identitásunknak a megőrzéséről is. A kultúra nem ismerésével megkezdődik az elvesztése is, amely az első lépcső az identitásvesztés útján. Ezért kétszeresen fontos szerepe van a könyvnek, és egyáltalán nem mellékes, hogy az itt élő emberek ismerik-e alkotóinkat, vagy sem. A nyelvet is csak akkor lehet megőrizni, ha van mit őrizni, ha van mire emlékezni. Vagy legalábbis így kellene lennie.

Nosztalgiával veszem kézbe Bori Imre könyvét. Benne van a múltunk, a jelenünk, és nem szeretném, ha patetikusán hangoznék, de az olyanoknak, mint én, akik kora ifjúságuktól kezdve a könyvek és a könyvkiadás közelében voltunk, az egész élete is benne van. A kötet ugyanis nemcsak irodalomtörténet, hanem művelődéstörténetként is olvasható. Az írók és műveik bemutatása mellett a néprajz, a szociográfia és a népi önéletírás felé is kitekint, valamint, ami számomra a legfontosabb, folyóirat-történetet tartalmaz, és bemutatja könyvkiadásunk kezdeteit és alakulását, rálátást ad irodalmi életünk egészére. Bori Imre emlékeztet bennünket intézményeink fontosságára, mert hogyha nem alakult volna meg 1957-ben a Forum Könyvkiadó, nyilván nem lett volna miről írnia, vagy legalábbis a gazdagságnak megközelítőleg sem lennének ennyire kézzelfoghatóak a bizonyítékai. Amikor a létbizonytalanságban élünk, és nyomorunk kiváltotta érdekharcaink következtében nem akarjuk tudomásul venni, hogy a könyvkiadás intézményes keretek között nem ugyanaz, mint a falusi művelődési egyesületek esetleges kiadói munkája, és amikor az a társadalom, amelyben élünk, a szimbolikusanál is kevesebb anyagi támogatást nyújt intézményünknek, érdemes odafigyelni Bori Imre szavaira, mert szerinte „irodalomtörténeti értékű és jelentőségű szerepet játszott a múltban is a jugoszláviai magyar irodalomban: alakulástörténetére kiható, karakterét alapvetően befolyásoló és az írói pályákat megszabó volt”.

Bori Imre a monográfiájában mindent megemlít, amiről úgy gondolja, a legcsekélyebb értéke vagy esetleg perspektívája van. Párthovatartozás vagy szimpátia – ezek azok a fogalmak, amelyeket nem ismer, sőt, a saját munkájával vitázó pamfleteket is sztoikusán ismerteti, felülemelkedik a pillanatnyi indulaton. Ezért ezt a könyvet mindannyiunknak el kell olvasnunk, nemcsak egyetemistáknak, és meg kell tanulnunk azt az ismeretanyagot, amelyet tartalmaz. Saját érdekünkben jó lenne meglátnunk benne az irodalmunk gazdagsága fölött érzett örömet, megszívelnünk azt az integráló szemléletet, amely sugárzik belőle. Mint esetleges túlélési stratégiát.

BORI IMRE TANULMÁNYAI A XIX. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMRÓL¹

B E N C E E R I K A

Egy, a XIX. század második felében létrejött különös társadalomtörténeti szituáció és a vele párhuzamosan, illetve összefüggésben kibontakozó, e „fel-fordult világ”²-ra reflektáló irodalom képezi Bori Imrének a modern magyar irodalom kezdeteire irányuló vizsgálatait kiindulópontját. Az 1859–1865-ig terjedő – általa egységesként felfogott – korszak történetéről van szó. Hogy a magyar irodalomtörténet-írás szempontjából milyen fontos kérdéssről van szó, jelzi azoknak a kutatásoknak a száma, amelyek köréje fonódnak, s amelyeknek az említett problematika képezi tárgyukat. Gondoljunk csak Horváth vonatkozó tételére, amelyek a korszakban fénykort jelölnek meg, egy folyamat csúcspontjának lezárását, de Németh G. Béla *Türelmetlen és késlekedő félszázad*³ című korszakmonográfiájának is lényegi kitétele, miszerint „1859–61-ben a magyar szellemi, különösen pedig az irodalmi és kritikai életben páratlan pezsgés jött létre”.⁴ Természetesen léteznek negatív előjelű bírálatai is (Szekfüé, Németh Lászlóé), de a hozzá fűződő polémia csak erősíti a jelenség fontosságáról szóló meggyőződésünket. Horváth nemzeti klasszicizmus korát érti e fejlődésszakasz alatt, de az Arany-jelenség központivá emelése folytán Szerb és Barta is egyfajta kiteljesedéssel, csúcsra jutással azonosítja a megjelölt néhány évet. Ugyanakkor a romantika és a realizmus értékteremtő ötvözete (az irodalmi népiesség) hatáskorszakát ismeri fel bennük Németh G. Béla. Ám a diszciplína elméletével és történetével foglalkozó szaktudomány⁵ megállapítása szerint, századunk utolsó néhány évtizedében csak Bori Imre volt képes új látásmóddal gazdagítani az irodalomtörténet eszköztárát. („Új szempontokkal gazdagította az irodalomkutatást, új fejezetet nyitott a magyar irodalomtörténetben, s megbolygatta az addig érvényes rendszert és műveket.”⁶)

Társadalomtörténeti értelemben az osztrák abszolutizmust felváltó neoabszolutizmus korszakáról van szó, az ún. Schmerling-éráról. Az időbeli egymásra következésnél azonban sokkal bonyolultabb szövevényel állunk szemben: a magyar társadalom regresszív és progresszív tendenciái egyáltalán nem különíthetők el egymástól. „A magyar történelmi paradoxonok sűrű, szinte mesebeli sötét erdejének a közepén találjuk magunk, ha a felmerülő s itt jelentkező kérdésekkel nézünk szembe”⁷ – állapítja meg Bori Imre. Az „új lehetőségek”⁸ és „elvesztett illúziók”⁹ éveit jelentő fejlődésszakasz természetszerűleg teremt meg sajátos (és a kor bonyolult szövevényével összhangot mutató) irodalmi világlátását. Az irodalomtörténész „az új és modern világgal”¹⁰ való szembeállítás élményével azonosítja e jelenséget, s ezáltal új észrevétellel garancia a Németh G. Béla által említett 1861. évi irodalmi fellendülésről szóló magyarázatokat. Míg Németh G. szociológiai, addig Bori inkább lélektani dimenzióit világítja meg a jelenségnek. Ennél még fontosabb és a XIX. századi magyar irodalom értelmezéseinek és értékeléseinek skáláját kibővítő momentum az, ahogy e jelenségekkel, illetve létrejöttük pillanatával azonosítja a modern magyar irodalom forrásvidékét, kezdeteit. A múlt század tehát ebben az értelmezésben a XX. század irodalmát életre hívó, megteremtő korszaka irodalmunknak.

A kijelölt „irodalmi-esztétikai határvonal”¹¹ jelenségeit vizsgáló Bori-tanulmányok – az összképhez szükségszerű, azt fontos momentumokkal kiegészítő más opusértelmezések mellett – négy összegező érvényű íróportrét állítanak elénk: Arany János, Jókai Mór, Madách Imre és Vajda János portréját. Olyan életművek ezek, amelyek a „születés”, a modern magyar irodalom megteremtődésének pillanatát jelzik, illetve velük azonosítható a teremtés gesztusa, folyamata.

Az Arany-portré. Arany az első modern magyar költő és az *Őszikék* az első modern magyar verseskötet. Az új világlátás-élmény és teljességigényű költői megvalósulása között azonban majd két évtized telt el. A közbeeső időszak az élmény elméleti szinten történő megalapozását és a kifejezéséhez szükséges nyelv megteremtésének éveit jelenti. Az „»új« üzenetének meghallója”¹² először 1860-ban, *Az örök zsidó* című költeményében ad hangot ez élménynek. Bori Imre a költemény létrejöttét „kivételes költői pillanat”¹³-nak nevezi, és Arany „költői modernségének prototípusát”¹⁴ regisztrálja benne. Ez a költői létértelmezés két szempontból mutat addig ismeretlen élményiséget: a *látszat és a valóság kettősségének* felismerésében és az *időérzékelés* szempontjából. „. . . az addig problémamentesnek hitt világ a látszat és a valóság egymástól gyorsan távolodó részeire hullott szét, oly módon, hogy az egyik csillogó, ám csalóka fényeit, a másik riasztó meztelenségét mutatta”¹⁵ – állapítja meg a kérdésről az irodalomtörténész. Arany időélményéről pedig a következőket

olvashatjuk rendszerezésében: „Az Ady Endre emlegette »perc-emberek« körvonalazódnak ebben a versben először ilyen felfogás nyomán a modern magyar irodalomban.”¹⁶ Értelmezése szerint határozott fejlődési ív vezet az 1860-ban keletkezett vers ember-képe („Ködfátyol-kép az emberek . . .”¹⁷) és az 1877-es *A lepke* című „szép világ”- és „kőd-lepel”-képzetet¹⁸ azonosító költeményéig. Időközben *Zrínyi és Tasso* című székfoglalójában számol le a romantikus-népies költészetfelfogással és a *Vojtiná . . .*-ban tesz vallomást a valóságlátás dilemmáiról („a valót fel kell cserélni az igazzal”¹⁹). Bori Imre idézi Babits Mihály²⁰ véleményét, aki szerint Arany „a személyesség és individuális hitelesség”²¹ követelményének felállításával hat évvel megelőzte Taine²² nézeteit. „Az irodalmi »modern« gondolat megszületett tehát, a kor társadalmi valóságának ellentmondásai azonban útját állták kibontakozásának, térhódításának, ilyen módon kérdéseinek erőteljes felvetését is elodázták, mind a magyar irodalom egészében, mind Arany János életművében”²³ – olvashatjuk összegezését az adott korszakról. Az általa is idézett és hivatkozási alapként kezelt Barta-értelmezés²⁴ hasonló megállapítást tesz a költő e korszakát illetően, amikor a dimenzióélmény spontaneitását a nemzeti feladatra váltó költő kudarcairól számol be.

A hatvanas évek első felének korszakalkotó teljesítménye a *Buda halála* (1863), nemcsak Arany életművében, hanem a modern magyar irodalom egészében is mérföldkő, amelyben a mítosz és balladaiság²⁵ újszerű értelmezése jegyében, egy új és modern világlátás kifejezésére alkalmas nyelv megteremtésére tesz a költő sikeres kísérletet. Bori Imre értékelése szerint nemcsak a szimbolista költészet, de a szecessziós festészet is a maga képi-esztétikai világára ismerhet Arany értelmezett művében. „Artisztikus vonásaira kell tehát főképpen figyelni, ezek között pedig nem csupán a művészi archaizálásra vallók vannak . . . hanem a XIX. század második felének költészeti ízlését előlegezők és megfogalmazók is, az impresszionizmusig és a szecesszióig.”²⁶ A parnasszista leírások szöveghelyeit, az erotikus felhang jelentkezését, a csodaszarvas-betét zenei és pikturális elemeit említi itt többek között az irodalomtörténész.

Az Őszikék a vizsgált értelmezés vezérelve (*a modern világlátás költői megvalósításának jelenségei*) értelmében annak a költői pillanatnak a teljesebb igényű művészi kifejtése, amely *Az örök zsidóban* nyer először formát. Ide, a „kapcsos könyvbe”²⁷, azonban már „hangkörükben más”²⁸ költemények kerülnek. Ez a „más hangkör” Bori Imre szerint fordulatot visz a XIX. századi magyar költészetbe: „Ebben pedig, ki nem mondottan ugyan, adva van a más költői cél is: a művészi tökély elérése. Az artisztikus elemek felülkerekedése, a formakultusz, amely kíséri, jól megfigyelhetők az *Őszikék* darabjaiban.”²⁹ Az e korszakban keletkezett balladák a parnasszista költészetideál remekei,

ami a „végső pontosság és végső ragyogás”³⁰ jelenségében, a szimbolistaakra jellemző folklorista törekvésekben és a középkori szellemhez való vonzódás élményében mutatkozik meg. Ugyancsak az új élmény és hangkör jelei figyelhetők meg a „»kapcsos könyv« kis univerzumának központját”³¹ képező „pesti képek”³²-ben. A vizsgált irodalomtörténet a magyar nagyvárosi költészet út-törő vállalkozásait azonosítja e jelenségekben. A nosztalgia és az étellel való számvetés élményvilága kapcsolódik ehhez a jelenséghöz: az első mint jellegzetesen városi életérzés, a második pedig személyes, önéletrajzi motívum; *A tölgyek alatt*, a *Vándor cipő*, a *Tamburás öregúr*, az *Epilógus*, a *Mindvégig* jelentik költői letéteményeit. A „testi-lelki önarckép”³³-nek, a léthelyzettel való számotvetésnek olyan költői megvalósulásai ezek, amelyek az „új dal”³⁴ problematikájával ötvöződve a XX. századi szimbolista költészeteszmény XIX. századi megvalósulásai. A XX. század költészete hitelesítette, mondja róla Bori Imre.

Jókai Mór. Az író életművének értelmezését és irodalomtörténeti helyének kijelölését Bori – az Arany-, illetve a Vajda-jelenséghez hasonlóan – a kezdet és a kiteljesedés közötti folyamat áttekintése révén végzi el, tehát Jókai életművében is kijelöl egy olyan korszakot, amely az „új korszak”³⁵, illetve az „új kezdetek és kezdeményezések”³⁶ jellegével bír, s amelynek létezik egy egész évtizeddel (vagy évtizedekkel) későbbi végpontja, lezárása. Az irodalomtörténész által vizsgált életmű keretein belül az „út- és újkeresés”³⁷ az 1859 és ’69 közötti időszakot jelenti, *Az elátkozott család*, a *Szegény gazdagok*, *Az új földesúr*, a *Politikai divatok*, a *Felfordult világ*, a *Mire megvénülünk* és a *Szerelem bolondjai* képezik egy-egy szövegdokumentumát. A személyességről árulkodó hang felbukkanása és a nemességről alkotott felfogásának revíziója mellett, mindenekelőtt az „irracionális determináltság”³⁸ jelenségével, illetve az *identitásválság*³⁹ problémakörének felbukkanásával gazdagodik regényírása. Ezek, a korszak egész irodalmára jellemző új világnépbeli vonások, amelyekről az Arany-líra kapcsán is értekezik Bori Imre, Jókainál a naplóforma alkalmazásával, folklorisztikus elemek felhasználásával, impresszionisztikus előadásmóddal kerül szinkronba. A korszak központi regényeként a *Mire megvénülünk*ket jelöli meg az irodalomtörténész, amelyben „minden romantikus még . . . , de az elgondolás már a naturalizmusba látszik fordulni, a patológus szükségyszerűségnek, az »apa vére baljóslatának« a diadalával”.⁴⁰ A következő, több évtizedes, más világlátású korszak Jókai regényírásában erre, a hatvanas években megteremtett, újszerű világnépre alapozódnak, ezt (a polgári létezés lehetőségeinek kérdései, új hőseszmény, új szerelem- és korkép) teljesítik ki. Ha az előző korszak összegező érvényű regénye a *Mire megvénülünk*, e korszaké a *Tengerszemű hölgy*, amelyben *Az arany ember* Tímeájától kezdődően érlelődő új, a szépség ellentétébe forduló Medúza-nő-arc, a hideg szépség nőideálja

nyer formát. Bori szerint Jókai szinte a korabeli európai ízléssel és ideálokkal teremt szintézist regényében. Összegezése szerint: „A pályaszakas kezdetén a társadalmi erkölcs problémája állt figyelme előtérben, a századvégen a magánélet összekuszálódott szálai válnak regényének fontos tényezőivé. Ekkor már a »felfordult világnak« az a sejtelme, amely az 1860-as években hírt adott magáról, a tótágast álló világ képeként valósággá vált.”⁴¹

Az ember tragédiája: a szimbolizmus ősforrása. A drámai költemény – a vizsgált értelmezés tanúsága szerint – a szimbolista magyar lírai első nemzedékre gyakorolt rendkívüli hatást: a szimbolista „gondolkodás”⁴² alapjait rakta le. Nem véletlen, hogy számos, Arany gondolatvilágával, annak korszerűségével összecsengő jelenség mutatható ki benne, hiszen Arany és Madách a modern magyar irodalom előképteremtő korszakának és törekvéseinek egyenrangú letéteményesei. Bori Imre a mű központi, szituációteremtő élményköreként az édenvesztés, az Éden-élmény jelenségét jelöli meg, és három szintjét különíti el: az Éden elvesztésének tényére való ráeszmélést, világtörténelmi szintre helyeződését, illetve a visszaszerzés lehetőségének a felismerését. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy Madách műve az Éden-élmény egy korszerűbb változatát teremt meg, hisz nemcsak konstituálódásának, hanem devalválódásának folyamatát is tükrözi. Ilyen értelemben a *Tragédia* londoni színe központi jellegű, az „új idők” és „új eszmények”⁴³ határai-korlátai körvonalazódnak. Bori ezt a szintet tekinti a romantika stíluseszmenyével való leszámolás terének is.

Vajda János. Bori Imre koncepciójának elvi jellegű bevezetőjében (*Előjáték*) Vajda János életművére – Arany, Jókai és Madách művei mellett – mint a modern irodalmat megalapozó jelenségre irányul fény. Az új irodalom szellemiségének szemléleti körvonalazódását Vajda röpirataiban és cikkeiben (*Önbírálat, Polgárosodás, Irányeszmék*) mutatja ki. Különösen fontosak Vajdának a polgári világrend megteremtésére vonatkozó gondolatai, hisz itt azokról a nemesi értékrend leszámolására irányuló törekvésekről van szó, amelyekről Németh G. Béla is mint a modern magyar irodalom létrejöttének szociológiai feltételeiről beszél monográfiájában. Vajda a hazafias nemesi költészeteszmény helyett az „európai humanitás”⁴⁴ és az „emberi nézőpont”⁴⁵ szerepét hangsúlyozza. Bori három pontban összegezi Vajda eszmei irányultságának jelenségeit:

1. az „emberi nézőpont” követelménye (az európai törekvésekkel való szintézisteremtés fontosságának hangsúlyozása, „a nemzet fölé helyezett emberiség eszméje”⁴⁶)

2. az újítás gondolatának előtérbe állítását (a népies-nemzeti irodalom polgárosultabb, modernebb tendenciákkal szembeni háttérbe szorítása, az „emberiségi irodalom”⁴⁷ eszménye)

3. „a látszat és a valóság kettősségével kapcsolatban a valóságra való hivatkozás” („a hazafiság gondolkodást a látszatjelenségek közé sorolja”)⁴⁸

Összegezés. Miként azt más kontextusban már említettük, a magyar irodalomtörténet-írás revízióját tudománytörténeti szükségszerűségnek tekintő jelen kori kutatások az utolsó két évtized szintetizáló szándékai között egyedül Bori Imre koncepciójában fedezték fel a „transzcendáló-szubsztancialista fejlődéselv”⁴⁹, illetve a „poétikai alkotásmodellek”⁵⁰ egymásutánjáról alkotott nézetek meghaladásának tettét, a szövegelvű vizsgálati módszer meghatározottságát.

Koncepciójának lényegi mozzanatait a következőképp összegezzük:

1. Irodalomtörténeti szintézisének vezérelve „az irodalmat dinamikus folyamatként néző szemlélet”.⁵¹ Ennek értelmében a XIX. századi magyar irodalom a XX. század jelenségeitől elválaszthatatlan folyamat része, méghozzá azoknak előképe, forrásvidéke. Bár az irodalomtörténész nem hozott létre, pontosabban nem jelentetett meg összefoglaló magyar irodalomtörténetet, rá is vonatkoztatható Babitsra tett megállapításunk, miszerint munkásságának szövegszerű dokumentumai egy virtuális irodalomtörténeti szintézis darabjait jelentik.

2. Nem hiányzik munkásságából az elméleti alapvetés, a szemléleti megalapozás szándéka sem. A Krudy-effektusról⁵² szóló tanulmányaiban az irodalmi szövegtér új lehetőségeit teremti meg.

3. A XIX. századi magyar irodalom e szemlélet szerint a modern magyar irodalom bölcsőhelye, a modern magyar irodalmat létrehozó század. Ennek értelmében három lényeges korszakot emel ki a század folyamatából. Az 1859–65-ig a „kezdetek”⁵³ szakasza tart, amely szakaszban az új irodalom létrejöttének első jelei mutatkoznak. A „folytatás”⁵⁴ a század '70-es éveit öleli fel, míg a magyar szimbolizmus első szakasza is a XIX. század második felében bontakozik ki.

4. A XIX. század második feléből négy olyan életművet emel ki és tart görcső alá, amelyek átfogó jelentőségűek a modern magyar irodalom kialakulásának mindhárom korai szakaszában, tehát nemcsak egy fejlődési fázis megteremtésében fontos munkásságuk. Ezek: Arany János, Jókai Mór, Vajda János és Madách Imre. Bori Imre a magyar irodalomtörténet korszerű Jókai-képet teremti meg.

JEGYZETEK

- ¹ Elemzésünk homlokterében Bori Imre *A magyar irodalom modern irányai I.* (1985) című kötete állt, de a szerző *A magyar irodalom modern irányai II.* (1989), *Fridolin és testvérei* (1976), *Varázslók és mákvirágok* (1979) és *Prózatörténeti tanulmányok* (1993) című köteteinek vonatkozó tanulmányai is vizsgálat alá kerültek.
- ² Bori Imre idézi Somogyi Évát. In: *A magyar irodalom modern irányai I.* Az új lehetőségek évtizede. 14. p.
- ³ Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1971
- ⁴ Németh G. Béla i. m., 7. p.
- ⁵ Vö. *Az irodalomtörténet átértelmezésének kérdései v. a Rónay László erkölcstörténete* című fejezettel
- ⁶ Idézet a recenziási véleményből [Szelei István], Bori Imre i. m. (fülszöveg)
- ⁷ *Az új lehetőségek évtizede*, i. h., 12. p.
- ⁸ 14. p.
- ⁹ Uo.
- ¹⁰ I. m., *Előjáték*, 17. p.
- ¹¹ 16. p.
- ¹² cím, 26. p.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ 27. p.
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ 29. p.
- ²⁰ Babits Mihály: Petőfi és Arany. In: *Írás és olvasás.* Athenaeum, Bp., é. n., 53. p.
- ²¹ Uo., Bori Imre i. m., 28. p.
- ²² 1867-ben jelent meg a Taine-tanulmány (*Del' Ideal dans l'Art*)
- ²³ Bori i. m., 33. p.
- ²⁴ Vö. 25–27. ill. a Barta János Arany-képe című alfejezetet
- ²⁵ Bori Imre: *A mítosz televénye és virága*, i. h., 45. p.
- ²⁶ 49. p.
- ²⁷ Bori kiemelése idézőjellel
- ²⁸ Utalás Arany *Mindvégig* című költeményére. 94. p.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ 95. p.
- ³¹ 98. p.
- ³² Uo.
- ³³ 100. p.

- 34 Bori idézőjeles kiemelése, uo.
35 cím, 70. p.
36 Uo.
37 Uo.
38 72. p.
39 73. p.
40 77. p.
41 119. p.
42 53. p.
43 68. p.
44 17–19. p.
45 Uo.
46 Uo.
47 Uo.
48 19. p.
49 Kulcsár Szabó Ernő: Az új történetiség esélyei. A mai irodalomkutatás szellemi helyzetéről. In: *Az új kritika dilemmái*. Balassi, Bp., 1994, 95. p.
50 Uo.
51 In: Gerold László: Új Jókai-kép. Bori Imre tanulmányai Jókairól. In: *Meglelt örökség*. Forum, Újvidék, 1994, 163. p.
52 Bori Imre: Krúdy Gyula „nagy évtizede”. In: *Fridolin és testvérei*. Forum, Újvidék, 1976, 66–334. p.
53 Fejezetcímek, amelyek irodalomtörténeti szakaszokat jelölnek.
54 Ua.

Hid-est az Újvidéki Színházban (1992)

- Németh István: Kézfogás a hetvenéves Bori Imrével (*jegyzet*) 894
 Tamás Attila (Budapest): Kérdések az irodalom történetisége körül (*tanulmány*) 896
 Bela Duranci: Bátorítás – útravalóul (*esszé*) 903
 Major Nándor: Jugoszlávia első széthullása (*tanulmány*) 907
 Pomogáts Béla (Budapest): Az összefoglalás jegyében (*esszé*) 924
 Kabdebó Lóránt (Budapest): Szövegszokor Bori Imrének (*esszé*) 927
 Varga Zoltán: Bolyongás írószerepben (*esszé*) 934
 Kántor Lajos (Kolozsvár): Ábécém b betűjéhez: Balogh, Barta, Bori – és a többiek (*esszé*) 939
 Kovács Sándor Iván (Budapest): „Magyarok és mindenek Istene” (*tanulmány*) 943
 Tandori Dezső (Budapest): Töredék Bori Imrének (*esszé*) 948
 Bányai János: Gondolkodó adatok (*tanulmány*) 951
 Gerold László: Zavarba ejtő megoldások (*esszé*) 957
 Fehér Kálmán: Poesis perennis Bori Imréhez (*vers*) 962
 Utasi Csaba: Mitől messzire? Mindentől (*esszé*) 964
 Cs. Simon István: Kidőlt a kis iskola fala (*jegyzet*) 968
 Brasnyó István: Hommage (*vers*) 970
 Jung Károly: A Mátyás király lustái (AaTh 1950) szerb változata (*tanulmány*) 971
 Aczél Géza (Debrecen): Tabu (*vers*) 984
 Bordás Győző: Szem és szempont (*esszé*) 986
 Grendel Lajos (Pozsony): Nálunk, New Hontban (*regényrészlet*) 989
 Kulcsár Szabó Ernő (Budapest): A kultúra hermeneutikája és filológiája között (*tanulmány*) 1000
 Harkai Vass Éva: A teknőc útja (*tanulmány*) 1007
 Balla D. Károly (Ungvár): Az utolsó híd (*elbeszélés*) 1012
 Toldi Éva: Integráló gondolatok (*esszé*) 1025
 Bence Erika: Bori Imre tanulmányai a XIX. századi magyar irodalomról (*tanulmány*) 1029

E számunk megjelenését a Szerb Köztársaság Művelődési Minisztériuma, Újvidék városi önkormányzata, a Nyílt Társadalomért Alap, Jugoszlávia, valamint a budapesti Illyés Közalapítvány támogatta

Dolgozószobájában

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 1999. december. Kiadja a Forum Könyvkiadó Kft. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/57–216. – Szerkesztőségi fogadóóra csütörtökön 10-től 12 óráig. – Kéziratokat nem örzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető a 45700–603–8–10750-es zsírszámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj a 2000. évre belföldön egy évre 480 dinár. Egyes szám ára 20, kettős szám ára 40 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 115 DEM. Szedés: Szántai Szerénke. – Készült a Forum Holding Nyomdájában Újvidéken. – YU ISSN 0350–9079